С(Кар)2 Кар. 1209-1
Х98

ХУБИЙЛАНЫ
ОСМАН

Дерт

ХУБИИЛАНЫ ОСМАН

ДЕРТ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМА
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМ
ЧЕРКЕСК 1971

ПРОЛОГ

— **Д**аум, аллах бергенча, къатыбызда джан джокъду, шо, тюзюн бир айт, бизни джазыуубуз бирге нек болмады, биз нек чырмалдыкъ?.. Мен аны билмей къоймазгъа ант этгенме,— деб джюк мешинаны джюрютюб баргъан Чомур онг джанында олтургъан саргъылдым, джохар чачлы джаш тиширыугъа къарады. Джуаб эшитмегенинде, башын булгъаб:

— Сёлеширге да эринесе. Кеч, эртде болса да сен аны тюзюн айтырыкъса, — деди таукел.

Тиширыучукъ анга бурулуб къарамагъанлай:

— Сеннге алай сёлеширге айыбды...— деб, не эсе да айтыргъа башлаб, кесин тыйды.

— Нек болады айыб?

— Некми дейсе?.. Билмеймисе кесинг?!

— Билмейме, билирге да сюймейме.

— Мен сени келининг шойма да?.. — деб къызарыб башын бир джанына бурду.

— Тамадасы тилегенинде, сен адетни бузуб, кичисине баргъанса!

— Джазыуум кимге эсе, анга баргъанма,— деб эси къайры эсе да кетиб тургъанлай, Даум бюсюрсуюз джуаб этеди. Мешина алларында айланч джоллагъа кириб келеди. Тёбен джанында къутургъан тау сууну шуууулдагъаны сёз ангылатмайды. Джол джанында деппанлада, кюн бетледе гокка хансла, ала кюйюзча, кёз алдайдыла.

— Дженгилирек сюр, Хафизаны джаны саулай джетерге керекме, — деб, Даум, бетине тёгюлген чачын эки къолу бла артына ата, биягъы джолгъа битди.

Чомур кесин ахсындырды. Къолун мыйыгъына джетдире:

— Керти ауругъаннга болушмайса да! — деди.

Даум бойнуна тюшюб баргъан джаулугъун джаякъларына тартды, аны ингичге къыйылгъан къашлары тюйюлдюле. Чомур аны эслеб, эки кёзюн джолдан алмай барады.

— Чомур, бу тюбсюз-башсыз сёлешиуню меннге эшитдирме. Мен адамланы бетлерине къарамазлыкъ болгъанма. Сёзню арты къурургъа керекди.

— Даум, сен келинимсе, анга мени сёзюм джокъду, мен сени атынгы айтыргъа да керек тюлме. Алая... Сен мени сыйымы, бетими да истемегенсе,— деб Чомур, ёзге зат айтыргъа базмай сагъышланды. Ким биледи, аны кёлюне неле келдиле, нелени эсине тюшюрюб къымсыз болду... Мешинаны гюрюлдеген тауушу энди ачыкъ чыкъды. Ёрюш сюремге айланнганында, аны чархлары

акъырын болдула. Даумну джаякъ тюклери къобуб, джюрегинде къайгъысына шагъатлыкъ этедиле. Окъ атылгъанча келген мешинала, джел этдире, озадыла.

— Чомур, мен сени къарнашынг бла джашаум болур деб, иш этгенме. Башыбызны халкъгъа дамыргъа къоймагъыз.

— Даум, сен элни аллында тураса, тюкенчисе. Бетинге талашхан адамса. Мени уа тартыныр-буюгъур джерим джокъду. Мен сыйсызлыкъны, учузлукъну да сынагъанма. Мен кеч, эртде болса да муратыма джетерикме, сен алай ийнаныб къал,— деб Чомур Даумгъа джити къарады.

Даумну бу сёзле баш тюклерин къобардыла. Ишни тереннге кетерин ангылаб, ол олтуруб тургъан джеринде, чыдаялмай, ерге къобуб:

— Мындан ары оздурсанг, къайын къачынгы, тамада хатеринги этиб кюреширик тюлме, — деди.

— Даум, мени бла ойнагъанны джолу болмаучанды. Къутулуб кетсенг, сени насыбынг...

— Чомур, сен не затланы сёлешесе! Сени сёзлеринги мен башыма сыйындыралмайма. Сен нек къаныкъгъанса меннге?.. Кесим сау болуб, мени оноум кишиге джетерик тюлдю. Аны ангылаб къой, — деб, Даум, башын къалай алыргъа билмей, ачыудан къыб-къызыл къызарды.

— Сен айтханны эртде эшитгенме. Алая мен да ёлген ёлюк тюлме. Ёзге зат къолумдан келмесе да хар кимни этгенин кесине къайтара билликме, дерт къурумайды,— деди Чомур. Аны биягъы къашлары тюйюлдюле. Ол бир къолу бла мешинаны джюрютюб баргъанлай, бир къолу бла да папирос бурургъа кюрешеди. Сора къабындырыб, къысха-къысха тютюнле-

теди. Баугъа тюшген бёрюча, аны ачыулулугъу танылады. Ол ызындан келген мешиналагъа, ат арбалагъа сескеклениб, кёз джетдиреди.

Даумгъа бюгюн джол учсуз-къыйырсыз кёрюндю, сагъат да, тохтаб тургъанча, акъырын айланады. Асыры ашыкъгъандан ол хаман бууну бла аллында гыланч джолгъа кёзюу-кёзюу къарайды.

Тар ёзенни джабхан къара булутла энишгеден-энишге тигелей келиб, къая ранлагъа илинедиле. Кюнню кёзю ашыкъмай ташайды.

— Чомур, мен сеннге аманлыкъ этгенме деб билмейме. Айт, неди мени сеннге терслигим? Школда окъугъан заманыбызда сенден кёрмегеним не къалгъанды! Сени амалтын тенглеримден, атамдан уялгъандан джерге кирлик бола эдим. Аны сен билемисе? Къалайдан да сени сандыракъ къагъытларынг чыгъа эдиле. Джукъ билмей тургъанлай юйге келсем, аланы атам китабларымда табыб, мени азмы ыйлыкъдыргъанды!

— Сен къачан да мени кёрюб болмай эдинг.

— Мени джюрегим сеннге бёлюне эди демейме, алай а, Чомур, джаулугъум да болмагъанды.

— Сен да, атанг да мени аны ючюн бедишлик этген болурсуз!..

— Къабырда атамы былайда сёзге къошма.

— Нек къошмайма! Атанг эди мени къыстатхан, таб тутдургъан да.

Даум тынгылаб туруб:

— Мени атам да замансызлай адам къолундан кетди,— деди.

— Чомур Домалайны юсюнден сёз башланнганын онгсунмады. Ол, джауаргъа басыннган булутча, къаралды, алай а тюрленнгенни Даумгъа эслетмезге кюрешди.

— Аны кимле эсе да уруб кетдиле. Ала бизни аярыкъ, джазыкъсынныкъ болсаламы къазауат бла келген эдиле?! Кесибизникилеге сейирсинеме мен.

— Нелерине?— деб Чомур бюсюреусюз сорургъа излесе да ауазы карыусуз, таукелсиз чыкъды. Даум аны ангылаб:

— Джетген кюнде эс ташлагъанла, джаугъа кеслерин бергенле болмасала, бизге аллай бир къыйынлыкъ джетерик тюл эди,— деди.

— «Кеслерин бергенлеми» дейсе, Даум?

— Аны бла къалмай, таб, кесибизни адамларыбызны сатханла да болгъандыла — деди Даум.

Чомур, Даумгъа кёзюню къыйыры бла къараб, башын бир джанына буруб, къымсыз болду. Экиси да, бир-бирин сынагъанча, тынгылашыб бир талайны бардыла. Даум андан тереннге кирирге базмады.

— Сен аны не ючюн айтханлыгъынгды?—деб Чомур, сескекленнгенин билдирмезге кюрешиб, сорду. Даум джуаб табмай, джунчуду. Аны таныб, Чомур:

— Билмегенинги айта турма! Биз кесибизни сёгерге, аманларгъа табсакъ, анабыздан джангы тууабыз, — деди Чомур сёзню джукълатыр джанындан.

— Не дейсе, Чомур?— деб, Даум кёлюндегин тыялмай айтыргъа тебреди.

— Тилибиз асыры узунду дейме. Сен мени келиним болмасанг, сенинге джуаб башха эди.

— Чомур, аны ючюн къарама. Къайынса деб, атынгы-ишни джашырыб къыйналмаганымы кёре болурса!

— Мен кимни да билмейме, аллах терсейтиб, ичлеринде да айландым, Германияда да болум. Кишиге хатам джукъмагъанды. Бир адам айтсынчы бери!

— Чомур, махтанма.

— Мени къоркъууум джокъду, аузларын тыймагъанла уа исси къабарла,—деб, Чомур биягъынлай кёлтюртдю. Даумну бети къызарыб, бир-бири ызындан басындыра:

— Аны заман кеси танытыр,— деди.

Чомур асыры къайгъыланнгандан, ауузуна сёз тюшюб, джуаб къайтаралмады. Сора:

— Сени джюрегинг меннге къайнаб тура кёреме!— деб къычырды Чомур.

— Эслеб сёлеш, былайда сангыраула джокъдула. Мен не айтханымы кесим билеме. Атылмагъан шок тауш этмейди.

— Нени билесе? — деди Чомур, тамагъын бошлаб.

— Сени этиб айланнганларынгы! Энди этеринги калдырма меннге!

Ашыкъма!.. Тюзюн бир билейим ансы, къан къурумайды. Башынгы алыб а кетген эдинг, болмады ансы,— деди Даум.

Чомур, джюрегини къайгъысын билдирмезча, джуаш сёлешиб:

— Даум, инан, бюгюн сени эчкилеринг джыйылгъан кюндю. Нени тюзюн билликсе? Не къан хапар айтаса сен? — деб, Даумгъа кёзюнде огъу болса, уруб алырча къарады.

— Атам тюрмеден джазгъан къагъыт табылгъанды, ол мендеди, ангыладынгмы! — деб Даум сёзню бошагъынчы, Чомур, олтуруб чыдаялмай, кыскыныкга кирди. Джолну учхара джерлерин марай келиб, мазаллы къайын терекден озгъанлай, онг жанында джарны эследи.

— Атангы асыры кёб сагъынаса, тансыкъ болгъан

болурса, мен сени аны джанына ашырайым, — деб, мешинаны джаргъа буруб, кеси да секириб чыгъаргъа тебрегенлей Даум:

— Къанынг келлик, мурдар!.. Ары ий мени! Мешинаны уа нек къуяса джардан? — деб, къычырыкъ этиб, аны белибауна къарышыб, тышына чыгъаргъа къоймады. Ала бир-бирине болуб тургъанлай, мешина баш энишге къуюлду.

* * *

Экинчи кюн Хорлам шахарда газет сатхан тюкенчикни къатында сюелиб тургъан адамла нени эс да басыныб окъугъанларын эследи. Таныш кёрмей, газет алыб, къарай келиб, арт бетине кёзю илинди.

«Тюнене «Таулу» деген колхозну тюкенчиси Батырланы Даум бла ол колхозну шоферу Батырланы Чомур замансыз, ажымлы ёлгенлерине терен бушууубузну юйдегилерине, джуукъларына билдиребиз. Тенглери».

Хорлам сюйелген джеринде сын болду. Ол кёзлерине ийнанмагъанча, эки-юч кере да окъуду.

Аллында адамланы кёрмей, абын-сюрюн эте, эрамны ол джанына озду. Кимге сорургъа, бушууун кимге айтыргъа билмей, мешина сакълаучу джерге бара тургъанлай, аллында джюк мешина тохтады. Ичинден шофер секириб тюшюб:

— Хорлам, келдингми? Къалыб кетдинг да! Кесинги къатдыр, — деб тынгылаб, баш энишге къарады. Аман тюшню игиге бургъанча, ёлгенле къарнашы бла юй бийчеси болгъанларына инаныб тургъан Хорлам эс джыяргъа кюрешсе да эринлери къалтыраб, кёзлеринде джыламукълары джылтырадыла.

— Батал, мен джолоучу эдим. Былайгъа бусагъатда келиб тюшгенме. Бу къан бизге къалай джауду? Не болду?.. — деб, Хорлам газетни бюклеб, бушдукъ эте, себеб излегенча, тенгине къарады.

— Хорлам, энди аны къой да бери мешинагъа минчи!— деб, билегинден тутуб, кабинагъа олтуртду. Мешина джолгъа джарашыб, окъ атылгъанча тебреди. Хорлам терен ахсыныб, кёзлерин сюрте, эки къарнашдан туугъан тенгине Батдалгъа айланыб:

— Алан, меннге бир хапар айт. Нек терсейдиле?— деди.

— Киши да билмейди. Тёбен къабакъда джуукъ джетген тенг къызы къыйын ауруйду, джетсин деб атлы келгенинде, мешина излей чыкъгъан эди. Кече келмеди да къалды. Джарлы Даум. Экиси да джашлай тас болдула. Къой, бу мешина джаханимди. Ненча адам ачыйды! Тау джолланы къыйынлыкъларынданды бары да. Быланы бир-бирине къалай тюбегенлерин да киши кёрмегенди. Эртденли мен сени излейме. Фермада табмай келгенме бери. Къайры кетгенинги юйге билдирмегенсе. Биз Чомурну тартханы болур деб тура эдик. Милициядан келгенле, врачла бир да унамайдыла,—деб, Батал сёлеше тургъанлай, Хорлам башында бёркюн къолуна алыб, джунчугъандан эс джыялмай:

— Быланы киши кёрмегенмиди? — деб къайтарыб сорду.

— Билмейбиз, Хорлам, бюгюн эртденбла табханбыз дедим да! Алкъын киши джукъ билмейди... Мешинаны да сау сюеги къалмагъанды. Не этерикбиз... Аджалгъа мадар джокъду. Джазыулары... Кёрюр къыйынлыгъынг бу болсун, — деб Батал башын булгъады.

— Э-Эй, Батал, оруслула не айтханларын билемисе, «Башынг кетсе, чачынга джылама»,— дейдиле. Энди мен дунияда неге джашайма... Тюнене кюн да ариу шой эди да, не заманда чырмалгъандыла?..

— Кюн батаргъа къысылгъан кёзюуде. Джангур, буз болса да бир иш эди. Миялача сыйдам джолда терсейгендиле, — деди Батал.

— Тюз къалайдан кетгендиле?

— Кёпюрден озуб, уллу къайын терекни туурасында джолну тёбен джанында джарчыкъ барды да, эскераламыса?..

— Мешинасы бузулмагъан эсе, алайдан къалай кетгенди, ол кенг джолдан чыгъыб? Бек сеирди, — деди Хорлам. Батал тынгылаб туруб:

— Тейри, Хорлам, ким да сеирсинеди анга. Милиционерле да бек къайгъылыдыла. Кетген джерлеринде джолну ёлчелеб сынай эдиле. Аракъы къошакълары болмагъанын билгенлеринде, ишни къозгъарча сёлеше эдиле,— деди.

— Батал, ол амалсыз дыгаласды. Башха мешина тюртюб иймеди эсе, ичмеселе, тик, айланч болмаса, нени къазарыкъдыла?..

— Да ол тюлмюдю оюн. Тюз этедиле. Тинтсинле! Ала устадыла. Туугъан кюнюнгден башлаб къарайдыла. Аны ючюн бизни небиз къорарыкъды...

— Аны тюз айтаса. Алай а энди аланы берими къайтарлыкъдыла?! Дерт болса, артыкълыкъ этилсе, бир иш, — деди Хорлам. Къыйынлыкъгъа баргъан джолунда сёзню андан ары созмай, къол джаулугъу бла кёзлерин сюртдю.

— Ол аланы борчларыды,— дертни ууу эсе билемисе?.. — деди Батал, джолдан кёзюн алмай.

8-чи классны устазы — Эгизланы Домалай биринчи дерсде досканы къатына барыб:

«4-чю апрель 1941 джыл» деб джазгъанлай, сабийлеге айланыб:

— Юйге берилген дерслени билгенле бармакъларыгъызны тутугъуз,— деб барын да кёзлери бла аулады.

Ал партада олтуруб тургъан къара шилли джитикёз джашчыкъгъа къараб:

— Айтчы сен, Чомур!— деди. Джаш дженгил къобуб, таукел джуаб этди.

— Аперим джигитге, дерсни ма алай айтыргъа керекди, — деб Домалай орнуна олтуртду. Устаз кюнледен эсе бюгюн джарыкъды. Сабийле дерслерин этиб келгеидиле. Джууабларына къошар зат табмайды. Дерс бошала тебреген заманда классда сёлешгенле эшитилдиле.

— Домалай, эркинлик беригиз, мен бу тохтай билмегенлени тынч этейим,— деб Чомур устазны аллына барды.

— Да, энди къонгурау къагъылды, эшите болурса, Хата джокъду, селешсинле,— деб чыгъыб кетди.

Чомур къалгъанланы эшикге къыстай келиб, Даумну къатына джетиб, джукъ да айталмай сирелди.

— Мен да барама эшикге,— деди Даум анга эшитдирир ючюн.

— Даум, сора мен сеннге кетми дейме... Нек чыгъаса... Билемисе, олтурчу сен орнуннга, меннге литературангы бер, назмуну мен азбар эталмагъанма,— деди Чомур. Даум анга къараб:

— Кесинги китабынг а? Джаб-джангы китабынг къайдады ? — деб даулашхан ауаз бла сорду.

— Даум, мен аны юйде къоюб келгенме.

— Алай огъуна болсун. Тюнене дерсленден сора барыбызгъа да азбар айтханынгы унутхандыла дебми тураса?! Сен дерсинги этмей бек аз да келирсе...

Чомур кюлдю.

— Мен олтур дейме. Къарарынг, джазарынг бар эсе, къара. Мен быланы къыстайым. Чыкъчыгъыз, даурну къоюгъуз да! — деб, печни юсюнде мел джугъу бушдукъну алды. Эки кёзюн къысыб ,аны къолунда ары бла бери булгъай, барын да къуууб тебреди. Мылы бушдукъну кири джагъылады деген къоркъууда сабийле басынышыб, эшикге мыллык атдыла.

— Даумну уа аяйса.

— Тохта, сени Домалайгъа айтыргъа керекди. Ол сени керегинги берир!..

— Даум, хайырсыз, нек тынгылаб тураса, чыкъ бери, — деген таушланы эшитиб, Даумну бети къызарды. Ол чыгъыб тебрегенлей, Чомур эшикге сюелиб, иерге унамады. Аны эслегенле кюлюб, бир-бирине кёргюзе тургъанлай, биягъы къонгурау къагъылды.

Дерсле кюнортагъа бошалдыла. Школну директору кириб, арбазны тёгерегине кёгет терекле орнатыргъа кереклисин айтды. Къалыб ишлерге барысы да разы болдула. Бауда кюреклеге чабышыб джетдиле. Чомур сайлаб бирин Даумгъа узатды. Тенглери сёз этиб, ауз джетдиргенлерине да къарамай, кесине да бирни сайлады. Сагъат джарым да болгъунчу ол бир терек тюбню къазды. «Суу ичейим» деб, кюрегин да кишиге ышанмай, биргесине алыб, класс таба ташайды.

Сабийлени чамлары, кюлгенлери тохтамагъанлай, сагъат бла джарымгъа тереклени орнатыб бошадыла.

Хар ким сумкасын алыргъа школгъа киргенлеринде баш энишге къараб, классдан чыгъыб келе тургъан Чомурну кёрдюле.

— Эй, Чомур, биз бугъунчакъ ойнамай шойбуз да... Не этесе мында?

— Чомурну мангылайына тийиб бир кёрчюгюз, ауруб къалгъан болурму? Асыры джанын атыб ишлей эди,—деген селеке сёзлени эштиб, джуаб этмегенликге, чюгюндюрча къызарды. Ол кюрегин баугъа атыб, киши бла сёлешмей, юйюне кетди.

— Биз, телиле, джер къаза тургъанлыкъгъа, Чомур, харамлыкъчы, тамблагъа дерслерин этиб бошагъан болур, — деб, Даум сёз башлагъанында, къызланы бири:

— Хайырсыз, сен а не айланаса?! Айтсакъ, биз айтайыкъ. Ол кесини дерслерин огъай, сеникилени да этген болур, — деди.

— Этер, аны ючюн сени ненг джарты болады... — деб бюсюреусюз джуаб эте келиб, дагъыда сёзню терсине ангылар деген къоркъууда:

— Мени дерсимде аны не иши барды!.. Догъракёз Чомур ючюн ёледи дебми тураса?.. Алаймы ушатаса, сен болмагъанма мен, ангылаб къой, — деб Даум чайыр бетли тар чепкенинде эркин атлаялмай, башын силкиб, бурма чачын бойнуна тёге, ашыгъыш юйюне кетди.

Атасы Домалай, школдан кеч келиб, аузланды. Тамблагъы дерслеге хазырланыр къайгъыда къобуб:

— Къызчыкъ, джатыбмы къалдынг, ручканг къайдады? Джазаргъа джукъ табмайма, — деб, саутланы зынгырдата, хант юйге кириб, суу ичди.

— Атам, орта юйде сумкама къара. Къабыргъада тагъылыб турады, — деб, джууургъанны тюбюнден джуаб этди.

Домалай сабыр-сабыр атлаб сумканы алды. Анда да табмагъанында, столну джанына олтуруб, китаблары-ны ичлеринде излеб тебреди. Ача баргъанлай. «Физиканы» ичинден талай къагъыт бюкленнген чыкъды. Домалай алагъа къараргъа сюймеди, алай а дагъыда ата борчу къоймай, кёзю илинди. «Багъалы Даумчукъ...» — деб бири, «Даумчугъум», — деб экинчиси, «Сенсе мени...» — деб ючюнчюсю башлана эдиле. Домалайны джюреги чанчды, кёзлери джилтин кёрюб, ёрге къобду. Аягъы басханны кёзю танымай, юйню ичинде ёрге бла энишге барыб, ачыуун къызындан алыргъа изледи. Дагъыда кеси-кесине орча этиб, «къызны бу затда терслиги неди, джашла сюйгенлери ючюн къызгъа айыб салыргъа боллукъмуду?» — деб сагъышланды.

8-чи классда окъугъан, онналты джылдагъы сабийге бу затла кереклимидиле? Бу ышармаса, тартынмай, былай джазарыкъ джашла бармыдыла?.. Даум быланы нек алыб келгенди?.. Бу сагъышда Домалайны башын къайнатдыла. Ол келиб, стол юсюнде къагъытланы ючюсюн да джангыдан окъуду. Бары да бюгюн джазылгъандыла. Тюбленринде «кюндюз юч сагъатда» деб тургъанларын кёрюб, сеирсинди. Юч сагъатда сабийле терек орнатхандыла. Къагъытха къол салгъан адам белгили тюлдю. «Ч» харифден сора ышан да джокъду. Ол да очыкъ джазылмагъанды.

Домалай 8-чи классда тукъуму, не аты «Ч» хариф бла башланнганла кимледиле деб биремлеб, тизе келиб Чомурну табды.

«А-ха! Къолгъа бир тюшюу этгенсе да, танг бир атсын ансы, сени ючден-ючден секиртирме да!.. Сора Чомурду... Ол Къубулчакъ, ол джунчуукъ, ол баштёбен да къагъыт, къыз къайгъылы болуб тебрегенди... —

деб къызы болгъан юйге кирди. Даумну джукълаб тургъанын кёргенлигине, аны уятмай чыдаялмады.

— Къыз! — деген хыны таушха илгениб, Даум, кёзлерин ууа, башын джастыкъдан келтюрдю.

— Не дейсе, атам? — деб тозураб мангылайына тюшген сыйдам чачын къолу бла сылай, атасына къарады.

Ёлю дейме юйюнге! Бетинги къабугъу болмагъан адам кёре эдим сен! Была не затладыла?! — деб китабда табылгъан къагъытланы кёзюне тутду.

— Да, мен къайдан билейим... Ичлерине къарасан а, джазылыб тура болур да.

— Къараб айтама.

— Да не джазылгъанды, атам? Окъу, эштейик.

— Тохта, бетсиз, энтда уялмай меннге окъутургъамы излейсе?!. — деб Домалай кёзлюклерин бегите, аллына сюрюндю,

— Былай тут, атам, эрине эсенг, мен окъуюм, — деб Даум къолун узатды. Домалай «штаб» деб, аны джаягъына джетдириб, чыракъны джандырды. Даум атасыны нек тебгенин ангылаялмай:

— Быллай бир нек къоркъдунг быладан! Окъумасам бир иги къара... Амманы письмолары шойдула да, къайда? — деб, къагъытланы бирин былай ачханлай:

— Оу, мен джарлы! — деб, барын да джерге быргъаб, башын джууургъанны тюбюне сукъду.

— Озгъунлукъ — къыйынлыкъ болгъанын билемисе? Эртденбла экинги да бир сууда бардырырма! Ол Чомур мени юйюмден джанлаб озарча этерме, — деб, дауру болгъанны зангырдата, аргъы юйге кириб, эшикни занг деб ургъанында, къабыргъалары люуюлдедиле.

Даум, секириб къобуб, эшикни чюйюн салыб, эрлай письмоланы джыйыб, орунга кириб, джууургъанны

ташасында бир джыламсырай, бир ышара, джыламукъ-лары тама, къагъытчыкъланы окъуб чыкъды. Аланы ууучуна джыйыб, бушдукъ этди. Эси къайры эсе да те-рен сагъышлагъа кетиб тургъанлай, ол да келюне джег-мей, аланы дуккул-джурун этерге тебреди. Дагъыда сабыр болуб, сагъышланды. Аргъы юйде аякъ тауш тынганында, атасы джукълагъанына ажымсыз болуб, Даум шыкъыртсыз къобуб, аякъларыны бурунлары бла эшикни юсюне барды. Къулагъын салыб, биягъынлай, печни джанына къысылыб, бир талайны турду. Сора шифаньерни акъыртын ачыб, кебдюреуюз бетли чепке-нин кийиб, кюзгюню аллына сюелди, джохар чачын то-зуратыб, ары-бери бурулуб, кеси-кесине къараб ышар-ды. Орундукъну аякъ джанына олтуруб, къагъытны ачыб: Багъалы Даум! Сени кёрмеген кюнюм, ёлгени болгъанча, мыдах батады...» деген сёзледен эки кёзюн алалмай, талай кере окъуду. Аланы унутмазча азбар этди. Къагъытланы джастыкъны тюбюне салыб, тешни-ниб оруннга кирсе да сагъайыб, джукъусу думп болду. Устазлары эсине тюшдюле. Школну директору къаты-на сюелиб тургъанча болуб, кёлю бла джунчуду. Чо-мурну дугъур мангылайын, зыбыр чачын, сары чилле кёлегини малгар тюймечиклерин, аны букъу къонмау-чу джылтыраукъ чурукъларын кёзюне кёргюздю. Кюл-ген сагъатында Чомурну онг ууртунда чунгурчугъун-дан сора чырайында башха джугъун кёрмеучю Даум аны къашларын, кёзлерин, бурнун, иш этиб, эсине тю-шюрюрге кюрешди. Биргесине окъугъан къыз тенглери аллында тизилиб тургъанча болду. Аланы ичинде джаш-дан быллай къагъыт алгъан къыз табмады. Тогъузун-чудан сора да, онунчуну бошаргъа, врачлыкъ окъур-гъа керекди... Къачан? Къалай?.. Аны сагъышы барын да унутдурду. Даумну бети тюрленди. Суукъсурагъан-

Карачаево-Черкесская ОБЛАСТНАЯ
Кар 1209

ча, джаякъ тюклери къобдула. Мангылайында эки кёнделен сызчыкъ ачыкъ танылды.

— Огъай, письмоланы алсанг, окъургъа керекди. Окъусанг, джуаб джазаргъа тыйыншлыды. Джуаб джазар ючюн а терен сагъыш этерге керекди. Сора окъургъа заман къайда? — деб, Даум башын булгъаб, барын да унутургъа дыгалас этди. Алай болгъаны ючюн Чомурну ышара тургъан тюрсюнюн не этиб да кёзлеринден кетералмады.

Адам таяныб, санына тынчлыкъ излеген сагъатда бурунга, аузгъа сугъулуучу къара чибинча, Чомур эсинден къораргъа унамайды. «Аны бары да билиб къойсала, не этерме. Чомур кеси сезсе уа» деген сагъышлагъа джетгенинде, джюрегине айтханын этдирир мурат бла Чомурну къагъытларын пара-чара этиб, печни ичине атды. Адам эслемез ючюн, ол аланы сернек тартыб къара учхун этди. Дагъыда джууургъан бла башын басдырса да, бетин ачыб, юйню къабыргъаларына къараса да Чомурну кюле тургъан тюрсюнюн кёреди.

Даум ол затха уялгъандан, эртден бла школгъа къалай барлыгъына, атасына, анасына не айтырыгъына, тенглерине бетин къалай кёргюзюрюгюне къыйналгъандан, джюреги мыдыхча кюе, кеси джашаунда биринчи кере джыламугъу бла тангын атдырды.

Бет-къол джуууб, школгъа хазырлана тургъанлай, аргъы юйде атасы бла анасыны сёлешгенлерин эшитди. Алагъа кёрюнмез ючюн, сумкасын да къолтугъуна алыб, абын-сюрюн эте чыкъды. Орамда бара тургъан адамла бары да Даумгъа иш этиб къарагъанча кёрюнедиле. Ол башын ёрге кёлтюрмей, школъгъа джыйылды. Сабийлени ойнагъанлары бюгюн анга ауур тийди.

Даум классны эшигин ачыб киргенлей, Чомурну эслеб, не ары, не бери атлаялмай, мурукку этди. Сора къашын-башын тюйюб, аны кёрмегенча, гузаба атлаб, кесини орнуна олтурду. Чомур ышара-ышара, ёрге къобду. Аны бети, къан къуйгъанча, къызарды. Чыгъыб кетерге тебреб, дагъыда ангарылды. Ызына къайтыб, эки кёзюн сюзюлтюб:

— Даум, саламлашыу энди чирик адетгеми саналады? — деб, гурушхасы ауазындан таныла, сорду. Даум, аузуна ургъанча, хыны джуаб этерге башлаб, дагъыда кесин тёздюрюб, эшитмегенча, баш энишге къараб, китабларын къазады.

— Бюгюн физика да бар шойду... Даум, сеннге алгъын да сормагъанды. Энди уа хазыр болурса? — деб, Чомур бери айланыб, джумушакъ ышарды.

— Мен къачан да хазырма. Мени оноууму нек этесе!.. — деб, Даум темирчилеб сёлешди. Чомур къагъытларыны хапарын билирге дыгалас этгенликге, сёзню къалай башларгъа билмейди.

— Даум, сора, физиканы окъугъанмамы дейсе?

Къыз аны къарын аурууун ангылаб, соруугъа тюз джуаб этмеди.

— Сен кесинги оноуунгу эт, иги джаш. «Физика» китабны сора эсенг а атамдады, — деди Даум, ауазын тюрлендириб.

— Къалай дейсе? Сора атанга нек бергенсе? — деб Чомур, алыннган адамча, кёзлерин джандырыб къычырды.

— Нени?

Чомур не айтыргъа билмей, амалсыз болду. Асыры джунчугъандан тили чала:

— Китабны, — деди.

— Къайдам, не эсе да «физиканы» излерге къалды да, китабланы къаза келиб, кеси табды.

Чомур эрнин къабды, бетин къоллары бла джабды. Даум аны кёрмеген кибик этиб, партада ачылыб тургъан тетрадны къагъытларын аудурады.

— Не болгъанды, Чомур, аругъанынгмы барды? — деб Даум кюллюгюн тыялмай, башын бир джанына бурду.

— Менден бошадынг! — деб Чомур эшикге къачыб тебрегенлей, Даум ызындан былай айтыб къычырды:

— Кесингден бошагъанынг бла къалгъанынгы билмейме, ёзге меннге уа къан джаудургъанса.

Андан сора экиси да бир-бирине къарагъынчы дерс башланды. Биринчи дерсге Домалай иги огъуна кечигиб келди. Канцеляриядa аны къычырыб сёлешген таушун кёбле эшитгендиле. Нек кечикгенин а Чомур бла Даумдан сора киши билмейди. Дерсни аллындан аягъына дери Домалайны эки къашыны арасы тюйюмчек болгъанлай джетди. Домалай бла Чомурну бир-бирине къарамагъанларын да джангыз Даум эслейди. Домалайны къычыргъан, хыны таушун эште турмагъанына, класс сагъайыб, къайгъылы болду.

Дерс бошалгъанлай, Чомурну директор чакъыртды. Мычымай ол джуаш болуб, салкъынланыб къайтды. Химияны, литератураны, физиканы дерслеринде да Даум бла Чомурну ёлюр-саусуз болуб тургъанларын энди къайсы да эслейди. Ала не кишиге къарамайдыла, не дерсследе къолларын тутмайдыла Тюгел кюнорта болгъунчу къонгурау къагъылды. Ол дерсле бошалгъанларын билдирди. Школну директору классны эшигинден къараб: «Юйге кетмегиз, биз бусагъат келебиз» — деб, канцеляриягъа къайтды.

— Асыры къатылыкъ этмегиз. Чомур ангысыз джаш тюлдю, тюзелир. Кесигизни джаш заманыгъызны нёк унутасыз... 16 джылда джаш, къыз да бир-бирин онгсуна башлайдыла. Мени атам 16 джылда къатын алгъан тенгини хапарын айтыучан эди, — деб джыллыгъы келген устаз директоргъа айланнганында, Домалай аны кёлтюралмай:

— Халкъ болгъан джерде телиле кёбдюле. Аны джигитликге, адебге санай эсенг, Мыртаз, бер кесингикин, сени да барды къызынг, мени баламы юсюнде чомартмы боласа?! — деб джанына джетиб сёлешди.

— Э-эй, Домалай, Даумча ариу къызгъа джазгъан да этерле, тилеб да келирле, къызынгы былайда терслиги джокъду. Ариу къызны сюесе, деб Чомургъа да къаллай айыб саллыкъсыз, билмейме, — деб Мыртаз таянчакъ къара шиндикге олтурду.

— Бу школду, Мыртаз, бурунларын сюрте билмегенлей, къош-къош къагъытла джазадыла. Адамла сабийлерин билим алырла деб иедиле, — дей, къарны аллына чыгъаракъ, алаша сюекли директор, къашха башы джылтырай, муну бла сезню тохтатыр муратда дагъыда къошду:

— Энди Чомурну оноуу къысхады. Алай айтханыма айыб этмегиз, бу школну меннге халкъ ышаныб бергенди. Сабийле билим алсынла, къызланы сыйлары сакълансын, хаулеликни аты сагъынылмасын деб атааналаны биринчи аманатлары олду. Ол аманатны толтурмазгъа мени эркинлигим джокъду, — деб алларында чыгъыб тебреди.

— Айтыуунгдан, къарыуунгу Чомурну юсюнде сынарча кёрюнесе?..

— Ёзге къалай мурат эте эдинг?!. Къалай ашхы

ишни башлагъанса, аперим сеннге» деб, бети болмагъанга бюсюреу этсекми сюе эдинг?!. Огъай, ол болмазлыкъ затды, — деб директор, устазланы да ызындан тизиб, классха кирди. Атасын кёргенлей, Даум сумкасын алыб, эслетмей джанларгъа изледи. Директор аллына сюелгенинде, Даум башын кёлтюрмегенлей, эм артында партагъа барды. Сабийле олтургъанлай, директор столну къатына келиб, сёзюн башлады:

— Дунияда намысдан багъалы зат джокъду. Намысны сакълагъан а джорукъду. Сизни ичигизде ол джорукъну бузгъанла бармыдыла? Айтыгъыз, мен сизге соргъан этеме.

Сабийле бир-бирине къарашдыла. Даум бетин кишиге кёргюзмейди. Чомур быланы нек келгенлерин энтда ажымсыз билмейди. Даумну айтхан хапарындан ишекли болуб, эки кёзюн аллында олтургъан джашны джелкесине чыракъ ийиб турады. Директор къашынбашын тюйюб, барын кёзлери бла аулады.

— Школну бетин, джоругъун бузгъан, сыйын тас этген къайсыгъызсыз деб, сорама, эшитмеймисиз? Мен биле тургъанлай сорама, сизни сынар ючюн, — деб директор Чомургъа айланды. Алай а Чомур не эсе да башха затны юсюнден джыйылгъан болурла ансы, Домалай алай чыдаб къалай турур деб, аны бла тынгылаб турады. Даум бир атасына, бир устазлагъа къараб, биледиле сора, айтайым да къояйым деб тебреди. Дагъыда тенглеринден тартынды. Чомур башын бери буруб, бир кёзюню къыйыры бла Даумгъа къарады. Ол башын энишге ийиб, къара тынгылауну бериб тургъанын кёргенинде, кесин билдирирге излемеди. Домалай тёзалмай, аны таба бурулду. Устазланы бири эслетмей, билегинден тутуб тохтатды.

— Бизни барыбызны да кёзюбюзге къараб, иги сакълагъыз деб тургъан джаш керти адам болса, школну таусургъа мурат этсе, терслигин ангылаб, джангылычын тюзетир къайгъыда болса, чыгъыб, былайда ачыкъ айтыргъа керек эди. Ол заманда кечерге да болур эдик. Алай а бизни былайгъа джыйгъан джаш, эшда, тюзелирден озгъан болур. Ол терслигин билирге излемегенин кёресиз, — деб директор дагъыда бир кесек мурукку этиб, алагъа ойлашыргъа мадар берди. Талай шыкъыртсыз минут озду. Чомур кесине айтыла тургъанын ангылай башласа да «Менме» деб чыгъаргъа къоркъду. Директор аллына гузаба атлаб, Чомурну билегинден тутуб ёрге къобара:

— Ма, къарагъыз «джигитге»! Кимни да къулагъына алмай, баш тёбенине къараб тургъанын кёре болурсуз?! Ма, буду не масхаб, не намыс, не школ мизам деб къоркъа, уяла билмеген! — деди. Чомур дыф демейди. «Не айтсанг да бойнум къылдан ингичге» дегенча, кёзюн джерден алмай, симсиреб турады.

— Джазгъанмыса?

Чомур бу соруудан башын алалмай, бети джюз тюрлю болуб:

— Къайдам... Джазгъан болурма,— деб джуаб этди.

— Не джазгъанса?

Чомур Домалайдан къоркъгъандан, тенглериндан тартыннгандан бу джол джукъ айтмай тынгылады.

— Не джазгъанса деб сорама мен сеннге? Нек тынгылайса? — деб директор алгъындан да хыны сорду. Даумну бети къан къуйгъанча болду. Ол къолун ёрге кёлтюрдю.

— Не зат джазгъанын Чомур кеси айтсын, — деб

директор сёзюн бошагъынчы сабийле къым-тым этиб сескеклендиле. Ала Чомурдан кёзлерин алмайдыла. Джаш а аидан эсе суугъа секириб кетерге, къаядан башын атаргъа разыды. Аны тынгылаб тургъаныи кёргенинде, Домалай, тюйюшюр къан алгъаны бетинден таныла тургъанлай, кесин басаргъа кюрешиб, былай сорду:

— Чомур, огъай, сен алай джунчуучуладан тюлсе... джазгъанынгы бизге кереклиси джокъду. Алай а сен не мурат бла джазгъанынгы айтыргъа керексе. Алайсыз сеннге былайда орун боллукъ тюлдю, — деди.

Чомурну сез айтыр, джуаб къайтарыр къарыуу къалмады.

— Бар! Бёркюнгю, китабларынгы да ал да къора! Сен бизге керек тюлсе. Быланы да кесингча джойма да кёзюмден ташай! — деб, директор джумдуругъун. столгъа джетдириб, дюнгюрдетди. Сора Чомур башын келтюрдю. Эки аягъын тиреб, орнундан тебмей, сюелиб тургъанлай:

— Мен былайдан бир джары да кетерик тюлме , — деб кесин къатдырды.

— Сюймей кетерсе!..

Директор асыры тебгенден сез айталмай, юйню ичинде ары бла бери бара: — Сизни классыгъызда 25 адам окъуйду, алаймыды, сабийле?. Мындан ары 24 адам боллукъсуз, тамбладан башлаб! Меннге Чомурдан эсе школ багъалыды. Барыгъыз, башыгъызгъа бошсуз! — дей Домалайны кёлюне джетгенин билдире, аны къатына барды. Сабийле бирем-бирем шыкъыртсыз чыкъдыла. Чомур орнуна олтуруб, партасына къабланыб, башын къоллары бла джабды. Устазла да сабийлени ызларындан чыкъдыла.

Экинчи башы

Майны арасыды. Балий терекле асыры сынджыр чыкъгъандан эл саудан да чыммакъ кёрюнеди. Бал чибинлени джызылдагъанлары, къобуб келген сууну джагъалары бла талашыб, шоркъулдагъаны, орамлада бузоу макъыргъан, ит чабхан таушла эшитиледиле. Кюн ёрге келгенди. Чомур бурууну джанында сюелиб, нёгерлери бла даулашады.

Аланы экиси школну бошаб, ишге алкъын кири муратлары болмагъанладыла. Бири уа эки джылны да орнунда къалыб, къылыкъсызлыгъы ючюн къысталгъанды. Была ыйых кюн сайын шахаргъа кетиб къайтадыла. Анда аланы не этгенлерин киши билмейди. Къачан да ала папиросларын аузлрындан алмагъанлай джаншаргъа ёчдюле. Ала тюкен тёгерекледе, клуб къатында кёрюнюр ючюн къалмайдыла.

— Чомур, сен директоргъа айыбны бош кюрейсе. Ол къычыргъан кибик этгенликге, башы ишлейди. Мен айтайым, сеннге къан салгъан Даумду... Тюзю уа Даум да болмаз, аны ол къычырыкъчы атасыды. Ол чакъмакъбаш аманкасына кёкден тюшген мёлекди деб турады. Эй, сени огъесе. Ол омакъланыучу Даумну чакъмакъ чачын ууучунга джоппу джыйыб, тюз артындан табанны бир бералмадынг... Къой сени... эркиши тюлсе, — деб бири сёлеше тургъанлай, экинчи аны аузуна чабыб:

— Къызгъа не айтырыкъса. Оюнну уллусун этген Домалайды. Антым, Чомур, сенича болсам, аны джагъасындан тутуб, бир иги силкиндирир эдим. Аллайлагъа тынгылаб къойсанг, телиге санайдыла. Ол алай болгъанлай, бек харам кишичикди. Джанында «ха-

майылчыгъына» базыб, аллахын-адамын танымай айланады. Огъай, сен анга акъыл салмай къойсанг, адамлыгъынг джокъду, — деди.

— Чомур, оллахий, сени гитченг Хорлам да сени озгъанды. Даумну аны бла сёлеше тургъанын талай кере кёрюб сеирсиннгенме. Хорлам, инанамыса, анга тынгыларгъа излемегени таныла тура эди. Домалайны аманы уа анга тартарча узун бойнун узатыб, нелени эсе да шыбырдай эди, — деб ючюнчю, джангы сакъал-мыйыкъ ура тебреген кёккез джаш да къошулду. Чомур аланы сёзлерин асыры тюзге санамагъанлыкъгъа, кесини къысталгъанын Домалай бла Даумдан кёреди. Ол Даумдан эсе Домалайгъа бек къайнайды. Алай а тамада хатери, устазлыгъы... хоншу-тийре... Аны джюреги Даумгъа алкъын суур оноу этмегенди. Къагытланы Домалайны къолуна тюшюрюб къойгъанына кюеди ансы, Даумгъа, таб алгъындан да бек талпыйды. Домалай болуб, Чомур Даумгъа накъырда эталмазына ажымсызды. «Школдан къыстатхан да, бизни бир-бирибизден айыргъан да олду», — деб энди Чомур не терсликни да Домалайгъа салады. Даум джумушакъ сёлешген болмаса, Чомурну къагытын къайтармагъанды, бир джангыз кере аны накъырдасына ышармагъанды.

Энди Чомургъа сорсанг, джер юсюнде анга чюйре къарагъан, аны айры кёрген, сансыз этген адам чыкъмагъанды. Аны джолун кесген, анга уру къазгъан джангыз бир адам барды, Чомур айтыудан, ол да Домалайды. Чомур анга тюбемезге излейди. Джолда джолугъуб къалса да саламлашмайды.

Чомурну кичиси Хорлам сегизинчи классны бошайды. Ол тамадасындан тёрт джылны кичиди. Чомур школгъа эки джылын оздуруб кирген эди. Хорлам орта бойлу, къара шилли, сабыр сёлешген, ашыкъмаучу

джашды. Аны чырайында адамны эсин бёлдюрген заты джокъду. Кёзюнде, къашында айырылыб къалгъанладан чырайлылыкъ танылмайды. Алая тенглери аны сёлеширин не эсе да бек излейдиле. Ол омакъ, субай сёзню билмейди. Айтханы окъ бла кепча, орунларында, керекли джерлеринде айтыладыла. Хорлам сёзю бла кишини эрикдирмейди. Аны юсюнде ким да танытъан джангыз бир башхалыгъы барды. Ол да неди десенг, къызчыкъла дерс неда башха хапар соргъан сылтау бла къатына келселе, аладан башын алыб, джанлар къайгъыгъа киреди. Алгъаркъда аны кыз бла олтуртабыз деб кёргендиле. Къобуб тебреген болмаса, джангыз бири бла да сагъатны олтурмагъанды. Къысталгъанына Чомур муну чакълы бир къыйналгъан болмаз. Алай а Чомур хар тюбегенине тарыгъыб айланады, Хорлам а ыйлыкъгъандан тенглеринден джанлаб озады. Даум хар дерсден сора арбазда Хорламны эслейди. Сёлешири да болмагъанлай, иш этиб, тюберге да излемегенлей, аны къатына барыб къалады.

Гынтдылы джашчыкъла уа аланы бир-бирине кёргюзюб, къуш-муш этедиле.

Июнда Хорлам 9-чу классха кёчдю. Школ быйыл окъуу джылны бошалгъанына джыйылыб, къууанч этеди. Чомур быягъы «джыгыралары» бла кеси окъугъан классны терезелерини тюбюне келиб сюеледи. Джашланы бири, кёлюн джазар муратда:

— Чомур, къоркъма, биз кимден хомухбуз, былай келчи, — деб кёнчек хурджунундан чагъыр шишаны чыгъарды. Кеси башындан тартыб, Чомургъа узатды. Биринчи кере къолуна алыб, ол не этерге билмей ангарылды. Хиликке этиб тебрегенинде, чагъырны агъызды. Кёкюреги къызаракъ болгъанына къайгъырыб, бир кесекни турду. Сора теглерине къараб:

— Арабин, Домалай кеси къайдады? — деб сорду. Джашла терезеледен кюзюу-кёзюу къарай келиб, Домалай сюелиб сёлеше тургъанын эследиле. Классны ичи адамдан толуду. Чомур туурасындан къараб, терен ахсынды. Ичи бошатылгъан шишаны джерден сермеб алыб, Домалай таба быргъай тебрегенлей, джашланы бири:

— Сен акъылынгданмы чыкъгъанса!.. Юй бла бир адам барды. Къайсына тиерин къайдан билесе?!. Не уа былай атханлайынга, терезени мыялалары уалыб тюшерикдиле. Ол сагъатда сени былайдан эки атлатмай бууарыкъдыла, джарлы, аны билемисе!.. — деди.

— Кече къарангыда, бизни ким кёрлюкдю!..

Бизден сора кече джюрюген джокъду дебми турасыз.!. Школгъа атсанг, бары бла джау боллукъса, чынгкъылбаш, алайчыгъын унутма.

— Алан, тюз айтаса. Бизни эл бла не ишибиз барды... Мени сыртымдан салгъан Домалайды да? Мен ким бла да кюрешмей, анга барыб къалсам, не боллукъду!.. Былай сермегенлей, зынгырдаб тюшерге аллай таб терезечиги барды! Джюрюгюз, аланла, барайыкъ, — деди Чомур.

— Да кимге барлыкъса, Домалай, мындады сора? Даум да былайдады.

— Мен да аны билиб айта турама. Юйде болсала, энтда бир пелах чыгъарыкъды. Андан эсе къайгъысыз мыялаларын къуяйыкъ да къайтайыкъ, — деб, джолгъа чыкъды.

— Огъай, тейри. Мен тиширыу тюлме къуру юйге барыргъа. Бара эсенг, Домалайны илгенидириб, джукъусун бир кечегедамы бёлдюралмайса... Бар кесинг. Бизден сеннге бу джол нёгерлик боллукъ тюлдю, — деб биягъы джаш нёгерлерине сызгъыра алайдан ташайды.

Чомур орамны энишге айланыб, лампа джарыкъланы ышаны бла ызлай, Домалайны дранбаш юйюню къабыргъасын эследи. Бир юйде кечеги чыракъ аз джылтырайды. Къалгъан терезеле уа къарангыдыла. Джерге узалыб, сермеб алыргъа джукъ табмай, ол хунаны къатына келди. Баш джанында гитчерек таш къолуна тюшгенинде, таукеллиги кете тебреди. Ташны къысыб тургъанлай, «Аламат этеме деб биягъы мен къабханнга тюшюб къалырмамы?..»— деб салпыланды. Чомур келгенине сокъураныб тургъанлайына, Домалайны этгенлерин кёзюне кёргюзюб, бир кесек джюреги тыкъырдаб тебреди. Кёлю кёлтюрюлдю. Дунияда андан кючлю, андан акъылы болмагъанча, кесине алай базды.

— Мени джашау джолума буруу болуб тургъан Домалайны не бек джазыкъсындым. Ма, сеннге кереклиси буду!— деб чыракъ джылтырай тургъан терезени мараб шуууулдатды! Мыялала зынгырдаб къуюлгъанлай, Чомур джолну энишге къачды.

* * *

Домалай бла къызы школдан энишге айланнганларында, джазгъы кечени ауурлугъу кетген эди.

— Къыз, юйню джарыгъы нек чыкъмайды? Ананг лампа джукъланыб болмаучан эди, да,—деб къайгъыланыб арбазгъа кирди. Бу заманнга дери джуургъанны тюбюне къысылыб, кирпик къакъмай тургъан Гыджы сагъайыб, эрлай къобуб, эшикге къулакъ салды. Домалайны ауазын эшитгенлей, эшикге мыллыгын атыб, къычырыкъ этиб джылады.

— Оу, анам, мен хариб, не болгъанды сеннге, шашыб башламагъан эсенг... нек джылайса?—деди Даум. Джуаб эшитмегенинде, Домалай аны билегинден тутуб:

— Не болду, сеннге? Нек этесе быллайла? Хоншутийреден да тартынмаймыса?!— деб юйге ашыгъыб кирди.

— Былай атлагъыз да терезеге бир къарачыгъыз. Ах, мен джарлы, бюгече мен бир хатадан къалгъанма!.. Джаратхан аллах, сени къудретинг уллуду! Сиз келирге шхуур эте тургъанлайыма, бютеу терезе бирден зангырдаб, къуюлюб тюшдю... Къараргъа, эшикни къатына барыргъа къоркъгъандан, орунга кириб, башымы джууургъан бла басдырыб тургъанма. Бу къанлылыкъны этген бизни джауубуз кимди?! Биз кимни юйюне от салгъанбыз?.. Кимни оджагъындан тюшгенбиз?.. Терезе уулалгъан бла биргелей, юйню ичине бир къаты зат дюнгюрдеб тюшген эди. Къараргъа къоркъуб, къойгъанма, — деб Гыджы энди батыр болуб, ала бла юйге тенг кирди. Домалай чыракъланы джандыргъанында, орта юйню терезесини мыяласы огъай эсиг, агъачы да тюшюб тургъанын кёрдю. Юйню тюбюнде тёгерек, базыкъ ташны эслеб:

— Ма, сени джанынгы алгъан бу болгъанды. Муну сабий а аталлыкъ тюлдю. Ким эсе да абадан адам болгъанды. Ай, ол сагъатчыкъда мен юйде болуб, аны ташын башына сюртсем керек эди, итден туугъан итни!.. Ансы да насыбынг. Ма бу зат келиб, башынга тийсе, не этерик эдинг!.. Хата джокъду. Школда мияла барды. Танг ата эсе, салдырайыкъ. Адам сыфатда айланнганлыкъгъа джаныуарла энтда тюбейдиле,— деб Домалай башын булгъай, юй тюбюнде мияла сыннганлагъа узалгъанында, къызы сибиртгини алыб, аланы эшик артында мюйюшге джыйды.

Аузлана тургъанлай, Домалайны къайгъысызча кёрюб, Гыджы былай сорду:

— Ий, бу ишге не айтасыз? Бюгече былай этген

тамбла бирибизни уруб алыргъа артына барлыкъмыды?!. Къалай сюйсегиз, алай этигиз, бу юйде энди кесим къаллыкъ тюлме. Мен да джашаргъа сюеме.

Домалай къатыны бла къызына кёзюу къарай, кёлюне келгенни айтды:

— Мени къанлым болса, сиз да биллик болур эдигиз. Кимни эсе да ёсмезлиги камсыклыкъдан этгенди, неда акъылын аузуна ашаб айланнган бир ичкичи джибергенди ташны... Андан сора мени ишекли болур джерим джокъду,—деб сёлеше тургъанлай, аузуна бир затны джутханча, сабыр болду. Тохта-тохта.... Арабин, Сапарны шашхынлы Чомуруну кёл кенгдире тургъанлыгъы болурму?..

— Ийнан, ма энди табдынг. Андан озуб бир адам этерик тюлдю. Ол болгъаны чакълы джер къабха эди Чомур. Аны да кесинге къайдан илиндирдинг эсе да.. Амандан аманлыкъ чыгъарын нечик билмей эдинг?.. Шо, анасы сау а бир болгъа эди, анасы къабарыкъны. Мен аны эки этегин башына къабламай къоймаз эдим, —деб Гыджы туруб тебреркча болду. Даум сёзге къошулургъа мадар табмайды. Чомурдан чыкъгъанына уа ажымсызды...

— Сени къызынг кесини сыйын, бетин сакълай билсе, ма бу затла бизге бола турлукъ тюл эдиле.— деб, Домалай къызына къарагъанында, Даум андан ары сёзню ачыкъ этмей чыдаялмады:

— Атам, сен да, анам да алай джашагъыз, мен ол къагъытланы кёрмеген эдим. Аладан мени чырт да хапарым джокъ эди.

— Сора, бетсиз, китабынгы ичине къайдан тюшдюле, ала? Шайтанмы салды!

— Биз школну ырджыларына терек орнатхан заманда Чомур тас болуб къалгъан эди. Ол кеси джазыб салгъанды мени китабыма.

— Да сора сенден къалгъанланы китабларына бир салса уа, Айшатны, не Хабибатны да болур да китаблары...— деб атасы тик сёзлени бир-бири ызындан тизгеннинде, анга джуаб эталмай, къызарыб, биягъынлай баш энишге къарады.

— Атасы, сен да асыры оюмсуз сёлешесе. Джаш къызгъа накъырда этген, джазгъан быладанмы тёреди?.. Энди аны ючюн Даум бир эркишини уруб кёзюнмю аллыкъды? — деди Гыджы.

— Алыр, нек алмайды! Асылсыз джюрюгенни кёзюн алгъан огъай, башын да чачар. Къызны бети бла ойнагъаннга кечим болмазгъа керекди.— деб, Домалай тынчайыр къайгъыгъа кирди. Гыджы уа сагъайгъанды да джукъусу узакъгъа чачылгъанды.

Эртден бла Домалайны терезелери ууалгъаны элге хапар болуб джайылды. Дженгиллиги, хынылыгъы болса да Домалай терслик, ангыламагъанлыкъ этерик тюлдю. Ол Чомурну ызындан тюшерге, салгъан хатасын тёлетдирирге, айыбына джолукъдурургъа излемеди.

Домалай элде колхоз къурала башлагъан къыйын кёзюуде партиягъа киргенди. Андан бери ол коммунист деген атха тыйыншлы болмагъан кюн табарыкъ тюлсе. Аны кечеси, кюню да китабла бла газетледиле. Къачан да, бош заманчыгъында эки кёзлюгюн да салыб, къагъытха битиб турур. Домалайгъа оноу сора келген къартла, къуру да бюсюреу, алгъыш этиб, разы болуб кетедиле. Билимин кишиден къызгъанмайды. Алай а ачыкъ сёзлюлюгю ючюн аны асыры бюсюреуюн чыгъармайды-

ла. Домалай орамда соргъан адамлагъа огъай эсенг, школда устазлагъа да бу хапарны джаяргъа излемеди.

Школну директеру тюбегенинде уа Домалайгъа айыб этиб сёлешди:

— Алан, сен кесинг табхан сабийлени юсюнге миндириб къойгъан кёреме!.. Тейри, Домалай, сени орнунгда болсам, мен Чомурну эки аягъын бузда бардырыр эдим!.. Ай юйюнг къурумагъан, школну партасындан къобмагъанлай, къызынгы тилесе, аны бла тохтамай, уруб терезенги уатса... Ёзге не излейсе?!. Джумушакълыкъ, тёзюм кёбюсюне адамны башына джау болгъанларын менден эсе кесинг кёб сынагъанса. Домалай, тилеб айтама, бер да бармагъа къой. Бурнун бир урсун. Ол къарыуун танымай тохтарыкъ тюлдю.

— Ол алайды. Мен нек ангарылгъанымы уа сен да билесе. Аман джаш тюл эди .Дерсле де, иш этсе, биринчиле бла барлыкъ эди. Ексюздю. Атасы Сапар къойча бир тынч адам. Мен аны джанын къыйнаргъа сюймейме. Къой, энтда бир къарайыкъ. Тюзелир эсе уа, кёбге тёзгенме. Мынга да ашыкъмайым. Тюзню, терсни айыргъан заман кесиди. Ол аны да тюшюндюрюр, деб къойгъан болмаса, Домалай директор джанлы болмады.

— Да мен да сени кёлюнге джетеме деб къыстагъан эдим ансы, Чомур мени атамымы ёлтюрген эди?! Мен устазымы джакъламай, сабийленими джакъларыкъ эдим!.. Сеннге табы болсун, къыз да, терезе да сеникиледиле, Домалай, этилген хата сингирилиб барса, игиликге тюберик тюлбюз. Бюгюн, терезени ууатхан джаш, тамбла башынгы ууатмазлыгъына ажымсызмыса?— деб гурушха этиб, кесини юйю таба бурулду.

Домалай анга джуаб къайтармагъанлыкъгъа «асыры джумушакълыкъ эте болурмамы» деб сагъышланды.

— **Йи,** сеннге айтама да, терезени бир къангасын бери ачыб къоярмы эдим...—деб, Гыджы джел ауруудан бутлары къурушуб джатхан Домалайны юсюнден тюшюб баргъан кёк дарий джууургъанны ёрге джыйды. Домалай хыны къараб:

— Сен къалай батыр тиширыуса... Дуния былай къатышхынчы да эшигинге, терезенге сакъ эдинг. Энди бусагъатда эслемей тура эселе да кёрсюнлеми дейсе? Немча солдат сени бек уллу джазыкъсына болур насыбы алай болсун . Ол не къаты болса, махтауу ол къадар уллуду. Гитлер кеси къолу бла такъгъан орденле адам къан ючюн бериледиле. Арбазда аякъ тауш эшитсем да илгене турама. Мени эзерге табсала, Домалай уугъа баргъанча боллукъдула. Эшикни терезени да ачма,— деди Домалай кючден солуун ала. Эшик къагъылгъан тауш чыкъды. Гыджы Домалайны башын джабыб, аллына сюелди. Аны бети кетиб, аузундан сёзю чыкъмады.

— Ары ачыгъыз, менме, хоншугъуз!— деген назик тиширыу ауазны эшитгеннинде, Гыджы бир кесек эс джыйды.

— Оу, Фатима болур дейме, — деб, ол эшик таба тебреди. Домалай ушатмады.

— Ким Фатимады ол?— деб къайгъылы болуб сорду.

— Ай юйюнге, бизни юйню артында черкес къатынчыкъны ауазындан да ангыламаймыса?

— Хы... сора ач. Арабин не излейди... Келмеге къой, — деб Домалай таукел сёлешди.

Эшик ачылгъанлай, Фатиманы бетинде джыламукъларын кёрюб:

— А къыз, энди уа не болгъанды, кимни юйюне къан джауду?— деб Гыджы аны билегинден тутуб, орундукъну къатында гитче шиндикчикге олтуртду. Сора чабыб, эшикни чюйюн салды.

— Меннге джетген къыйынлыкъны кимге айтыб, джюрегими сёнгдюрюрге билмей, сизге келе турама, — деб Фатима агъара башлагъан хончаларын къулакъ артларына джыйыб, хота джаулукъчугъун мангылайына тартды.

— Алай нек айтаса, Фатима?

— Гыджы, меннге болур болуб бошагъанды. «Аны» ёлгенин кёрген адамла айтыб келдиле,— деб къара хотасы бла кёзлерин джабды. Домалай башын булгъай:

— Бусагъатда адамгъа инанныргъа керек тюлдю. Дуния башы-тюбюне болгъанды. Хар ким кесине табыча сёлешеди. Ёлген къагъытларын юйлерине алыб тургъанлай, сау-эсен аз джашмы салыб келди?!.. Ауесге ол хапарны чыгъаргъан ким болду? — деб сорду.

Кесибизни Хасан, атамы къарнашындан туугъан. Ол ётюрюк айтмайды.

— Фатима, къалай айтды Хасан?

— Домалай, джукъ джашырмады сёзню. Мен соруб къадалдым. Экиси да Украинада пленнге тюшгендиле. Окълары, азыкълары бошалыб, кеслери да джаралы болгъандыла.

— Джаралы болмаса да, къарыу кетсе... джаугъа бусагъатда джумдурукъ бла джукъ эталлыкъ тюлсе., — деб, Домалай сёз къошду.

— Домалай, мен джарашдырыб хапар соргъанма,—

деб Фатима кёзлерин сюртдю. Аны эслегенинде, Гыджы хапарны тюбюн билирге излеб:

— А къыз, толу хапар айтмадынг. Ауес, ол джарыкъ ол тири адам, ёлюб къаллыкъды деб ёмюрюмде инанмазма. Ёлюрге джараулула ма бизбиз. Ий, Ауес къыйынлы, а къыз, айтыргъа аузум да ырыслайды, джитилиги болгъан джаш эди да бир мадар къалай эталмады? — деди.

— Гыджы, быланы экиси да джараларындан къарыу болмагъанды. Анга да къарамай мурдарла элтиб, Донбассда шахтагъа ургъанды. Джашла иш еталмагъанды. Олсагъатда немча солдатла инамагъанды. «Ишле!» — деб къычыргъанды. Джашла чырт узалмагъанында, офицер экисин да юйню артында джаргъа сюрдю. Ура тебрегенлей, Хасан тири болгъанды да джардан баш эпиштге секиреди. Бу джарлы уа бери айланыб, урушама дегенлей, герохну тутуб, немчалы эки кере да атханды,— деб, чалдырыб сёлешди.

— Фатима, сен умут юзюб къойма. Ол джаралы болуб, джарны тюбюнде джашыннган эсе уа?.. Алай бла башларын къутхарыб къайтхан джашла, ой-ой-ой! Аланы къайсысын санайым, — деди Домалай.

— Огъай, алай ол эталмады. Ма, Хасан сен айтханча болгъанды. Дагъыда бир элчиди, танышды, аскерчиди деб, кеси ёле тургъанлай сюркелиб, аны къатына барды. Эти сууб тургъанын кёрдю. Майна кеси, Хасан айта турады. Мени алдамай эсе, къолум бла басдыргъанма деб ант этеди.

Фатиманы бу сёзлерин эшитгенден сора ала Ауесни керлюклеринден тюнгюлдюле. Тюрлениб салкъын болдула.

— Джарлы сен, тёрт сабийинг бла къалымбы кет-

динг... Не мадар, Фатима, джаным, аман этме, сюймегенлеринги табасы болма. Адам къыйынлыкъда бел къатдырыргъа керекди. Не да болсун ол онгсуз сабийчиклени джюреклерин сындырмазгъа кюреш. Аланы кёллери такъыр болмасын. Аналы сабий ёксюзлюк сынамайды,— деб Гыджы сёлешалмай тыгъылды.

— Къайдам, къалай болур... Была Германиядан бизге игиликге келмегенди. Бизге ала не кюн кёргюзюрюк болур... Джашаргъа энди ким сюеди... Была бизни ёлтюргенди. Джашау бизден кетгенди. Энди бизни сакъ-лагъан — къабырды.

— Фатима, алай нек айтаса!.. Россия уллуду, халкъны кючю бла ойнама.

— Да, Домалай, Москвагъа джетиб барадыла дейдиле. Сора бизникиле не къарыу этсинле?

— Москваны алгъан аскерле да болгъандыла бурун. Алай а аякъ тиреялмагъандыла. Таб, къачыб, башларын алыб да кючден къутулгъандыла. Россия ол заманладан эсе узакъ кючлюдю, халкълары да биригибдиле.

— Да сора, Домалай, аны ючюн кирибми келеди бу немчала?..

— Къоркъма, аланы ызларына къачыб баргъанларын да кёрюрбюз,— деб Домалай кёлюндегин айтды.

— Сора сиз алкъын умут юзмегенсиз? Энтда бизге кюн тиерикди. Сен алай айтамыса?

— Алай айтама, Фатима. Ёмюрде да артыкълыкъ унутулмайды. Былагъа да халкъ не унутурукъ, не къурутурукъ тюлдю. Ёзге къолундан келмесе да кеслери этгенни кеслерине къайтарлыкъды. Фатима, эгечим, къолунгда уякъ сабийлеринг бардыла. Башынгы сакъла. Адам сёзге къатышма. Эл болгъан джерде аман да тюбейди. Бусагъатда халны мен джаз къобуб, ташны-

агъачны да элтген къара къобаннга ушатама. Къутуруб келген суудан джанламасанг, ичинде барлыкъса.

Фатиманы къара чепкени, къара джаулукъчугъу аны бушуууна шагъатлыкъ этедиле. Ол къойнундан бусхул чырмалгъанны чыгъарыб:

— Домалай, мен сер болуб къалгъанма, ма бу хансла джел ауруугъа джарайдыла дегенлеринде, сеннге келтиргенме алыб. Къайнатсанг, шайча къызгъылдым суу боллукъду. Аны сен хар эртденде стаканны белинден бирин ичерге керексе. Къайдам, тюз айта эселе, джарайды. Кёр, болушса уа... кёб джатдынг, Домалай, бетнинг да аманды. Билмейме энди мен мында не этерикме? Мадар табсам, кесибизни элге барсам дейме...

— Фатима, кёчеме деб къыйналма. Ууакъ сабийле бла джунчурукъса. Биз да къолубуздан келгенни сенден аярыкъ тюлбюз. Ауес халал адам эди. Ол бизге хоншу болгъанлы дуния зауугъун кёрюб тура эдик, ачыкъ адам... Аллайла джашаргъа керек эдиле. Ма, кесинг кёрюб турдунг, бу юйюбюзню башын ол джабханды. Бачханы джол джанында бурууу оюлгъанында, ол джамады. Сл адам тюл, алтынны джуруну эди. «Иги хоншуну сатыб аладыла» деб къартла бир джукъ сынамасала, айтырыкъ тюл эдиле. Фатима, келе, хапар биле тур,— деб Домалай разылагъын билдирди.

Гыджы Фатиманы ашыра, гитче орамчыкъны бара тургъанлай, алларында келе тургъан галефе кёнчекли, акъ келекли узун къуу джашны керюб:

— Ий, бу келген кимди? Сапарны джашына ушайды деб таныймыса, огъесе мени кёзюмеми кёрюнеди, нее?— деб сорду.

Фатима бир талайны къараб туруб:

— А къыз, тюз таныгъанса, Сапарныкъды. Тутулуб кетген шой эдп да? Къайдан чыкъды?.. — деди.

— Оу, ол аман бла келсин!.. Юйю къуруйду да, аманны уахды да унутады. Энди кёремисе сен аны, шайтан къаргъагъанны!.. — деб Гыджы сескекленди.

— Гыджы, не бек къыйналдынг... Аны сизге бир хатасы джукъгъан болур. Тохта, ол терезегизни уата айланнган ол шой эди, энди тюшдю эсиме...

— Оу анга къара кюн келсин огъесе!.. Аны бла къалса уа... Къызчыкъны башын суугъа атарыкъ этиб, азмы къыйнады...

— Гыджы, нек тутхан эдиле Чомурну, алай шой-эди да аты?

— Фатима, аны хапары узунду. Къызчыкъ джууабы бла джылытмагъанында мыллыгын атханды. Ма, а къыз, джангы чепкенчигин узунуна айырыб къойгъан эди.

— Тохта, ол ма буму болгъанды?..— деб, Фатима аны юсюне атылыб къалыргъа хазыр болгъанын танытхан ауаз бла сорду.

— Буду. Аллай бир бурула олтургъа эди ол. Аллах ургъан, бизге огъургъа келмегенди. Ах, алындыу, ол иги атасыны хатерин да этмей, былагъа тагъылыб къалмагъа эди... Гитчелерин.—Хорламны сюеме ансы, муну мен кёрюб да болмайма. Ол, хариб бёгеклиги, алдырлыгъы болгъан зат тюлдю. Тюз аллах джаратхан болуму бузулмай тургъан тюрсюн адамды. Бу джашил кеселеккелеге кесин табдырмай, хапары бир къошда, бир чалкъыда чыгъады. Не эсе да Сапарны юйдегисинде тюзюуюню олду.

— Ий, Гыджы, болджалы джетмегенлей къалай ий-

ген болурла?— деб Фатима, джашны джуукъалашыб келгенин кёрюб, шыбырдаб сорду.

— Сора ким иерик эди аны?.. Бу хадаусла тюрмеледегилени бошлаб къоядыла, таб, адам ёлтюргенлени гудучуланы, аманлыкъчыланы да башларына бош этиб, къолларына саут-саба бередиле дейдиле.

— Ах, мен къыйынлы, аллай бир заты болуб биягъы юйме бир къан джаудурмагъа эди... Айыб этме, былайдан къайтайым мен. Не эсе да муну кёрсем, кёзлерим къан кёредиле, — деб, эски бурууну джаны бла башын кёлтюрмегенлей, юйюне ашыгъыб кетди.

Домалай терен ахсыннган болмаса, Гыджыгъа амандан-игиден да сёз къошмады. Ол тынгылагъанлыкъгъа уа джюрегинде неле бола тургъанларын Гыджы аны бетинден, кёзлеринден таныйды. Элде джашауу болмазлыгъын ангылаб, Домалай къайры болса да Даумну да алыб джанларгъа тыхсыды, алай а ёрге сюелир хыйсабы болмагъанын билиб, ачыудан орунда чыдаялмай, ары бла бери бурулады.

— Эшитемисе, бу къызны къайры болса да юйден къоратыргъа керекди,— деди Домалай.

— Сора къоркъмай, къыз сабийни бу къатышханда къайры къоратырыкъма?! Джаным чыкъмай бир джерге нйеригим джокъду. Ёлсек, бирден ёлюрбюз.

— Сен аны сагъынма. Ёлгенни джер кёлтюреди. Алай а оюмсузлукъдан ёлгеннге киши бюсюреу этмейди. Кёзлеринден ташагъа къоратмай боллукъ тюлдю. Дорбунлуда эгечинге элт. Кесигиз бараллыкъ тюл эсегиз, бизни Адилгерийни джашчыгъын да биргегизге элтигиз, — деб, Домалай къадалгъанында, Гыджы ишни тереннге кетерин ангылады.

— Хо, сен айтханча болсун, биз ары кетейик. Джа-

яу бир кюннге мен къайталлыкъ тюлме, сора сен кесинг джангыз къалай къаллыкъса? Огъай, мен сени къоюб кеталлыкъ тюлме,— деди ол.

— Сен меннге не этериксе!.. Чот алайгъа джетген эсе, биз джашагъан тенгли бир джашасын биз табхан да. Даумну ишли башхады. Дуния джарашыб тургъан заманда да кёргенсе эте тургъанларын. Сапар улу да келди эсе... аны башына нек бош этгендиле деб тураса! Бармакъларын тутхан джерге чабдырыр ючюн бошлагъандыла. Сюйсе, сюймесе да анга къуллукъ этдирмеселе, къараб тур. Чомур сый, бет, арт, ал деб сагъыш этиб джюрюй билген джаш болса, бетин джуа билмегенлей, тюрмелени сынарыкъ болмаз эди. Герохну къолуна берселе, ол не айтханларын да этиб айланныкъды. Таб, бериб тура эселе да ким биледи.

— Сен бир къуджур сёлешесе. Къралынгы аскерингни да халек этиб, босагъанга келиб тургъан быллай тюгенмезлик кючге Сапар улудан онглула да не этерикдиле!..

— Ол джауну ызына нек къайтармайдымы деймемен!... Аланы харсларына тебсемесин, гитче къарнашындамы кёрмейди. Хорлам этген амалны, къарны ауруса, ол табарыкъ тюлмюдю!.. Мен керти айтама,—деб Домалай джан-джанына къараб, Даумну изледи. Кёрмегенинде, Гыджыгъа сорду.

— Былайда хоншубуздады. Табу десенг да джукъгъа кетерик тюлдю. Батыр къызынг къойдан джуаш болуб къалгъанды. Аны алай этерге къуру сени ауруунг да озубду,— деди Гыджы.

— Даумну былай чакъырчы. Сиз тынчкёл адамласыз. Хайда, терк бол, — деб Домалай аны ашыкъдырды. Анга сёз къошмагъанлыкъгъа Гыджыны джюреги

хош тюлдю. Джанындан сюйген джангыз къызын Даумну башха элге, башха юйге иерге чырт да таукел эталмайды. Анасы юйден чыкъгъынчы къызы кирди.

— Атам, Хапчаланы ийнеклерин да, таналарын да къоратдыла,— деди ол.

— Къайры?

— Союб, аскер къазаннга къуйдула дейдиле.

— Даум, ол сеннге джетген зат тюлдю. Ала бизни малларыбызны аямайдыла деб нек сеирсинесе... Джаныбызны алыргъа келгенлерин кёре тургъанлай... Сен неден да бек башынга сакъ бол. Кесинг билесе, сеннге былайда къалыргъа боллукъ тюлдю. Ананг бла тебре. Хапарынгы бир инсаннга билдирме. Ала сени джашындырыр джер табарла, — деб Домалай кёзлери суудан толуб тургъан къызыны башын сылады.

— Атам, аны бош айтаса.

— Мен не сёлешгеними билеме. Насыбым болса, бизни джокъламазла. Бир къолларына тюшсем ычхыналлыкъ тюлме. Къалай болса да, не болумгъа тюшсем да мени иннетим тюрленник тюлдю. Мен аджалдан къоркъмайма. Андан ёмюрде да киши къутулмагъанды. Быланы онглары кетген, аякълары тайгъан бир кюн чыгъарыкъ болур. Ол заманда сен да келирсе юйюнге. Огъай-зат деб, аякъ тиресенг, мени ауруума ауруу къошарыкъса. Тебрегиз. Ананг тамбла ингирде къайтыр,— деб Домалай джастыгъыны гюбюнде «Къара кюбюрню» алыб ичин ачды.

Бусагъатда бизге Къанаматла керек эдиле. Ма, эркиши десенг, эркиши! Батырлыкъ бла сакълыкъдыла бизге керекли саутла! Къызчыкъ, мен сизге не айтдым?

Нек тынгылайсыз?!

Домалайны коймазлыгъын таныб, азыгъын, суун

къатына салыб, Гыджы да, къызы да чыгъыб тебрединле. Эшик юсюне джетгенлей, Даум ызына айланды. Гузаба атлаб: «Менинге къайгъы этме»,— деб атасын къаты къучакълаб джыламсырай, анасы бла чыгъыб кетди.

Тертюнчю башы

Август бошалады. Джайны иссиси алкъын сынмагъанды. Элде хазна мал къалмагъаны себебли биченни къайгъысын этген адам санлаб бир тюбейди. Чалкъы чалыучуланы кёбюсю аскерде хапарсыздыла. Орамлада немча солдатла, джыллары джетмеген джашчыкъла, къартла, сакъатла кёрюнедиле. Тиширыула уа юйлеринден чыгъаргъа да излемейдиле.

Къошда азыкъсыз болгъанында, Сапар, малчыкъларын нёгерини аллына элтиб, элге тюшдю. Арбазына кириб, джарыкъ кёрмегенинде, тартынмай атлады. Юсюнде кирит кёрмей эшикни тартды. Ачылмагъанында, артына атлаб, мурукку этди. Терезеге барыб:

— Мен Сапарма, юйде адам бар эсе, эшикни ары ачыгъыз,— деди.

— Атам, сенмисе? Тохта, ачайым, — деб юйден тиширыу тауш чыкъды. Эшик ачылды.

— Наныкъ, сен шойса да? Юйде сенден сора ким барды?— деб Сапар шыбырдаб сорду.

— Къоркъма, киши джокъду. Сабий не эсе да къычырыкъ этерге болгъанды да аны джукълатама деб таяннганлай кесим да къалкъыб къалгъанма. Кёб сакълатдыммы?—деб Наныкъ юсюнде халатыны тюймелерин этиб, тозурагъан чачына узалды.

Бусагъатда келгенме. Не хапар? Чомур къайдады? Нёгерсиз нек болгъанса?..

Наныкъ джуаб орнуна, ахсыныб, джукъ да айталмай, атасыны тюбюне шиндик салды. Сапар къайгъылы болуб, олтургъан да этгинчи:

— Нек джукъ айтмайса? Джаш къайдады?— деб къайгъыланыб сорду.

— Атам, джокъду хатасы. Айланады элде.

— Кече юйюне джыйыламыды?

— Да эки-юч кечени бери келген эди. Андан сора адамла анда-мында кёрген хапар айтадыла.

— Не этеди? Къалай айланады? Бир табсыз хапарларын эшитеме,— деб Сапар джюреги къалтырай сорду.

— Тоба, атам, аны къууандырыр заты болмаз. Аякъ алышын хоншу-тийре джаратмайдыла. Ненча да алагъа тагъылыб, айланнганын кёребиз дейдиле.

— «Алагъа» дегенинг?

— Ол къан джауарыкълагъа айтама,— деди Наныкъ, адам эшитир деб къоркъгъандан таушун да аз чыгъара.

— Аны бети болса, сени къойнунгда сабийинги ёксюз этгенлери ючюн огъуна къатларына басмаз эди...

— Ой, атам. Ол бир киши адамны бек сан этеди.

— Тохта, сора немчала къарнашлары болубму келгендиле!.. Хы, кюеуюн джукъгъа санамады эсе да, эгечин а къайры атарыкъды! Сени хатеринги этсе уа? Аны бёгеклиги болмагъанды. Анагъыз, къыйынлы, эртде къорады. Ёксюзлюк сынадыгъыз. Алай болса да мен сизни бир кюнню ач этгенме деб билмейме. Кишиге сукъландырмагъанма. Бу джаш былай кеси аллына нек бошланыб къалды? Муну къара шайтан нек къаргъа-

ды?.. Тюрмеден бошлагъандыла да бир уллу аламатлыкъ этгендиле деб тура болур... Быланы эркинликлеринден эсе бизниклени тюрмелери да иги эди, билсе. Кесинг а, Наныкъ, къалайса? Ач болуб инджиле болурса?..

— Огъай, атам, хоншу къызчыкъланы чакъырама. Кюндюз а бу сабийле басынганлай турадыла. Къолума да джетдирмейдиле, тюз ашхам къарангыгъа дери ойнатыб къайтарадыла. Джюрекни уа сорма да къой. Бир Чомургъа сагъыш этеме, Хорламгъа уа асыры къоркъгъандан ичимде джаным джокъду. Ол кесин джюрютюрча да болмагъанды. Быладан илгизлик болуб айланады. Аманнгамы тюбейди, игигеми тюбейди. Была элибизге киргенден сора ыйыкъ да турмай юйден тас болгъанды. Къошда хапары чыкъды. Дагъыда тау эллени биринде кёргенбиз дегенле болдула... Не да болгъа эди да джаны сау айланнга эди. Ёлмегеннге бир кюн тууады,— деб Наныкъ бушуун кёкюрегине сыйындыралмай, хапарын тизди.

Къойнунда сабийи бла джыйырма эки джылда тул болуб къалгъан, кюн таякъча, джарыкъ сюйюмлю, огъурлу Наныкъ бусагъатда неге ушайды... Аны башын сагъыш, къайгъы басханды. Сюйген эрини ачыуу аны кёлюн джер бла тенг этгенди. Ол эртде ёлген анасыч тюшюнде кёрюб, бир-бирде джылаб уянады. Ёксюз къалгъан сабийин къойнуна къысыб, дунияны, заманны заранындан сакъларгъа мурат этеди. Джангыз джаны да аузу-тили болмагъан сабийини ичиндеди.

Хапарларын таусуб, экиси да терен сагъышха кириб тургъанлай, эшик кючлю къагъылды.

— Ач дейме да эшикни! Къыз, мен кимге сёлешеме!.. — деген тамакъ тауш бла базыкъ ауазны эшитгенлей, Наныкъ къобуб:

— Чомур, сенми телиленесе?— деб къуаныб къычырды.

— Ары ач — деб дагъыда эшикни силкиндирди. Наныкъ къарнашы болгъанын ажымсыз билгенинде, эшикни чюйюн ачды.

— Къарангыда нек тураса? Ары лампа джандыр, не затса сен!— деди Чомур.

— Мен къоркъгъан этеме.

— Кимден къоркъаса?

— Аскерден, элни хаулесинден.

— Ала адам ашамайдыла, инсанлабыз деб турадыла, ангыладынгмы?—деб сернегин джандыргъанлай, орундукъну аллында олтуруб тургъан атасын кёрюб, тилсиз болду. Дагъыда эс джыйыб, кесин къатдырыргъа кюрешиб:

— Атам, сен да келибми тураса? Кесинги билдирмей къалай чыдаб тураса?..— деб джунчугъаны кетмегенлей атасына къолун узатды. Сапар аны къолун эринниб тутду. Чомур лампачыкъны джандырыб, атасындан уялгъанча, башын бир джанына бурду. Сапар аны башындан аягъына дери сынаб·

— Энди джарашыбмы тураса? — деб тюз магъанада сорса да, джашы аны экили ангылаб, къалай джуаб этерге билмей:

— Неге джарашыб?— деди.

— Да кесинг биле болурса неге къалай джарашханынгы?... Мен сеннге хапар сорама — деб Сапар къонмаздан башлагъаныц тапытды.

— Да айланама, атам. Джокъду бюгюн кёрген затым,—деб Чемур уллу азабындан къутулгъанча болду.

— Сора кёрген хатанг джокъду? Да игиди алай эсе... — деди Сапар сынар ючюн.

— Мен да игиди деб турама, атам. Къалгъанлагъа кёре мени хатам джокъду.

— Сени хатанг джокъду... къарнашынг а не этеди? Ол къалайды?

— Билмейме? Мен аны кёбден бери кёрмегенме.

— Эгечинги джашауу уа къалайды?

— Ким эгечим?— деб Чомур джукъ ангыламагъанча сорду.

— Ма бу юсюнге ёрге сюйелиб тургъан эгечинг? Ёзге не эгечинг барды?!

Чомур баш энишге къараб, джуаб этмеди. Наныкъ шхууур къайгъыгъа кирди. Джашыны тынгылагъанын ушатмай, Сапар:

— Нек джууаб этмединг?— деди.

— Мен Наныкъны несин айтайым?.. Джатаргъа юйю бар, ашаргъа ашы бар... Бир адам анга уллу сёлешиб къутуллукъ тюлдю.

— Нек къутулмайды?!

— Наныкъ бир тиширыу. Аны ким къулагъына аллыкъды?..

Мен тургъанлай аны къоркъар джери джокъду,— деб Чомур таукел джуаб этди.

— Сора сен кимсе, сени айтханынга ким тынгыларыкъды?— деб Сапар джашны ичин билирге изледи — сен асыры уллу кёллюсе. Эсле, ансы сени марагъанла да болурла.

Чомур ышарды. Ол кёнчек хурджунундан герохчукъну чыгъарыб:

— Ма муну кёре болурсуз. Джашаудан тойгъан келсин бери аллын бурсун да!— деди. Махтанганын таныта, ол саутну ызына салды.

Атасы не айтыргъа билмей, амалсыздан джелкесин

къашыды. Чомур кёнчегини галефелерине къоллары уруб, орундукъгъа олтурду.

— Чомур, бу саут сеннге къайдан чыкъгъанды?

— Табханма.

— Къайдан, ким бергенди?

Джаш мутхуз болгъанча кёрюндю. Ол джуаб этерге сюймей, ёрге къобуб, Наныкъ къармай тургъан саут шкафны къатына келиб, не излегенин да билмегенлей, аны ичине узалыб, болгъанны чучхуб тебреди.

— Чомур, мен сеннге сорама?

— Атам, бусагъатда сауту болмагъан джокъду.

— Да мени уа?

— Излесенг, сен да табарыкъса?

— Сора нек излейме? Саут меннге неге кереди?..

— Саутну не зараны боллукъду?..

— Хайыры уа неди?..

Атасыны сёз урумун табсынмай, Чомур тынгылады. Сапар сабийлерини гитче заманларыны джукъусуз кечелерин эсине тюшюрдю. Ючюнчю джылы баргъан. Чомурчукъну анасы джанындан эсе бек сюе эди. Ол аны къойнундан тюшюрмей, сау сагъатланы айлана эди. Джууукъларына огъай эсенг, къарт атасына, анасына ышаныб бермей эди. Бюгюн ол сау болса, джашына не айтыр эди?.. Тюрмеден саут алыб келген боламыды?! Урушха къатышмазлыкъ адамгъа саут неге керекди? Барлыкъ болса уа, элине салыб келмей, кеси кибикле баргъан джерге барса уа? Элни тушманла кючлеб тургъанлай, кечеси кюню да орамладан джыйылмай нек айланады? Саутну ол джолда табмагъаны ачыкъды. Аны тюрмеден бошлагъанла бергендиле, анга не сёз барды. Ала герохну джубанырга, кёз ачар-

гъа деб бермегендиле. Джумушларына джаратыргъа излейдиле.

Сапар башын энишге тутуб, терен сагъышха киргенди.

— Чомур, бу герохну къайдан чыкъгъанын айтхынчы джюрегим тынчлыкъ табарыкъ тюлдю,—деди атасы. Чомур саут шкафны къатындан бери айланыб, атасына хыны къарады:

— Атам, мени тюрмеге элтиб сукъгъан заманларында, сени ол джумушакъ джюрегинг къалай чыдаб тургъанды? Мени андан уллу сеирим джокъду...

— Да, итден туугъан, кесинги намысынгы сакълаялмадынг эсе, кимге айыб этесе! Ансы да учхара къалгъанса. Кесинги эгечинге биреу артыкълыкъ этеме десе, сен тёзерикми эдинг?.. Сени билмейме, ёзге мен ол адамны ичине сенекни уруб къояргъа артыма барлыкъ тюл эдим,—деб атасы джашыны аягъындан алыргъа изледи. Алай а Чомур бетине джылыу ургъанча кёрюнмеди. Ол атасына былай айтды:

— Атам, мени сюймегенлерим айтырыкъны айта тураса. Ала бош сёзледи. Сюд мени джояргъа сылтау излей эди.

— Не ючюн? Сеннге аны не дерти бар эди?

— Мен аны къайдан билейим. Джоюб ийгенин кёрдюнг да?..

— Огъай, Чомур. Кеси-кесинги джойгъанса. Сюд этилген кюн эрнинги къабыб, аузунгдан сёз чыкъмай тура эдинг да... Бюгюн а джассы-джассы кесесе.

— Атам, джолунгдан-ызынгдан хапар айтсанг а, бу керексиз чотланы келтириб арагъа нек урдунг?..

— Чомур, мен къоркъгъан этеме. Тёгерегибизде от

джана тургъанлай, сен башынгы сакъламай, ичине кириб бараса.

— Мен а къоркъмайма. Келиб, къабырча тар тюрмени къадауун чачыб, мени дунияны джарыгъына бошлагъанладан мен нек къоркъаргъа керекме?! Саутну да ала бергендиле.

— Нек бергендиле? Сен алагъа не игилик этгенсе? Къайсы джигитлигинг ючюн бергендиле?

— Ала меннге адам ёлтюр демегендиле. Башынгы сакъла, къанлынгдан кесинги къоруула деб бергендиле.

— Къанлынг кимди?—деб, Сапар орнунда олтуруб чыдялмай, ёрге къобду. Чомур джуаб этерге тартынды. Сёзюню бошаб, башын алыб кетерге дыгалас этди. Алай а Сапар аны бошлаб къоярча кёрюнмеди. Ол андан джуаб сакълаб турады. Юйюню ичи шыкъыртсызды. Чибин учхан эшитилирча болгъанында, Наныкъ атасы бла къарнашына кёзюу къараб, къоркъары келгенин билдирди:

— Орамда аякъ таушланы эшитемисиз? Ах, дауругъузгъа кириб келирле да!.. Къойчугъуз сёзню. Орун этейим да тынчайыгъыз. Экинг да былай юйде турсагъыз, менден насыблы болмаз эди.

— Наныкъ, мурдарланы къолларына тюшерге таб боллукъ эдингми дейсе?.. Аркъаннга барыб, кеси башын салгъан боламыды сора?.. Алай айтма да терк джанлагъыз де. Биз къабханнга тюшерге тебрегенбиз,— деб Сапар джашындан джуаб сакълады. Чомур тюз сёлешиу бла атасындан башын алалмазлыгъын таныб, сёзню зыбырын башлады:

— Мен башымы аркъаннгамы салгъанма, огъесе аркъанданмы алгъанма?.. Была керти джаныуарла эсе-

ле, мени кесмей къалай турадыла?! Тиймегеннге ала да тиймейдиле.

Бу сёзлени эшитгенинде, Сапар терен ахсынды. Джашда ол этген муратла болмагъанын таныды.

— Сора была бери салыб нек келдиле?.. Мында аталарыны башымы къалгъанды?!..

— Атам, энди сен не дейсе? Сен ушатханча этейик, айт.

— Сеннге бу саут керек тюлдю. Къобаннга быргъа да къой.

— Экинчи кюн биягъы тюрмеге джыйылырсамы дейсе?!

— Ким джыярыкъды?— деб Сапар сеирсиниб сорду.

— Бергенле!

— Кимдиле ала?

— Биле тургъанлай сораса. Сен энтда меннге къычырлыкъса. Алай а ал деб бергенлериндеи сора огъай, десем, боллукъ тюл эди. Къоркъгъандан алдым. Энди уа асыры сокъранмайма. Саутум болмай къайтсам, ол джоюб ийгенле энтда мени абындырлыкъ эдиле. Бусагъатда мен аланы биринден да къоркъмайма.

— Болмай эсе, элт да кеслерине бер. Джанында саут джюрютген да, барыб алагъа къошулгъан да бирди. Уруб кёзюнгю алмагъанлыкъгъа, халкъ не айта болур!.. Бу элде адамы аскерге кетмеген санлаб бир юй табыллыкъды. Аланы кёбюсю сау болмагъанын сен да билесе. Сора ол адамланы аталары, аналары, эгечлери, къарнашлары не айта болурла? Ала сени этинги ашарча болгъандыла. Анга мени ишегим джокъду,— деб Сапар джашын къысды. Алай Чомур асыры истегенча кёрюнмеди.

— Сауутну ызына къайтарлыгъым ётюрюкдю. Ала

ызына аллыкъ болуб бермегендиле. Айтдырмай къоймай эсенг, ол аладан эсе меннге бек керекди. Элде мени сюймегенлерим кёбдюле. Аланы табасы болуруму излемей эсенг, атам, элт да ызына бер деб къалай айтаса?!.

— Сен алагъа тагъылыб тура кёреме. Сорушургъа, оноулашыргъа атангмы барды сени!.. Кесинги кёлюнге келген джюрегинг бичген сеннге аламат кёрюнюб къалады. Мени къыйнаргъа излемей эсенг, быладан арт айыр. Кёрюнме энди была бла, мени джаным саулай къабыргъа салма, — деб Сапар бу джол, тилеб джалынганча, мадарын таусуб сёлешди. Аны таныгъанында, Чомур героху болгъан хурджунундан къолун алмагъанлай, атасыны къатына барыб олтурду. Ариулукъ бла атасына кёлюндегин айтды:

— Атам, сен мени ючюн къайгъылы болма. Мен саутну ачыкъ джюрютмейме. Аны киши кёрмейди. Джарагъанын а сиз кесигиз да кёре болурсуз.

— Неге джарайды сора?— деб, атасы хыны сорду.

— Сизни сакъларгъа. Элде бетсизле азмыдыла! Наныкъгъа бир табсыз накъырда этерге къоркъадыла. Атам, ачыкъ айтайым, менден илгенмеселе, сенден да бошарыкъ эдиле. Мени да аярыкъ тюл эдиле. Аны айтханым, саутну хаман сагъыныб турма, аны бизге зараны джокъду. Аскерлерине къошул десенг да, къошуллукъ тюлме. Адам ачытыргъа излемейме. Кесими уа сакъларыкъма.

Сапар джашыны бу сёзлерине толу инанмаса да, ангарылды. Керти къыйынлыкъдан Чомур сакълаб тургъанча кёрюнюб, ол алгъынча алай шатык сёлешмеди.

— Чомур, Наныкъны да алыб, биз да Хорламча бир джары джанлаб кетерми эдик? Джаш адамлагъа элде къоркъуулуду. Тюзю, мен джаратылгъанлы бир

адамны ауз къабынына джутланмагъанма, заранымы джукъдурмагъанма. Джетишалсам, къыйынымы бир инсандан да къызгъанмагъанма. Партияда, къуллукъда болмагъанма. Мен бир къараннгы малчыма. Менде кимни да не иши барды! Алай а къоркъама, алай бош зат болмай, кече кирпик къысмай чыгъама. Бу аскер теблеб тургъан джерден къорарыбызны уа табсынама, сюйсенг ангыла, сюйсенг къой. Биз башыбызгъа джетерикни билмей кёб тентирейбиз.

Алай болса да Чомур атасыны бу сёзлерине онгсунмай тынгылайды. Ол ёрге къобуб, биягъы саутла таба айланды.

— Наныкъ, бары да бошду, бизге бир джарагъан шхууур этчи. Мен ызыма къайтырыкъма, — деди.

— Нек, къайры? — деб атасы да, эгечи да къайгъылы болуб сордула.

— Танг атмай, джолоучу боллукъма.

— Къалайгъа?

— Атам, хаталы джерге барлыкъ тюлме. Бери, таугъа чыгъарыкъма, — деб, Чомур башсыз-тюбсюз айтды. Сапар аны ангылаб, тюзюн билгинчи къоймады:

— Сора таугъа нек бараса? Тауда уруш эте тургъанларын билмеймисе?!

— Барыргъа керекме.

— Быланы къолларына тюшюб ойнама... аллах сакъласын, мукъут ийисинги чыгъарлыкъды!.. Сен телими болгъанса. Бугъунургъа сеннге бир джер юймю къуругъанды!.. Урушну юсюне барма ансы, дорбун да, чегет да бу тёгерекледе табарыкъса.

— Атам, ала меннге керек тюлдюле. Мен урушха къатышырыкъ тюлме. «Джол устабыз бол» дегендиле да башымы алалмайма.

Сапар терен ахсынды. Ол джерге тюкюрюб:

— Къалайса, мен эгген къоркъуулагъа тюшдюнгмю! Аланы къабханларына тюшгенинги былай къараб кёргенлей да таныгъанма. Энди джауну элтиб, Мединадан, Меккадан сыйлы тауларыбызгъамы нериксе?.. Кесибизни джашланымы къырдырлыкъса?..

— Сора нек къырдырама?!. Кюрешмегеннге была тиймейдиле.

— Аягъы тайыб абыннган экинчи ёрге сюелмейди деб тура болурла... Артларына сагъыш этмеген оюмсуз адамла кёре эдим сени бу кёкшалбарларынг. Ала къалай сюйселе алай этерле, сениге уа къарыуум джетерикди. Бир джукъгъа къымылдарынг джокъду. Ма былай джарлы юйюнгде тур.

Мен да ол онгмагъан малчыкъланы къыйырындан кетмей турургъа мурат этдим. Алай а не келсин, аллымда бирин да къоймадыла. Айхай, огъай дер къарыуунг болса, нек джазыкъ эдинг. Джерни башын алыб келген аскерге джуаб этеме деб бир кёрчю.

— Атам, мен да аны айтама.

— Чомур, сени ишинг башхады.

— Тюлдю. Не айтханларын этиб айланыргъа, неда кесими ёлтюртюрге керекме. Башха сайлау къалмагъанды.

— Хомухлукъ этесе. Шо сенича заманым болуб а бир къалгъа эди. Мен кёргюзюр эдим алагъа оюнланы... Бюгюн а къартлыгъымда мен къайры барайым!.. Быланы кимге къояйым?— деб Наныкъ бла аны джашчыгъын кёргюздю.

— Атам, къайда джюрюсем да мени кишиге зараным джугъарыкъ тюлдю. Хатасын оздурмагъаннга тиерик тюлме. Мен тургъанлай, сизни да къоркъар

джергиз джокъду. Бюгече барыб биргелерине къалмасам, эртден бла эртде, танг атмай кетеркдиле. Атам, таулагъа къарай барадыла. Уугъа чыгъаргъа муратлары барды, уруш этер хапар айтмайдыла. Мен аланы Герий чалгъаннга элтирикме, — деб атасыны джууабын эшитирге сюймегенча гузаба чыгъыб кетди. Наныкъ сабийчигине эмчек салыргъа бешигини джанында гитче шиндикчикге чёкдю. Сапар эки кёзюн бешигинде ынгырдай тургъан уланчыгъына чыракъ ийиб, сёз къошмады. Айтханы джашыны къулагъына кирмегенин таныды.

Элни тёбен джанында шкок атылгъан ,ит юрген таушла чыкъдыла. Наныкъны бетинден къаны кетиб, ёрге къобду. Сабийчик тунукъгъанча, хырха таушу бла къычырыкъ этерге къалгъанында, Сапар бешикни къатына келиб:

— Наныкъ, олтурчу былайгъа. Джылатма муну. Ол таушлагъа уа юренирча болгъанса. Тамбла башына джетерикге бюгюн сагъыш эте билмеген толу адамды деб къалай айтайым. Тейри былайда къуру джашлыкъдан сора да башсызлыкъ да барды. Мынга кимни сёзю ётерге боллукъду, къайдам... Мен а башха тил билмейме, эшта айыбдан чыкъгъан болурма, — деди.

— Атам, джашынг бир хатагъа джолукъса, алай айтыб къояллыкъ тюлсе. Барыбыздан да сен бек къыйналлыкъса. Аллах бермесин ансы, ма бусагъатда таушлагъа да джюрегим чанча турады.

— Да не къычырыкъ этейик, айт. Кесинг тенгли бирни ур да ёлтюр деймисе?! Сёзюм ётмегенин кёрдюнг.. Барсын къайры сюе эсе да ,джаханим орну болсун! Меннге къалгъанланы къайгъылары да боллукъду, энди бу сабийни къычыртма. Бу ач болуб этеди былай,— дей. Сапар барыб, таянды.

Таулада тоб улугъан, пулемёт-автомат чыкъырдагъан тохтамагъанлы талай кюн болады. Бир-бир кечеледе уа къошчула кёз къысмай тангнга чыгъыб къаладыла. Немчаланы мешиналары ёлюклени алыб, къуугъуннга баргъанча, энишге ашыгъыш озадыла. Ингир ала да ёмюрлери джукълаб тургъан къарлы тауланы башларында тюрлю-тюрлю ракеталаны джаныб джукъланнганларын кёресе. Ала мийикде къалтыраб, бир кесекни тургъанлай, акъырын баш энишге айланадыла. Шош хауаны джарыб кёкде оюула кёргюзе, таусулуб тас боладыла.

Кюнорта болургъа Тауартындан джылы джелчик къакъды. Къата башлагъан чапыракъла бир-бирлери бла шыбырдашадыла. Къулакъ суучукъла таркъайгъандыла, бусагъатда аланы тамчылары чокъракъча тазадыла. Тёппесинде къысыр ташлары болгъан уллу деппанлы арты бла джаяу джолчукъ кёрюнеди. Нарат тереклени ичлери бла къарасанг, джолчукъ къабыргъа бла келе-келиб, ёзеннге тюшеди. Джолда джукъ эсленнгинчи ат аякъ таушла эштилдиле. Мычымай талай атлы туурагъа чыкъдыла. Атлыла бары да джашил кийимлиледиле. Эки атлы айрылыб алгъа келедиле. Ташлы джолла нал таушдан эшитилмегенликге ала бир-бирлери бла сёлешгенлери башларын, къолларын къымылдатханларындан танылады. Алдагъыланы бири тынгылаб, экинчиси да эки къолун да силкиб, орусча чалдырыб сёлешеди.

— Мен комрад тюлме, лейтенант Шварцма. Аны билиб къой — деб онг джанындагъы узун шинли тюйюшюр къанда нёгерине къарады.

— Лейтенант Шварц, мен аланы нелерин билеме?

Таб, алада бизни элден бир тилли джокъ эсе да билмейбиз.—Сизден къачханла бары да таулагъа сингнгендиле, — деди нёгери.

— Энди сизни элигизден партизан чыкъмагъанды, коммунист да джокъдуму дейсе?

— Партизан болмаз. Мен билиб джокъду.

— Сен кесинг несе?

Лейтенантны бу соруун Чомур аллында ангылаб къоялмай тынгылады. Алай а, башын кёлтюрюб къарагъанлай; «джанынгы алама» дегенча эки джашил мияла кёзню битиб тургъанларын кёрюб, амалсыз болду.

— Мени къагъытымы кесигиз кёргенсиз, унутхан этесиз ансы. Сизникиле бошлагъандыла мени тюрмеден,— деб бургомистр берген мухурлу къагъытын джан хурджунундан чыгъарыб, офицерге узатды.

— Батырланы Чомур сенмисе? — деб, ол инанмай сорду.

— Менме, — деб Чомур, бир уллу махтаулукъ ишни айтханча, таукел джуаб этди.

— Биз сени тюрмеде ёлюр джерингден къутхардыкъ. Сен а аны бизге не бла къайтардынг?— деб, лейтенант джылтыраукъ сары чачын, темир бёркюню тюбюне джыя, тамагъын тюрлендириб сорду.

Чомур асыры джунчумады.

— Да, къайры десегиз — ары барама. Мен сиз айтхандан чыкъмагъанма.

— Джашаудан тоїмагъан эсенг, чыкъмагъанса. Алай а хайырынг неди? Бизге не игилик этгенсе? Ненча партизанны, ненча коммунистни алыб келгенсе?

Чомур офицерни бу соруна джуаб табалмай, баш энишге къарады. Партизанла элде турмайдыла. Ком-

мунист деб кимге айтханларын ол толусу бла энтда билмейди.

— Элигизде коммунист бармыды? Эшитемисе?—деб, немчалы Чомурну сакъалындан тутуб, башын ёрге этиб, кёзлерине быягъындан джити къарады. Джууаб эшитмегенинде,— элигизде къуллукъчула, тамадала къайдадыла? Огъесе чегетге сингибми кетгендиле? — деди.

Кетгендиле. Ёлгенле да бардыла.

— Элни порторгу ёлгенди. Аны билеме. Аны бизникиле къакъгъандыда. Къалгъанла уа?

— Лейтенант Шварц, мен башхаланы билмейме.

Офицерни джукъа бурну андан да къансыз болуб, джаякълары ичине киргенча кёрюндюле.

— Сен джукъ да билмейсе, адамланы да танымайса, кёзлеринг да кёрмейдиле... Сен, быллай мазаллы, былай хапарсыз нексе? Кесинги тели-мели этиб, баш алыргъа излейсе... Сен школда окъугъанмыса?

— Окъугъанма. Алай а — деб сёлеше тургъанлай, офицер аны аузуна чабды:

— Алай а не? Нени айтыргъа башлагъан эдинг?

— Школну бошамагъанма.

— Сора школну да бошамагъанлаймы тюрмеге кириб тургъанса?.. Окъуу сенге алай къыйынмы тие эди?

— Мени школдан къыстагъан эдиле,— деб, Чомур башына аны бла махтау излегенча джарыкъ сёлешди.

— Нек къыстагъан эдиле? Хата этибми, огъесе?

— Огъай, мени терслигим джокъ эди.

— Сени къыстагъан ким эди?

Бу соруугъа джуаб этерге Чомур ашыкъмады. Мадар табса, бу сёзню унутулуб къалырын сюйдю.

— Алдай тураса. Сен къысталсанг, сеннге артыкъ-

лыкъ этгенлени атларын алай дженгил унутурукъ тюл эдинг. Алдайса.—деб офицер Чомурну бети тюрленнгени бла къалгъанына сынаб къарады.

— Нек алдайма. Къыстагъан директор эди.

— Ол бусагъатда элде болур?

— Огъай. Бизникиле бла къачыб кетгенди дейдиле.

— «Бизникиле» дегенинг?

— Къызылла бла. Айтыуларындан, Тауартындады.

Лейтенант башын булгъаб, Чомургъа хыны къарай:

— Сора «сиз къызылласыз»...—деб, къолун аллында тагъылыб тургъан герохну къабына салды. Чомур аны эслеб, тёгерекге къарады. Къалын чегетде тилсиз нарат, къайын терекле бла ызындан келген немча атлыладан сора джукъ кёрмеди.

— Огъай. Аны айтма. Мен — «къызылланы» бек сюйсем, ала мени тюрмеге саллыкъ болмаз эдиле, —деб Чомур башын къутхарыргъа дыгалас этиб, андан сора джукъ табмады. Шварц кеслерини тиллеринде солдатлагъа неле эсе да айтды. Ала сёлеше тургъанлай, Чомурдан кёз алмайдыла.

Чомур атасыны сёзлерин эскерди. Керти да къабханнга тюшюб, аладан чыгъар мадар табалмай тургъаныны таныды. Быланы ичинде джакъ табмазлыгъын, кечмеклик болмазлыгъын билди. Немчала ёмюрде артха ыхтырыллыкъдыла, ала тюгенникдиле деб, аны джети джукълаб акъылына келмей эди. Чомургъа ёзен андан да тар, чегет андан да къарангы кёрюндюле.

— Да сора ол сени тюрмеге салгъанланы барын да нек айтыб къоймайса? Директор кеси 8-чи классдан къыстаб къоярыкъ тюлдю, —деб офицер джукъ айтдырыр мурат бла чучхуб сорду.

— Домалай деб бизни устазыбыз бар эди. Аны къы-

зы мени бла окъуй эди. Мен анга накъырда этгеними атасы билиб къойду да... аны себебли...

— Сора уа?

— Директоргъа айтханды. Ол а устазына джан басмай, мениме ариуларыкъ эди.

— Энди уа ол устаз къайдады, къызы уа? —деб немчалы излегенин таба тебрегенине ажымсыз болуб, хапарны седирете башлады.

— Къызыны элде хапары чыкъмайды, джаплагъан болур.

— Атасы уа?

— Домалай ауруйду деб эшитгенме, тюзюн а билмейме. Джыллыгъы келгенди. Таб, ауруй огъуна болур.

— Коммунистмиди?

Чомур кеси эслемегенлей сагъышланды. Сора башын кёлтюрюб;

— Огъай, туура коммунист болмаз, —деди.

— Къайдан билесе?

— Къайдам, бир-бирде халкъ джыйылгъан джерде сёлешиученди. Партиядады деб эшите тургъанма, ансы анга киши коммунист демейди.

Офицерни кёзлери кенгердиле, джукъа сары къашлары тюйюлдюле. Сора ызына айланыб, солдатлагъа кеслерини тиллеринде не эсе де айтханлай, бары да бирдей харх этиб кюлдюле. Кюлкю олсагъатдан тохтады. Атлыла кёпюрчюкден ётюб, талачыкъгъа чыкъдыла. Атларына джюрюшню салдырыб гузабаландыла.

— Элге киргенлей, ол адамны бизге алыб кел. Бизаны ким болгъанын бек тынч танырбыз.

— Огъай, мен барырыгъа боллукъ тюлме. Билиб къоярыкъдыла, — деди Чомур къайгъылы болуб.

—Нени билликдиле? Аллай бир кимден къоркъаса?...

Домалай кесинги атанг болурму? Тюзюн айтчы! Сени атанг эсе, биз анга тиерик тюлбюз, —деди офицер.

— Мени атам Сапарды. Домалай мени атам болургъа ыйлыкъгъанын мен сизге айтдым да?!.

— Сора чакъырыб келирге нек къоркъаса?

— Мен къоркъмайма. Алай а дагъыда... Мен юйюн, эшигин да юретейим, тилейме, башха адам джиберигиз, — деди Чомур.

— Сен аны аллай бир нек джазыкъсынаса?

— Офицер джюйюсхан, мен аны джазыкъсынмайма. Менден башха адамны ийигиз, тилейме, — деб, Чомур ташха абыныб, аллына сюрюннген тору алашагъа къамчини джетдирди. Ууакъ ётртгюллете, кюн батаргъа элге кирдиле.

* * *

Домалай керекли къагъытларын юй бийчесине Гыджыгъа бериб, чардакъны чырдысында эртдеден къалгъан бешик бусхуллагъа чырмаб асыратханды. Кюнкюнден ол кесин маджалгъа таныйды. Алай болса да къобаргъа мадары джокъду.

Ингир сайын хоншулары Фатима тёрт сабийин да алыб аурургъанны кёрген сылтау бла Домалайлагъа келиб, адам аякъ тыннгынчы сабийлерин булджута, кесин кечиндире олтурады. Фатима къызлыгъында черкес элде айтылгъан ариу болгъанды. Домалай келечиле ийиб, кеси барыб да кёрюучен эди. Алай болгъанлыкъгъа атасы, анасы тыш элге, берирге унамагъандыла. Домалай аны накъырда сылтау бла сагъынырга ёчдю. Алай а дуния насыбын тёрт сабийинде кёрюб тургъан

намыслы Фатима къыб-къызарыб, джунчугъанда джуаб къайтаралмай къалады. Гыджы аланы ол хапарларына асыры сюйюб тынгыламайды. Адамла хиликге этерле деген къоркъууда сёз къошмагъанлыкъгъа, ол сёз башланса, бир башха затха бурдурургъа излейди. Гыджы Фатиманы эгечлеринден кем кёрмейди. Фатима татлы тилли, кимге да къабыргъасын джарашдыргъан, кесин алдыра билген тиширыуду. Сабийлерин кемсиз сюйгенин джашырыргъа кюрешсе да хоншулары кёрединле.

— Тоба, Фатима, бир адам баласын сюе эсе, биз да сюебиз деб турабыз. Алая не этериксе... Ма Даумгъа мени тёзюб тургъанымы кёремисе. Олсуз мен юйюмде бир кечени да джукълаб танга чыгъарма демей эдим. Кесинги ёлтюралыкъ тюлсе. Аллах къолунгдан алмасын, кирсиз, огъурлу сабийчикледиле. Ёзге асыры кемсиз юретген да иги тюлдю.

— А къыз, Гыджы, не этейим, юйде кеслери бир сагъатны олтурмайды. Ызымда джыйыладыла да келедиле. Алгъын заманлада болса, сан этмей къоярыкъ болур эдим, аталарына хапары келгенли уа джазыкъсынама, къыджыраялмайма, не урургъа кёлюм бармайды. Ансы сабийлени да тизиб, хоншулагъа тыгъыла-сугъула айланнгандан сюймезим кесими да джокъ эди, —деди Фатима.

— Алай къалай сёлешесе, ёлейим андан эсе!.. Ах, ненча да келе тургъа эдигиз... Муну бир джаны барды да сабий бла биргеди. Ауруудан бери айланнганлы ала бла безири келиб, кюсеб турады. Кесинг бошамасанг да быланы тыйма. Келе турсунла деб, чоюнда джырнасын сабийлеге къуя тургъанлай, эшик аллындан эркиши таууш эшитиб, Гыджы чабыб, Домалайны къатына барды.

— Ишекли этме да, гур да ач. Энди мени къачыб къутуллугъум джокъуду, — деди.

Фатима аны орундукъ тюбюнде джашынырын излеб:
— Домалай, ары кирчи, мен тюбюнге кийиз атайым, — деди. Домалай аны да унамды. Тауш экинчи да чыкъгъанында:

— Ах, мен къыйынлы, Даум къолларына тюшюб къалгъан болурму... Сени къайгъынг болмаса, мен къыз сабийни юйюмден бир джары да иерик тюл эдим. А къыз, Фатима, анга ауз ачмагъан джокъ эди. Кимлени эсе да джаяу къонакъ арытды дегенлей, келечиледеи башыбызны алалмай тура эдик. Ах, андан эсе, сыйы бла бирини юйюне салгъа эдик, биз чий телилебиз. Дуния къатыша тебрегенин биле тура эдик сора, ий, биз мазаллы къызны кюбюрде, кюбюрчекдеми сакъларыкъ эдик. Къызынг джетдими, сыйы бла юйюнгден чыкъмагъа къой, —деди Гыджы.

Тауш дагъыда чыкъды.

Гыджы ачыуланыб, эшикни ачса, Чомур арбазда сюелиб тура... Гыджыны джангыз къызына Даумгъа джашау бермеген, аны сыйын аякъ тюбюнде теблерге излеген Чомур... Аны амалтын тюрме сынагъан Чомур... Гыджыны тили тутулду. Ол не эшикге чыгъалмады, не эс джыйыб, ызына киралмады. Экиси да сёз айталмай, бир-бирине къарашыб, талайны турдула.

— Чыкъсанг а ары. Эшикни юсюнде нек сын болуб къалдынг? —деди Домалай, орундан башын кёлтюрюб. Фатима уа не айтыргъа да билмей, экисине кёзую къарады.

— Эшик аллында адам барды, — деб джюрек чанчхысы тутхан адамча, Гыджы шыбырдады.

— Сора кирсин юйге. Адамдан нек къоркъаса?!

— Чомурду, — деб Гыджы, кёлю кете тебрегенча,

эшик къангадан тутду. Домалай тынчлыкъсыз болду. Орунда ары-бери бурулуб, амалсыздан Фатиманы сабийчиклерин къойнуна къысды. Аладан себеб излегенча, къатындан иерге сюймей, эм гитче джашчыкъны башын сылайды.

— Домалайны саулугъу къалайды? —деген таушну эшитиб, Фатима хыйла соруугъа башын булгъады.

— Огъай, хаталы адам болмаз, сени саулугъунгу, эсенлигинги сорады, — деди ол Домалайгъа. Домалай кюлюмсюреб:

— Эртденбла кесерик малларына аш, суу салгъан адамланы кёрмегенмисе?! — деди.

— Домалай, ырысламай алай къалай сёлешесе?! Сен кимге хата этгенсе?.. Сеннге джаулукъ тутарыкъ адам мен билмейме, — деб Фатима джанлар къайгъыгъа кирди.

— Джокъду уллу хатасы, Чомур, энди биз, ёлюр тюгю чыкъгъан адамла, ауруучу болгъанбыз. Бизни унутмагъанынг ючюн сен да сау бол, иги джаш,—деди Гыджы.

— Огъай, мен сизни къачан да унутурукъ тюлме. Сиз унутулур адамла тюлсюз. Алай болса да энди Домалай кеси кереклисине къобала болур? — дегенлей, Гыджы ишни табха санамай, джунчугъандан басындырыб, былай айтды:

— Къарнашчыгъым, сенден не джашырыу, аны чыкъмагъан джаны ичиндеди. Ол ёрге сюелирча болса, биз нек джарлы эдик. Бир тёнгек болгъанды да бошагъанды ,—деди.

Чомур башын булгъаб:

— Да аны заманында билдирсегиз, не боллукъ эди.. Мен дохтур джиберейим, — деб арбаздан чыгъыб тебрегенлей, «керек тюлдю» деб Гыджы ызындан къычы-

рыргъа аздан къалды. Дагъыда ишекли болур деб къоркъуб, эшиклени къайтара, юйге кирди.

— Иги этеме деб, къан джаудуруб къойдунг да! Аны дохтуру да, башы да тюб болсун!.. Мен ала берген дарманнымы ичерикме?!. «Юйде джокъду» деб къойсанг, кетерик болур эди. Аман этдинг, энди не оноу?..

— Ий, Фатима, не оноу, къалай этсин, дарманладан ичсинми? Ёлюр отну бериб къоярламы, а къыз?.. Джюрегиме от салыб кетгенине къарачы ол къантулукъну!.. А къыз, ичмесе не эсе да бирге ангыларламы?..

— Энди, Гыджы, аны кесигиз иги билликсиз. Мен айтханны этерик болсанг, Домалай, ала адам ийгинчи, бир джары къорасын дерик эдим, —деди Фатима.

— Огъай, элни ичи аладан толуду. Мен къачыб аладан къутулаллыкъ тюлме. Таб, къутулсам да сизден бошарыкъдыла. Сапар улу мени джазыкъсыныб келгенди дебми турасыз?!. Ол бизни тахсабызны билиб кетгенди... Сапарны мен аманлыгъын кёрмегенме. Кесини тёрт санын тюйюб джашагъан бир къарангы адам... Алай а джашындан эсе мени бек сюерге не мадары барды. Аны айтханым, джашыны джоюлуб кетгенин Сапар унутмагъанды. Бюгюн аны онгу келгенди. Чархы айланнган заманды... Къачыу бла, Фатима, мадар чыгъарыкъ тюлдю. Къачхан иги болса, Фатима, мен да баргъан эдим бир заманда «къачайыкъ» деб, эсингдемиди?.. Унагъан эсенг, биле болурса, —деб Домалай юй бийчесине къараб, амалсыздан чам этерге кюрешди.

— Сен тели накъырдаланы къой. Не кюнге джетиб тургъанынгы энтда билмеймисе?!. Тоба, мен билген кёкшалбарлыла сени къайгъынгы унутдурурла... —деди Гыджы.

— Алай-алайсыз да боллугъу бир эсе, аланы алла-

рында эс ташлаб, тобукъланыргъамы керекме!.. Менден игиле да кетгендиле.

— Сора энди барыбыз да къырылайыкъмы!.. Хоншуланы бирине кирсенг, ала сени мурдарланы къолларына бериб къоймаз эдиле, — деб Гыджы не этерге билмей, ёрге бла энишге барады. Домалай къачаргъа мадар болмагъанын биледи.

Фатима кетерге дыгалас этиб, ёрге къобханлыкъгъа, джюреги «кетме» дегенча, аллын тыяды. Ол босагъаны юсюне барыб, терен сагъышха кетиб тургъанлай, эки немча солдат арбазгъа кирдиле. Белибауларында тагъылыб тургъан герохларын кёргенлей, Фатима «болур болду» дегенча, ахсыныб, Домалайгъа айланды.

— Шо, не этерик эсенг да, айтханларына огъай деб, кесинге илиндирме. Не деселе да, «хо» де да бар. Аны ючюн сени сыйынг тюшерик тюлдю, —деди ол.

Экиси да орус тилде сёзлерин ангылатырча сёлешиб, юйге кирирге эркинлик алдыла.

Биягъы Фатима аланы джумушакъ сёлешгенлерин ангылагъанында, кёлюн басды.

— Ненгди, къарт бусагъатда сени къыйнагъан? — деб бири соруб, бууунундан тутуб, къан тамырын изледи. Дженгил табхан болмаз эди, мангылайына къол аязын салыб кёрдю. Акъ тёгерек дарманчыкъланы столну юсюне сала:

— Быланы хар кюнде бирем-бирем ючюсюн ич, — дедиле. Экиси да орундукъну аллына олтуруб, соруула соруб башладыла.

— Домалай, сиз билими болгъан адамсыз, биз билебиз аны. Сабийлени окъутуб тургъансыз. Ол махтаулу ишди. Иги устазны киши унутмайды, — деди аланы бири.

— Аманны да унутмайдыла. Таб, аманны аты кёб ай-

тыла болур, —деб, Домалай алагъа сёз нёгер болургъа кюрешди.

— Сиз джумушакъ адам кёрюнесиз. Сабийле сизни бек сюе болурла?.. Маджал бола эсегиз, энтда биягъы сабийлени окъутургъа керексиз. Алай а энди бизнича, бизни тилде окъутургъа тыйыншлы болгъанын кесигиз да ангылай болурсуз? — деб немчалы юйюню тёгерегине сынаб къарайды.

— Мен энди окъутурдан оздум. Къартлыкъ бир джанымдан, ауруу экинчи джанымдан буруу болгъандыла. Аякъ юсюне миналсам, не малда, не джерде урунур эдим, — деди Домалай.

Эки немчалы да кеслерича сёлешдиле. Сора экиси да ёрге къобуб:

— Дарманланы ич, къобама деме. Биз энтда келирбиз, — деб кетдиле.

* * *

— Лейтенант Шварц, сизни буйругъугъуз бла Домалайны юйюне бардыкъ. Дохтурбуз деб инандырдыкъ. Сиз айтханча, дарманланы бериб, джумушакъ сёлешдик, — деди солдатланы бири.

— Ауруйду деб таныдыгъызмы? — деб, лейтенант узун бойнун созуб, алагъа айланды.

— Да аны биз къайдан билейик, эти исси тюл эди. Тер кёрмедик. Ынгычхагъаны уа юйде адамланы чыдатмай эди, — деди экинчи.

— Бек ауруйма дейми эди? —деб сорду биягъы офицер.

— Къычырыгъы чыдатмай эди,—деб экиси да, бирбири аузларындан ала, джууаб этдиле.

— Ашхы. Бек таб болгъанды. Энди «къаты аурургъанны юйде къояргъа ышанмайбыз», —деб андан бери къоратыргъа керексиз. «Госпиталгъа салмай, сау боллукъ тюлсе», дегиз. Сылтауугъуз барды. Чомурну ийиб да кюрешмегиз. Ол къарыуундан келгенни этди. Андан аргъысы сизни бойнугъуздады,—деди офицер.—Табы бюгечеди. Къоратыб къойгъаныгъыз игиди. Былагъа ышаныу джокъду.

Кече, адам аякъ тынарны аллы бла, экиси да мешина бла Домалайлагъа кетдиле. Эшикни къагъыб, Гыджыдан кечмеклик тилеб, юйге кирдиле. Биягъынлай Домалайны къан тамырларына тийиб кёрдюле. Башларын булгъадыла. «Аурууу аурду, алай а госпиталгъа салгъанлай, бир ыйыкъдан сау болуб къаллыкъды, — деди аланы бири.

— Эштемисе, ий была сеннге игини теджей тура болурла дейме... быланы бу адеблиликлерин кёремисе? Инанамыса, «бёрюню аузу ашаса, ашамаса да къан» дегенлейди ансы, тоба болсун, адамла айтханча мурдарла болмазла, тиллери башха болгъанлыкъгъа уа не айтсанг да быланы да аллах джаратханды, — деди Гыджы. Домалай башын булгъагъан болмаса, сёз къошмады.

Гыджы азыкъ, кийим къайгъыгъа кирди.

— Ала керек тюлдюле. Артда келтире-келтире турурсуз. Аурургъанны къыйнамай, ары дженгил джыяргъа керекди, —деб албёскюн, дорданлы немча орусча къатыштыра, Домалайны къолтугъундан кирди. Домалай аны ашыкъгъанын эслеб:

— Тохта, тютюнюмю алыргъа къой. Мен олсуз болмайма. Азыкъгъа тёзерикме, анга уа бир кюнню чыдагъан да къыйынды. — деди. Гыджы асыры гузабагъа кирмей:

— Тюз айтадыла, сабыр бол. Барын да джыя ба-

рырма, сен кесинги хазырла, — деб орундукъ тюбюнде башлы чурукъларына узалды.

— Ала да керек тюлдюле. Бу тойгъа бармайды, — деб, немча солдат хайдалата теброгенинде:

— Была мени мёлеклеге къошарыкъ болурла. Азыкъ да, кийим да керек болмагъан джер не затды? Джандетге тебретген болурламы? — деб Домалай кёлюне келиб тургъанны джашырмай юй бийчесине чам сылтау бла билдирди. Гыджы аны не магъанада айтылгъанын ангыламады. Ол солдатланы бирер уллу врач этиб, дунияны алгъышын къуйду.

— Сени быллай бир къууанырынгы билселе, была эртде да келлик болур эдиле, — деб Домалай къашынбашын тюйюб, юй бийчесине айланды. Дагъыда сезерле деген къоркъуу бла кёзюню къыйырын «врачлагъа» джетдирди.

Экиси да эки къолтугъундан кириб, юйден чыгъардыла. Домалай ызына айланыб:

— Меннге быллай бир джан аурутханланы иги сынаб къой. Кимле болгъанлырын бил. Биздеи да бир къайтыр кюн чыгъар эсе уа. Даумгъа айтма. Кесинг а мени мычымай джокълай тур, —деб мешинагъа джуукъалашды.

— Аругъаннга кёб сёлешген заран болмаса, хайыр бермейди. Не айта эдинг? —деб сорду биягъы албёксюн.

— Бош алай. Мен къайтхынчы юйге эркиши къонакъны къойма дейме. Биз, кавказлыла, аллай затха тёзерге юренмегенбиз, —деб Домалай орусча сёлешди.

Немчала бир-бирине къараб ышардыла. Башы джабыкъ мешинагъа Домалайны олтуртуб, ала аны тиширыууна къарагъанларында, разылыгъын бетинден, кёзлеринден таныдыла. Мешина Гыджыны туурасындан ташайды.

Къачхы суукъла мийик тауланы тёппелериндан уруб, «биз джуукълашыб келебиз дегенча кеслерин эскертедиле. Кюнню кёзю къарагъынчы огъуна акъбаш тауланы джитилери джылтыраб башлайдыла. Аны саргъылдым бояуу тауланы, чегетлени, къысыр къаяланы бояб, энишгеден-энишге тюшеди. Ол ёзенни ичине джетерге кюнорта джуукълашады. Аллай кюнлени биринде Фатима Домалайлагъа келди.

— Гыджы, бетинг былай нек онгиганды, Домалай тюрленнген болурму? —деб ол къайгъылы болуб сорду.

— Сау-шау эсе да хапарым джокъду. Элден къоратхандыла.

— Ах, къайры? Нек кетердиле?

— Ой, къой, Фатима. Бусагъатда кишиге да ышанма, таб, джуугъунга да ышанма. Барама да ол къаны келлик Чомурдан сора тилими ангылатыр адам табмайма. Немчалагъа уа не айтырыкъса? Ала сёзмю айырадыла...

— Сора Домалай къайры кетгенди? Насыб болуб, къолларындан ычхыныб башын алыб кётген болурму?

— Эшта, эшта. Къайда эсе да госпиталагъа ийген хапар айтадыла. Айхай, анга да инанырынг келсе уа. Тюклю мусхотча, шо ол Чомур не билиб айта болур... Насыбы алай болсун. Ала оноуларын Чомургъа сора болурла, ары дери бир къан къуссун ол. Къоркъама, Фатима, не джашырыу... Кишиге айтыр къарыуум болмагъаналыкъгъа, кемсиз къоркъама.

— Гыджы, бош къоркъасыз сен. Анга бир зат да болгъан болмаз. Элде больница болмагъанын сен кесинг да билесе. Башха джерге элтген болурла.

— Ах, къалайгъа да элтге эдиле, джаны джашасын ансы.

— Алай нек айтасыз. Хатасы болмагъаннга ала хата этмейди...

— Фатима, аны уа айтма. Къоратыргъа излеселе, юсюнде болмагъан бир айыбны джакъдыла да къойдула.

— Тюзге аллай айыб джагъылмайды.

— Ой, сен сау къалгъын, Фатима. Тюз, терс деб бусагъатда ким сюзюб кюрешеди? Ким онглу эсе, ол тюздю. Токъай харибни уруб къойдула да! Не айыбын кёрген эдиле? Андан халал, андан тюз джюреги болгъан адам, айт, ким табыллыкъды? Ким не эталды? «Гюнахы къурусун» дегенден сора аузун джарыб, сёз айталгъан болмай къалды да? Айхай, биз айыбсызбыз дегенликге ала джюз «айыб» табадыла. А къыз, къраллары, тиллери башхача, ангылары да башха болур... Энди аны мен не ючюн айтама. Ма былай къара тёгерекге, бизде кимле терсликлери ючюн, хаталары ючюн, тюрмелеге кирген эселе кимле бетсизликлери ючюн джукъгъа саналмай тургъан эселе энди саут джюрютген да ала, оноу этген да ала! Бу хадаусла тюзлюк излеб келгенбиз дейдиле, сора гудучуланы, адам сойгъанланы да бошлаб нек къойдула?!.. Таб, оноугъа салыб, къолларына саут бердиле. Аллах сакъласын, дуния бир къатышыу этгенди... —деб Гыджы башындан тутду.

— Джаратхан аллах кеси Домалайны юйюне сауэсен джыйсын. Къоркъма, бир зат да болмаз. Гыджы, мен сеннге хапарымы айтыргъа келгенме. Бу ыйыкъда Ильяс менде эди.

— Ильяс дегенинг?

— Ай юйюнге, Ленинграддан келген сабийледе

бир рахын джашчыкъ бар эди? Адамлада къала айлана эди да? Сизде да къалгъанды, эсинге тюшюрчю.

— Тохта, Ильячыкъгъа айта болурмуса?

— Анга айтама. Биз Ильяс деб къоябыз, не башхасы барды. А къыз сабийле да аны бизден кетерин сюймейди. «Джукъгъа нйме» деб бары да тилейди.

— Да аны уа суаблыкъ иш этгенсе... Алай а кесинги тёртюнг барды. Аланы сен эркишисиз ёсдюрюрге керексе. Дунияны къатышханына да къарайма, инджилирмисиз?

— Кесибиз инджилгенибизни уа къулагъыма алмайма. Ол къарыусуз, ёксюз сабийчикни инджитебиз деб къоркъама. А къыз, джарашдырыб хапар соргъанма да «Онбир джан бар эдик» дейди. Аланы барындан да бу къалгъанды. Мынга да бир зат болады деб ичимде джаным джокъду.

Экиси да сагъышландыла. Кёкюреклери бла къыйын джыллада сабий асырагъан анала. Бюгюн да къоллары нда сабийлерин къазауатны заранындан къутхарыргъа базмагъан эки тулу ана, къарачай, черкес тиширыула, Джюреклери сабийлери бла бирге болгъан, эзилиучю, джумушакъ адамла. Ана сабий джылагъанны эшитсе, ол кимни сабийиди, тили, миллети, дини неди демейди барына да бирча къыйналады.

Россияны эм белгили шахарларыны биринде орус юйдегиде туугъан Ильячыкъ гитче черкес элчикде ёксюзле асырагъан Фатимагъа бешинчи бала болуб къошулду. Фатима бюгюн кюнледен эсе джарыкъды. Аны джюреги басылгъанды. Къазауат салгъан кетмез къыйынлыкъны Ильяны юсюнден алыб атхан Фатиманы кёлю кёлтюрюлгенди. Бир ёксюзге ана табылгъанды, энди аны джыламукълары тёгюллюк тюлдюле. Фатима-

гъа да сабий къошулгъанды. Ма аны джюрегин силкиндирген, аны бушууларын басдырыргъа излегенле аладыла.

— Иги этгенсе, Фатима, джаным, аллах юйюнге, юйдегинге уллу игилик берсин! Суаблыгъы Ауес къыйынлыгъа болсун. Ах, адам кёлтюрмез зат джокъду. Ауес да къаллай адам, болуб къорады... Джарлы джан бюгюн сау болса, сени бу оноуунга къаллай бир къуууаныр эди?!.. Джашлай кетген ашхы адамларыбызны эсиме тюшюрсем, джерни къырдышын къобарама,—деб Гыджы хотасыны этеги бла кёзлерин сюртдю.

— А къыз, мен алкъын унутмайма. Къайдан болсада келиб къаллыкъды, биягъынлай бизни бла шхуууруп да ашарыкъды, биягъынлай чамы бла бизни да кюлдюрлюкдю деб, кийимлерине итиу уруб, дух къуяргъа кюрешеме. Адам телиди... Хапарын биле тургъанлай, ийнанырым келмейди, —деб Фатима терен ахсынды.

— Фатима, сабийлеринг тыншчыкъладыла, дагъыда кёз-къулакъ бола тур. Ала аны бырнак кёрюб, тюйюшюб тебрерге артларына бармазла.

— Не тынч эселе да кеслери бир-бирлерине да или недиле, анга огъай эсенг... Аны уа сабийлени кеслери бла оноулашыб алгъанма. Сынар ючюн: «Джаныгъызгъа тиер, таб, ол сизни бла тюйюшюб да тебрер» деб кёрдюм. «Тюйюшюрюк тюлдю» деб тургъан болмаса, огъай деб айтдыралмадым. Мен кесимикилеге базмайма, сора аны ариулугъун къалай этейим, чамланышхан, къызарышхан кюнлери да болур. Хата джокъду. Алай эте джарашырла. Сен не сакъ болсанг да, сабийле сабийликлерин къайда къоярыкъдыла.

— Тюз айтаса, барыбыз да къолубуздан келген бла

болушайыкъ. Ол барыбызны да борчубузду, — деб Гыджы бир талайны сагъышланыб турду.

— Ий, Фатима, Даумгъа не этейим?.. Бу мында былай чырмалгъанды. Ол анда не болуб тура эсе да хапарсызды. Экиси мени джюрек джаууму ашаб бошадыла, —деди ол.

— Чомурну къайтыб келгенин ушатмай ёлеме. Ёзге ючюн тюл, Даум ючюн. Ол хылы-мылы хапар чыкъды. Аны сылтауу бла тутулгъан эди. Энди аланы Чомур унутханды деб ким айталлыкъды! Ол мадар табса, энтда Даумну къолгъа джыяргъа излерикди.

— Ол а Фатима, болмазлыкъ затды. Джаны саулай мени къызым анга барлыкъ тюлдю. Аны уа билеме.

— Гыджы, быллай бир нек аякъ тирединг?.. Аллах ючюн десенг, Чомур да чырайсыз джаш тюлдю. Сюегине, акъылынамы керекди?! Аллай бир нек чарлагъаны гъызны билмейме, — деб, Фатима не эсе да сёз къозгъаргъа излегенча кёрюндю. Гыджы башын булгъаб:

— Эгечим, биз башыбызны бир адамдан уллу кёрмейбиз. Атасыны теджегенин сора эсенг, школун бошаб, къызлыгъы джетгинчи бир адамгъа накъырда этдирирге сюймегенди. Къызыны намысын кесини джанындан эсе бек сакълай эди. Сапар улуну аны ючюн сууутургъа изледи. Алай а Чомур аны ючюн тохтамады. Кесин школдан къыстатыб, таб, зор этерге чабыб, элге баям болуб къалгъанын кёрдюнг. Энди Даум андан игиге барыр демейме, алай а къызны сууутду. Адебсизлиги. намысы болмагъанлыгъы бла илгизлик этди. Кесин зор бла сюйдюрген боламыды! Бизни заманыбызда сюйюб ёле тургъанлай да билдирмезге кюреше эдик. Бусагъатдагъыла уа бир къуджур къанатланнгандыла... Аллах игилигин берсин ансы.

—А къыз, Гыджы, аны сюрюб айланмай ариу айтыб къойсагъыз, не боллукъ эди?

— Сора аны бла ким кюрешеди?! Тутулуб кетгенин ол унутурукъ-къурутурукъ тюлдю. Биз бар десек да Даум анга илеширден озгъанды. Сора биз Чомур бла къалай келишейик!.. Даумну атасын элден къоратханларын эшитгенлей огъуна билгенме аны ууу джетгенин, алая этер мадарыбыз джокъду.

— Да, аман адамны хатасындан аллах бла сакъланайыкъ. Къоркъма, Гыджы, къабар къабыны таусулмагъаннга бир мадар чыгъады.

— Къой, биз бир тюзелмеген юй эдик. Сабий кюнюмден башлаб, бюгюннге джетдим къыйынлыкъладан къутулуб, башымы ёрге кёлтюрюрге, не адамыбыз ёледи, не юйге заран тюшеди. Чырмауладан къутулалмайма. Сени къыз сагъатынгда бизникине бермедиле дейсе, джюз сылтау табдыла дейсе. Эли, джери узакъды, миллети башхады, тилин билмейбиз деб да эте болур эдиле... Мен алагъа айыб салмайма... Къолубуздан къыз чыгъара башласакъ, биз да сагъыш этерикбиз...

Меннге сорсанг, Фатима, джазыуугъуз болуб, тюбесегиз, мени кёлюме джукъ келлик тюл эди. Аллахны буйругъу алай болур эди деб къоярыкъ эдим. Джазыудан къаллыкъ киши джокъду. Сени тюбемей къалгъанынг да джазыуду, инан сен.

— Гыджы, аланы сиз нек сагъынасыз?.. Мен аланы эртде, бурун-бурун унутханма. Джашагъыз, джаным, толу юй болуб. Энди Домалай меннге къарнаш, сен эгеч. Мен аны ючюн келиб турама сизге. Алай болмаса, мен юйюгюзге да басарыкъ тюлбюз.

— Огъай, Фатима, мен сёзню аны ючюн башламагъанма. «Мынга барады» деб мени хапарым чыкъгъа-

нында, меннге салгъан къыйынлыкъларын унуталмайма. Керти да ол бир унутулмазлыкъ зат болгъан эди.

— Нек, а къыз? Сюймегенлеригиз кюрешген болур эдиле?..

— Огъай, тоба, кесибизни юйюбюз, туугъан къарнашларым,—джандан татлы адамларым—этими теримден айырыб къойгъан эдиле.

— Къалай дейсе, Гыджы? Мен сизни ол хапарыгъызны эшитмегенбиз, — деб Фатима сейирсинди.

— Къалай эшитмейсе?! Аны билмеген элде огъай эсенг, районда да адам табыллыкъ тюлдю.

— Да, Гыджы, ол заманлада мен сизни элге келмегенме. Черкесслиле уа узакъдадыла, сизни не хапарыгъызны билликдиле!..

— Фатима, тиширыудан къыйынлы джан джаратылмагъанды дунияда... Мен кесим чекген затла бир элге озуб боллукъдула. Кюлюр сёзюнгю айтайым. Бир джолда хоншубузда тойгъа чакъырылдым. Тебсерге уллу ёчлюгюм да джокъ эди, алай болса да къыз тёренчи бардым. Энди мен алайда джаш сайлар къайгъылы тюл эдим. Мюйюшде тенглерим бла сюелиб тургъанлай, хар кимни къалай къымлдагъаны, къалан атлагъаны кёзюме кюзгюча кёрюнеди. Бир тели чам этерге кюрешгенле, болумлары болмагъанлай, бир омакъланыргъа дыгаласланнганла, кеслерин тута билмеген бирле ачыкъ болдула да къалдыла.

— Домалай алайдамы эдиле? — деб ышарды Фатима. Аны ангылаб, Гыджы былай айтды:

— Ол, хариб, сюеле эди. Артлары сюремде башы кёрюне турду. Киши анга эслеб къарамай эди, эшта, ол да асыры адам сынаргъа излей болмаз эди. Неда болсун, кёзге тюртюлмезге дыгалас этгенин кёре тура эдик.

Сёлеширге талпымай эди. Къоймай тарт-соз этгенлеринде, чыгъыб, адебинде тебседи. Къызча уятлы, бетли агъара, къызара тура эди. Не джашырыу, бу мени сюйген тенглерими бирине тюбесе деб кёлюме келди. Ол а джукъ сезди деб танымадым. А къыз, кийгенли да айырылыб къалгъанладан башха эди. Ма бюгюн да кёзюмден кетмейдиле аны кийимлери: башында чыммакъ кийиз бёркю, юсюнде кёксюл къапталы юсюне былай болсун дерча бир таб тукъум джараша эди, тюз наршаб белибаучугъу, аякъларында тум къара гёп чарыкълары да къара сахтиян ышымларына келишиб!.. Ненча сынаб къарадым эсе да, бир бош сёзню айтыб, керексизге ышарыб кёрмедим. А къыз, биринчи келген юйюню ичине къарайым деб да айтмай, башын бир тюрлю, бир таб тута биле эди... Ах, той дженгил бошалыб къалады деб мени да ичимде джаным джокъ эди.

— Алайды Гыджы, алайды. Ол къыйын аурууду. Андан алкъын адам ёлмегенди, ёзге таякъдан атлагъысыз этиб а къояды.

— Фатима, мен башха затны айтырыкъма. Абезек башланды. Той джарылады. Къумурсхабел джашла джасанма къызла чайкъаладыла. Джаш сюеле туруб, бизни таба бурулду. Насыб болса, былай келир деб тургъанлайыма къатыма джуукълашды. Бютеу санларым джызылдадыла. Эки джаягъым, къан къуйгъанча, исси болдула. Энди эслеб къояды деб, тюрленнгеними билдирмез ючюн сансыз кибик этерге кюрешдим. Алай кёзюм кёзюне джетмей чыдаялмадым. Ол да менден хургдур болуб тура эди. Джунчугъандан кел деб айталмады. Той огъай эсе, сау эл биз экибизге къарагъанча болдум. Сора, не айтсанг да, эркиши эркишиди, сермеб къолуму кесине къысды. Андан ары не болгъанымы да

билмей, тойну арасында тёгерек бургъанында эс джыйдым. Къобузчугъа тангнга дери бу тартыуну согъуб тур дерге термиле эдим. Ол аллах ургъан да, бизге ачыу этерге излегенча, тюз тебсеуге бурду да къойду.

— Айтама да, Гыджы, Домалай сеннге да меннге этгенин этсе, гюнахлы боллукъ кёре эдим, — деди Фатима, сейирсиниб, башын булгъай.

— Огъай, мен айтырыкъ башхады, сёз сёзню айтдырады ансы. Оюну артдады. Алай бла таныш-дыкъ. Бир-бирибизден къачмазча болдукъ. Тоба, эркишиле налатдыла да ала асыры билдирирге сюймейдиле ансы, ол да мени тёгерегиме урчукъча уа айлана эди... «Сюеме» деген сёзюн а нечик эшитмей къалдым эсе, таб, ма бюгюн да, алай игилик келсин меннге да сени ёксюзлеринге да... Сора бир кюн турду да атлы ийди, чынты келечиликге. Огъай деб а чибинлерик тюлме ёлюб къалсам да... — дагъыда былай сансыз кибик этиб, билдирмезге кюрешдим.

— Огъай, огъай бусагъатда мени аллай къайгъым джокъду—дей тургъанлайыма терсине ангылаб, керти да алай айтыб барыр да анга, — деб джюрегим къоркъа тура эди.

— Сора эгечим, сенде ол затла джокъдула, — деб ызына бурулуб тебреригин таныдым.

— Оу, сен сокъурну бери ийгеннге не айтайым, эки алма кёзюнгю аралтыб тургъанлай джюрегими кёсеу болуб баргъанын да кёралмайса, гылтын, — деб, керегин берлигим келди, алай а бет... бет джетишмеди. Сагъыш эте турургъа да ашыгъыб:

— «Ол затла» деб, къарнашым, айыб этме, неге айтаса? — дедим.

— Домалай сени сюеди, — деди келечи.

— Сюйсюн, аны ючюн сени ненг къорайды? — дедим мен, да онгсуннган башым бла.

— Сен а къалайса? Мен анга не айтыб барайым? Ол сакълаб турады, — деди биягъы.

— Сакъласын, аны ючюн сени ненг джарты болады? — дедим мен да, ышарлыгъымы тыялмай.

— Мен кёлюм бла айтама. Бу джол сен джууаб бермесенг, кеси салыб юйюгюзге келиб къалырчады, — деди ангысыз келечи.

— Келме къой. Сен аны ючюн нек кюесе! — деб оздургъаныма уяла, къачыб юйге кириб кетген эдим. Алай эте турдукъ да болджалыбыз джетди. Юйюбюзде бир инсан билмейди. Сезселе уа, менден да андан да бошарыкъдыла. Мени къарнашларымы кесинг билесе? Азал бла Махди да, Таугерий да къарангы джашла болгъанлай, кеслерин кишиге тенг этмей эдиле. Къарнашларын сёгеди деб кёлюнг кюлмесин, асыры огъурсуз, къылыкъсыз эдиле. Бусагъатны къой да къой. Энди уа джуаш болуб, тюз олтуруб къалгъандыла. Таугерий Къобанны ары джанында къошда эди, эки къарнашым а юйдедиле. «Биз ушатмагъаннга алдатсанг», аны да сени да бошарыкъбыз деб, кесиме ачыкъ айта эдиле. Алай этериклерин да биле тургъанлай, таукел болуб алландым. «Джетген къыз джерли эшекни танымаз» деселе, тели сёзге къара... Аны танымаз ючюн адам сокъур болургъа керекди деб, сейирсиниучен эдим. Эшекни джерин огъай эсенг, дунияны танымай хазырландым. Насыб болса, кеси келмез деб тургъанлайыма, айтханымча, эки атлы, кеч эте келиб, орам аягъында тохтагъан хапарларын эшитдим. Юйюбюзде атам бла анамдан сора киши болмагъанын билдирдим. Азалны къатыны джашчыгъын да алыб, ата юйюне абрек кетиб

тура эди. Мен Азалны отоуунда боллукъма, адам кириб къалгъынчы мычымасын—дедим. Ол сёзюме биогюн да кеси- кесимден уялама.

Къайры эсе да бир джангы сейир дуниягъа, тюрлю джашаугъа чыгъыб къалама дегенча болуб, джюрегим учунду. Эки къанатым болса, терезеден сыбдырылыб, учуб кетерча болдум. Экинчи джаны бла уа, кёзкёрмезге тебрегенча, кёзлерим байланыб, тюбсюз къара тенгизге секире башлагъанча болдум. Тунчукъгъанча, амалсызгъа кириб, мюйюшге сюелиб ашхы тёгюлдюм. Эшикни ичинден къылычын салгъанлыкъгъа атам кириб къалады деб къоркъама. Азал юйде болса уа къымылдар къаруумму боллукъ эди!.. Мени насыбым а къурманлыкъгъа чакъырылыб, ол да тенгине кетгенди. Терезени джабыуун бир джанына этиб къарайма да, джер къара кебин кийгенча, болгъан тум къаралыб, кёзге тюртгенни кёрмейме. Адам къымылдагъан да эсленмейди. Энди атлыла джетселе... Нёгерсиз къалай чыгъайым деб, сагъышха кириб тургъанлайыма, юйню джанындан ат аякъ таушла эшитилдиле. Терезени мияласындан бир эркиши баш кёрюндю. Биягъы бутларым люуюлдеб, тыялмайма.

— Менме, Гыджы, нек къоркъдунг аллай бир. Адилгерийме, атангы къарнашындан туугъан, — дегенинде, эс джыйдым. Ол бизни хапарыбызны биле эди, кеси да аны татлы тенги эди.

— Домалайнымы?

— Хо, анга айта турама. Не этерик эдим. Терезени кенгине кергенлейиме, Адылгерий сермеб, белимден къагы бууб, ат аллына алды. Нёгери ишекли болуб. къарангыда мени бетими таныргъа излей эди. Джыланлача бир залим атлары бар кёре эдим. Кёз байлагъан къарангыда атларын атылтыб барадыла. Сыртыма бир

зат тийиб, ат чынгагъаны сайын джанымы алыб барады. Тауушы этерге уа не къарыуум барды...

— Къыз, сыртынг къашха тиемиди? — деб Адылгерий мени ёрнеракъ айырды. Бир кесек баргъанлай, аллыбызгъа атлы чыкъды.

— Джетдик шойду да? — деб Адилгерийге сордум.— Не бек ашыкъгъанса!.. Элден энди чыгъа айланабыз. Бу атлы кимди, билемисе? — деди. Менден джууаб эшитмегенинде «Ай, сен аны къабхын!» — деб атына аякъларын джетдиргенлей, ол юркюб, аллына секирди. Уллу джолгъа чыкъгъанлай, атларын къара мукъут этдиле. А къыз, джай кече айырылыб къарангы бола кёреме. Джолда бир джан да тюбесенг а.. Атлыланы бири бизни къатыбызгъа къысыла келиб:

— Домалай, сен да насыблыла туугъан кюн джаратылгъанса, — деб меннге эшитдирирча абадан айтды.

— Джаны болгъанны насыбы да болады, — деди бу да меннге зарланма деген муратда.

— Ол алайды. Дагъыда насыбда да насыб болады. Атлары кюн болгъанлыкъгъа джаз бла къыш кюнле бирча джылытмайдыла,—деди биягъы джаш.

— Да джазгъы кюнню сайла сен да. Джазгъы кюнле барыбызгъа да джетиширикдиле, — деди бу Ходжа да. Энди уа барыр джерибизге джетебиз деб тургъанлай, герох атылгъан тауушу эшитилди. Джюрегим орнундан чыкъды. Бир къан джаугъан иш боллугъун билдим. Ызы бла ат аякъ тауушла эшитилдиле. Герох дагъыда эки кере атылды. Таушла ачыкъдан-ачыкъ келедиле. Джашла меннге билдирмезге кюрешгенликге, тюрлендиле. Ала бир-бирлерине шыбырдаб, неле эсе да айтдыла. Алай а атланы нал тауушларындан джукъ да айыралмадым. Къундузну къанатындан къарангы кече

учу-къыйыры болмагъан сау бир ёмюрча кёрюндю. Окъла башыбыз бла джюуюлдеб озадыла. Тюз ызыбыздан сюрюб келген къуугъунчуланы от чакъгъан сёзлери эшитилиб тебрединe. Мени амалтын гюнахсыз адамлагъа хата болургъа башлагъанын танылым. Алай а мени не къарыуум болсун... Ахсыннгандан, ёкюннгенден озуб, мен не этейим. Тиширыуну джыламугъу учхарада болады. Алай а кече сени джыламугъунгу да ким кёрлюкдю!.. Ий, Фатима, бюгюн-бюгече да мен ангыламагъан бир зат барды. Мени джашаууму ала менден бек сюе болурму эдиле?!. Джашарыкъ мен эсем, кесиме нек сайлатмадыла?.. Мени адамларым мени алай бек сюйселе, кесим этген оноугъа саут алыб чабармы эдиле?!..

— Сора уа, Гыджы, хапарынгы артына дери джетдир.

— Да сени джаунга да аллай кюн келсин, сюргенле Азал, Махди, дагъыда мен танымагъан, сернекча кеси аллына кьабынырга хазыр болуб тургъан бир...

Была къызны сормай чыгъаргъанлары ючюн, кеслерин терсге санаб, алагъа къайырылмадыла. Ала да ачыулары бла терс, тюз деб айыра турмадыла. Ызыбыздан къысха кириб, ачы-ачы герох атдыла. Мени элтирге келген джашланы бири атындан джыгъылды. Тоба мынга да бек ётген эди. Джанында къамасын тартыб чыгъарды. Былай джашланы дуккул-джурун этиб къояды деб къоркъуб, къычырыкъ этгенимде, эс джыйды Джашла мени излер къайгъыгъа кириб тургъанлай, бизге сызгъыра, аллыбызда къараб къаралдысын кёрмезча ташайды. Биз да аны ызындан угулдукъ. Не келсин, атыбыз абынды, мен джашны къолундан чортладым да кетдим. Джаш мени себебли ызына къайтыргъа ке-

рек болду. Биягъы герох тауушла чыкъдыла. Джетиб мени кёлтюрюб, атха сала тебрегенлей, къарнашларымы тауушларын эшитдим. Инанамыса, алыннгандыла деб тура эдим. Тюз акъылы болгъан алай этемиди. Дунияны башында ала бизге эшитдирмеген сёз къалмады. Азал меннге бычагъын чыгъарыб керилгенлей, сау къаллыкъ бу да аллына турду да..

— Домалаймы?

— Огъай, мени атына миндириб баргъан джаш, ол да кесибизники эди, айхай.

— Урлукъ эсегиз, ма, уругъуз мени. Союгъуз къарнашыгъызны, — деди.

— Сен къарнашыбыз болсанг, эгечинги арыгъан Домалайгъа элтиб къолунг бла салмаз эдинг... Экинги да бюгюн ахыр кюнюгюздю! — деб керилиб, бычакъ бла сермегенлей, бу бууун джигине уруб, къолундан бычагъын тюшюрдю. Азал герохун чыгъарыб, джашны юсюне джандырды. Абын-сюрюн эте барыб, джаш джыгъылды. Ол заманда Домалай атын тюйюб, къатыбызгъа джетиб, секириб тюшдю. Джашны къатына джетерге, муну таныдыла да юсюне мыллык атдыла. Бир-бирин бууб, къаджау болуб, джыгъыла-къоба къайдан къайры дери турдула.. Муну да аудурдула. Ансы да джаны бир теренде болур эди, ол кече муну кёрюб, сау къалыр деген инсан джокъ эди.

— Сеннге уа тиймейдиле, нее?

— Оу, Фатима, мени алайда тюз тулукъ этиб, мыллыгымы арбазыбызгъа атыб, джанлаб кетген эдиле.

— А къыз, эл, джамагъат алай бир-биринге сойдура къалай тура эди?

— Патчахны къоратыб, джангы оноучула джарашыб бошамагъан кёзюучюкде бола тургъанбыз алай...

— Къарнашларынга ол къатылыкъ кечилиб къалдымы?

— Бир зат да болмады. Къартла арагъа кирдиле. Келечиле джюрюучю болдула. Эл тилегенинде, ала да тёре закон бла кюрешмедиле.

— Да, сора, артда къоркъмай Домалайгъа къалай джалгъандынг? — деб сорду Фатима.

— Джаным сау болса, андан къалмазгъа ант этген эдим. Мен аны арбазындан киргинчи да ол сынамагъан а.аб болмаз. Мени ючюн... Тюзю, аджалдан къалгъанды. Сора мен аны мыдах къалай этер эдим!...

— Да къарнашларынг къалай тёздюле да?..

— Къарнашларым къошха кетген эдиле. Атам бла анам да башха районда джуукъ адам келин келтирген эди да анда эдиле. Таб кёзюучюк тюшгенлей, мен уятны-хаятны да атыб, анга билдирдим. Кюндюз тёбен элде тенгиме бардым. Алайдан къоратдыла.

— Домалайгъа?

— Да ёзге кимге элтирик эдиле!

— Энди, Гыджы, къарнашларынг сизге къалайды? Джууукълукъ тутамыдыла, джюрюймюдюле?

— Аллах-аллах... Мадар табыб, «бусуз» ауузларына суу да уртларыкъ тюлдюле. Бир-бири юйюбюзден да чыкъмайбыз.

— Ала бары да унутулдуламы?

— Къалгъанланы билмейме, ёзге мен, туугъан эгечлери болуб да, унутуб бошаялмайма. Къарангы джазгъы кечеде герох атылгъанла, ат аякъ тауушла ма бюгюн да ызымдан сюрюб келгенча болуб, илгениб ызыма къарайма. Огъай, аллай къыйынлыкъ унутулмайды,—деди Гыджы, башын булгъай.

— Акъыз, Зурум, бир джукъ билмей тургъанлай къыш тюшдю да къалды! Бу къаргъа не айтаса? — деб, Гыжды арбазны сибире тургъанлай суугъа озуб баргъан хоншусуна сорду.

Зурум бери айланыб, суу агъачын бойнундан алыб джерге салды, башына чырамлыб тургъан чачакълы джаулугъун тешиб, джаякъларына къыса, берлакъ атлаб, былай айтды:

— Къыш тюшгенди деб да билмейме, ёзге, инан, джай кетди, къачдан да къалмагъанды татыу. Бу ийириб тургъан суукъну кёремисе? Санларынга, джилигинге ётюб барады. Гыджы, Домалайдан не хапар?

— Аты-чууу да джокъду. Къайры ийгенлерин айтмайдыла. Ауругъанла блады дейдиле. Аллах айтмасын ансы, была ауругъанла бла кеслерин алай къыйнаб кюрешмейдиле, Зурум.

— Огъай, кюреше болурла. Дохтурлары-мохтурлары да кёрюнедиле. Ёзге, билемисе, ышаныу азды. Бусагъатда менден къысха хоншунг джокъду, меннге да ышанма. Аллай заманды. Къайгъысын кёрюгюз. Ичингде къалгъан сёз болсун, ансы къызчыгъынгы джарашхан хапарларын эштеме. Даум, накъутналмаз бюртюкча, кимден къаллыкъды.

— А къыз, Зурум. не айтаса? Мен ангыламайма. Не хапарларын эшитдинг? Не джарашхан хапар айтаса? Кимге джарашыб эшитгенсе?

— Къой, Гыджы, аны амалтын, къазауат ачылды да? Адамла тюрмелеге тюшдюле да? Ёзге не излейсе!..

— Ала озгъан хапарладыла. Джангыз Сапарны тумаланныгъы болмаса, айт, ким тутулду? Аны ичин бы-

чакъла бла джарыб къойсала да къаны халал эди... Ол джолуна кетген эди, къайтханы бизни джюреклерибизге от салады.

— Гыджы, сиз Чомурдан къоркъмагъыз. Даум анга бурулуб да къарарыкъ тюлдю. Аны гитчесине сакъ болугъуз.

— Ах, кимге айтаса, Зурум?

— Хорламгъа! Сапарны гитчесине. Анга сени къызынг чарласа, бойнума беш джерден бычакъ салдырама, —деб кёлтюртюб тебрегенлей, Гыджы хыны къан алыб, аны къатына барды.

— А къыз, неле сёлеше тураса сен?.. Орам башында нелени къодулайса?.. Несин билиб айтаса?.. Къыз сабийни юсюнден алай семиз-семиз сёлеширге къалай къолунгдан келеди?.. Не айтханынгы билиб сёлеш, иги къатын,— деб, джанына тийгенин танытды.

— Билиб сёлеше турама. Айтдырмай къоймай эсенг, экисин да бир джерде кёрюб келген адамладан эшитгенме. Сен бусагъатдагъыланы ариулукъларын этме. Ата, ана, бет, уят деген затла энди чирик адетлеге саналгъанларын биле болурса, Гыджы?!..

— Огъай, мени юйюмде ала эм багъалы, эм керекли затладыла. Даумдан алкъын ачы джууаб эшитмегенме. Мен былай тыйыншлы кёреме дегениме аны. огъайы болмагъанды. Мени бла атасы бла да ол бетин тургъузуб сёлешмегенди... Къалгъанладан, хапарсыз эсем да юйюмдегилени уа билеме.

— Да, Гыджы сен аллай бир чарларыкъса деб турмай эдим. Алай болса да къызчыгъынгы, тоба, таб хапары чыкъмайды.

— Несин эшитдинг? Анасындан сен къалай джашыраса?.. Сен аны аманына менден да бек къыйналлыкъса деб акъылым алай эди.

— Гыджы, билемисе, сен мен айтханнга инаныб да къалма. Сёз сууда кёмюкдю. Джукъланды-унутулду. Мен аны айтыб сени джюрегинги къыйнамазма деб тура эдим. Къарнашчыгъым былай бир джумушчугъу бла эски эллени бирине баргъан эди. Даумну кёрдюм деб келди.

— Ким Даумгъа айтаса—дегенимде:

— Домалайны къызына,—деди. Ары дери мен Даумну анда болгъанын да билмей эдим. «Къалай кёрдюнг» дедим да. «Сапарны Хорламы бла рахат ушакъ эте эди» деди. Огъай, сен къыйналыр зат джокъду, кюндюз кимни эсе да арбазында кёргенди. Къатларында сабийчикле да ойнай эдиле деб хапар айтады.

— Ах, мен къыйынлы, Сапарны бири илиннген эди да сютлюк-джоллукъ болуб, бюгюн да андан башыбызны алалмай тура эдик, энди бу хапар а неди? Къыйынлыкъ келликле, уллусу, гитчеси да мынга къадалыб нек къалдыла! Джер юсюнде былагъа мындан сора тиширыуму къуругъанды!

— А къыз, Зурум, бу хапарны менден сора кишиге чыгъарсанг, ахыратда анангы танымагъын. Иш теренге кетген эсе, къарамайын башымы атайым. Эл ыйлыгъын сынагъандан эсе, ёлсюн да къара джерге кирсин.

— Ётюрюк харамды. Къошуб айтыргъа аллах сакъласын. Андан сора биз билген заты джокъду. Ёзге, билемисе, бир башха элде арбазда биреуню джашы бла къыз-къыз... — Ушагъыусузду...

— Ма сау бол да къал. Мен да хоншума аны чыдаялмай айта турама. Дунияда эркишини тукъуму къуруб къалса да керек тюлдю. Сизни бетигизге джарашырыкъ тюлдю. Алай болса да Даум къайнайды, тыяр-джыяр адамы барды. Кеч этмегиз. Заман багъалыды. Меннге

уа, Гыджы, кесинге ышаннганча ышан. Керек джерде мен киритли кюбюрме, — деб Зурум челеклени суу агъач бла бойнуна салды. Къуру челеклени зынгырдата, джолну энишге айланды.

Гыджи арбазында не ары, не бери тебмей сын болду. Домалайны къайгъысы талдырыб тургъан башха андан да уллу къайгъы тюшдю.

— Хорлам къарнашыны дертин алыргъа излейди. Энди ол Даумдан тюб биле турады. Атасын да, къызын да бошаргъа башладыла. Сапар болмаса алагъа сёзю ётерик киши джокъду. Эгечлери Наныкъ айтханына къараталмагъанды. Къойнунда сабийи бла атылыб къалгъанында, ол къарнашларындан тюк чакълы болушлукъ чыкъмагъанды. Джарлы Наныкъны ол аламат эри да аскерде ёлюб къалды. Огъай, Наныкъ бусагъатда бизни къайгъылы тюлдю. Сапар... Не чыкъса да Сапардан чыгъарыкъды. Аллахны тюбюнде мени юйдегими къутхарлыкъ джангыз Сапарды. Анга тюбемей мадар джокъду,— деб Гыджы, эки къолун къойнуна салыб, юйюне кирди.

Гыджы ингирге ашыгъыб джетди. Кюн батханлай, сокъмакъ джол бла Сапарлагъа келди. Наныкъ, сабийчигине эмчек сала тургъанлай, къобуб эшикге къарады.

— А къыз, меннге сиз айыб эте болурсуз. «Уялмагъан бетге къазан къара» дегенлей, кириб келгеними кёремисе!—деб, Гыджы тартына-тартына тёрге озду.

Сапарны кёрмейме, къайдады? Саулугъу къалайды? Джашланы сормайма. Ала къайнайдыла. Бизбиз, джыллары келгенле, орун иеси болуб тургъанла, — деб Гыджы, адам джокълагъанча, джан-джанына къараб, юйню ичин кёзлери бла аулады. Наныкъ сюеле туруб акъырын олтурду.

— Сал эмчек, Наныкъ, джылатма, насыблы бол! —

деб, аны намыс эте билгенине разылыгъын билдире, биягъы Сапардан хапар сорду.

— Атам былай чыкъгъанды, бусагъат къайтырыкъды. Атам бла менбиз юйдегиле,— деди Наныкъ.

— Нек сора? джашла юйде тюлмюдюле?

— Огъай, Гыджы. Бу юсюбюзню басхан аскерлеге бир къаргъыш айтама, бир алгъыш айтама. Чомурну келтириб юйюбюзге салдыла, Хорламны уа юйюбюзден къачырдыла. Бирине къууанганыбызны бурнубуздан чыгъардыла,— деб Наныкъ экили сёлешди. Гыджы аны ангылаб, хар сёзюне сагъыш этиб, алай айтды:

— Сора Хорлам да тасды?

— Ма бу худжула элге келген кюнден бери юйюн джокъламагъанды.

— Хапарын да билмейсиз?

— Тоба, энди ол тас болуб а къалмагъанды, къайда болса да тура болур къысылыб... Къайда джюрюсе да аны адамлагъа хатасы джугъарыкъ тюлдю. Не да болсун, анга къуанама. Ол Чомурча чёрчек тюлдю.

— Да Чомурну да, хариб, чёрчеклени къатында джокъду хатасы, анасыз ёсген сабий бир къылыкъчыкъ да этмей къалай турсун. А къыз, гитче сагъатчыгъында Чомур, алгъышда айтырча, бир сеир бала эди. Дерсленде махтауу танг эди. Уллу болуб, кеси тенглилеге тагъылгъанлы бузулуб къалмады эсе.. Юйюгюзге кече сайын келе болур Чомур?

— Тоба, огъай, хазна джюрюмейди бери.

— Сора къайда турады? Алай деген неди?

— Да азмыды анга тенг, Гыджы?!

— Къайдам, а къыз, бир хатагъа джолукъмасын деб айтханлыгъымды. Аллах ючюн кёз-къулакъ бола туругъуз. Бу халкъ къатышхан сагъатда къанат битген оюмсуз джашла тюберикдиле, кесин сакъласын,— деб

селеше тургъанлай, Сапар ауур атлай юйге кирди. Гыджыны ёрге туруб тургъанын кёрюб, не айтыргъа билмей, босагъадан киргени бла сирелиб тохтады. Сора бир кесекден эс джыйыб:

— Джангы ай бла кёрюн, Гыджы! Къайдан джангылыучу болдунг бизге? — деб, келиб къолун тутду. Экиси да бир-бирлерине къараб, сёз башларгъа таукел болалмай тургъанлай, Наныкъ Гыджыны къатына келиб сюелди. Сапар сагъыш этиб туруб, юйню тамадасындан хапар сорургъа табсынды.

— Домалай ауруб къалгъанын эшитдик, барыб кёралмагъанлыкъгъа. Энди бусагъатда, аллах айтса, бери болур?

— Тоба, бери, ары эсе да билмейбиз. Биз кёрюр джерден къоратхандыла, — деб тыгъылыб сёзлерин кючден эшитдирди.

— Сора къайры элтирге боллукъдула? Аругъанла джатхан джер бизни районда боллукъду. Сорургъа керекди, — деди Сапар, кёлю бла къайгъырыб.

— Соргъанбыз. Бу тёгерекде больница болгъан хапар айтмайдыла. Немчала уа тюб бермейдиле. «Бусагъатда ол неге керекди. Сау этсек, келир юйюнге» деб къойгъандыла.

Сапар бла къызы бир-бирине къараб тынгылашдыла. Гыжды аланы да эслегенинде, тыхсыуун айтыргъа таукелленди:

— Сапар, джаным, ёмюрюбюз бир джерде, бир элде джашайбыз, ауруу болсун деген сёзюнгю эшитмегенбиз. Хоншугъа да, онгсузгъа да къолуннгдан келгенни аямагъанса. Аны элибиз да айтады. Мени бетим болса, бюгюн сени юйюнге кираллыкъ тюл эдим... Не ючюн айтханымы биле болурса... Сени джашынгы тутуб, элден алыб тебреген кюнледе, сиз бизге келиб джалынма-

гъансыз. Ол сагъатда сени джашынгы бошлатыб къояргъа бизни къолубуздан келлик эди, мен анга ажымсызма. Биз кесибиз да аны эскериб, сёз айтмадыкъ. Энди уа кёзюу бизге айланды. Сени джашынг юйюнге келди да къалды. Мени баш ием къартлыгъында чырмалды. Эм артында къайдагъысын да билдирмедиле. Юйюмден эшикге чыкъмагъан къызым да тас болду. Энди мен сизге, айыб этме, баш уруб, джалынчакъ болуб келгенме. Ол къарт ауруучу болмаса, къыйналлыкъ тюл эдим, буюрулгъаннга тюбей барыр эди. Къызгъа да тыхсымайма десем, сен да инанмазса. Алай а Даум сизге огъурлу болмагъанды. Сиз аны атын эшитирге да сюе болмазсыз. Сапар, эркишисе, юйдегинг юйюнгдеди. Джазыкъсын мени... Кечмеклик сал. Огъурлу сёзлеринги, акъыллы оноуунгу къызгъанма менден. Эт бир мадар. Сенден джылы джууаб эшитмей, юйюнгден чыкъарыкъ тюлме.

Сапарны бети тюрлю-тюрлю болду. Ол не айтыргъа билмей, ёрге къобду. Баш энишге къараб, хыйсабын ангылатыргъа дыгалас этди.

— Гыджы, экибизни бюгюннгю халыбыз бир-биринден узакъ кетмейди,деб башлады ол сёзюн.— Сен къызынгы къайдагъысын билмейме деб къыйналаса. Сор ма къатынгда Наныкъгъа, биз джашыбызны къайдагъысын билебизми?!..

— Атам, мен айтханма аны,— деб Наныкъ сёз къошуб, атасына тынгылады.

— Сенден джашырыр сёзюбюз джокъду, Чомур-аллах ургъанны юсюнден мен не айтайым... Джаш, сюйсек, сюймесек да бизникиди. Не этерикбиз. Келгенине къуандыкъ. Бюгюн аны аты юйлюдю. Юйге кириб а кёрмейбиз. Ариу ол терстамгъалылагъа тагъылыб айлана

эсе да хапарсызбыз. Инан, Гыджы, сёзюбюзню аллыкъды деб сеннге айталлыкъ тюлме.

Гыджы бу сёзлени кесича ангылады. Сапарлары алкъын унутмагъандыла ансы, атасы баласына айтханын этдирлигине не сёз барды деб кёлюне келди.

— Сапар, мен кесибизни терслигибизни билеме. Чомур огъай эсенг, аны кенг джуукълары, танышлары да бизге ачылмай турадыла. Алагъа аны ючюн айыб этер къарыуубуз джокъду,— деб Гыжды биягъынлай кечмеклик тилеб башлады. Сапар аны ангылагъанында, былай айтды:

— Гыджы, эгечим, бир къарындан чыкъмагъанлыкъгъа адамла бир-бирине ышыкъдыла, тенгдиле. Бу джашны итлигинден бери джуукъбуз дерге тартыннган эгеме. Аны тышында уа ма, бу юйню эшиклери сеннге къуру да ачыкъдыла. Биз, Гыджы, ол кир зат ючюн сизни кёребиз деб джанлаб джюрюйбюз, таб, ма бюгюн да. Мен аны сагъынынргъа да сюймейме. Къыз барыбыз да ёсдюребиз. Къызына, эгечине болгъан артыкълыкъгъа тёзген эркиши мен кёрмегенме. Аллай эркиши энтда тууарыкъ болмаз. Аны ючюн Чомургъа налат берир керекли къалмагъанбыз. Энди, Гыджы, мен сеннге не бла болушайым?.. Къолумдан келлик зат не барды?

— Сапар, ариу сёлешесе, ауруунг кенгде къалсын... Энди сеннге айтмай не этейим, Чомур келиб, «аны» ауруб тургъан хапарын билгенинде, барыб эки врачны ийди. Аллах гюнах айтдырмасын, ёзге, ол экиси аны алыб кетдиле, ма андан бери не болду эсе да билмейбиз. Энди мени кёлюме келген зат джокъду, алай болса да Чомур аны къайры ийгенлерин биледи деб турады джюрегим. Кесине тюбеб сорургъа къоркъама. Сорлукъ эсем да, кёрмейме,— деб сёзюн бошаб, джууаб сакълады. Сапар башын булгъады.

— Энди андан хата чыкъгъан болур дебми ишекли боласа. Гыджы? — деб кеси да ишекли болгъанын билдире сорду Сапар.

— Огъай, джарлы, Сапар, аллах сакъласын, аны айтыргъа мени къолумдан келлик тюлдю. Амалсызгъа джетмесем, мен келиб сизни тынгыгъызны бузарыкъ тюл эдим. Ким билсин, Чомур керти врачланы огъуна джиберген болур эди. Ол бизге джаулукъ этерикди деб да айтмайма. Алай а ары элтгенден сора анда немчала кеслери не къагъыб къойгъан болурла, неда тюрмеге джыйгъандыла. Энди Чомур болушалмазмы дейсе, Сапар? — деб Гыджы, кёзлери суудан толуб, джалынчакълыгъын танытыргъа дыгалас этгенча, башын бир джанына салды.

— Гыджы, ким билсин, болушургъа да болур. Толу-хапар айтыб къоярыкъ эсе да билмейбиз. Мен неге да ийнанныкъма, алай а бизни джашдан Домалайгъа хата болур деб айталлыкъ тюлме. Домалайны терслиги джокъду.

— Сапар, аны билмеклик къыйынды. Аман заманды. Бетлерине тартынмай айтхан сёзлери тамгъа болуб, юсюнге джагъылыб къалады. Алай а адамлыкъ хорласа, не билейим...

— Гыджы, юйге келе эсе, мен тюзюн билмей къоймазма. Таб, аны себебли кесине бир айыб келтирлик эсе да, Домалайны излесин, хапарын билсин, тутулгъан эсе да къутхарсын.

— Сау бол, Сапар, меннге андан уллу игилик этерик тюлсюз. Энтда мен сени башынгы бездирирге башлагъанма. Хорламдан не хапарыгъыз барды?

Сапар бу соруну магъанасын ангыламай:

— Да джокъду андан къаллай да хапар. Къайры джаханимге кетерикди, айлана болур къайда болса

да,— деди. Гыджы ийнаныб къалмады. Андан тереннге кирирге да сюймей, ёрге сюеле башлады.

— Гыджы, олтурсанг, аллах бла ыразыбыз. Даумдан да хапар сорлукъ эдик, алай а терсине ангыларса деб къоркъама. Аны юсюнде биз тилсиз болгъанбыз. Айтыр, сорур къарыуубуз джокъду,— деди Сапар. Алай а Гыджы къызыны юсюнден эшитгенин киши сезмезин излеб:

— Юйде джокъду, джууукълада болур,—деб ёрге къобду. Гыджыны джууаб бла джылытмадыла. Сапар эки джашына да айтханын этдирликди, юйюне да джыярыкъды деб келген Гыджы умутларындан тюнгюлюб, юйюне къайтды.

Сегизинчи башы

Зурум Гыджылагъа келиб, бюклсниб тургъан буршу къагъытчыкъны узатды.

— Не затды бу? — деб, Гыджы къоркъгъанча, джыйырылыб къолуна алды. Ичин ачыб: «Тоба, бу мени кибикле окъурча уа джазылмагъанды»,—деди. Алай айта тургъанлай, къагъытха битди.

— Бу къайдан чыкъгъанды? Муну ким берди сенге? Бусагъатха дери тынгылаб къалай турдунг?—деб Гыджы соруулары бир-бири ызындан басындырыб сорады, къагъытдан а кёзлерин алмайды.

— Не джазылады? Тоба, Гыджы, бетинг тюрленди, къуандырды къагъыт сени!

— Да сен аны кесинг окъумаймы келтиргенсе сора? — деди Гыджы.

— Мен аны окъуй билге эдим да сеннге игилик да джаугъа эди. Къара тууарча къалыб кетгенме.

Ким джазады?

— Сен ким бергенин айт. Джашынг келтирген болурму?

— Тюз билгенсе. Бюгюн Махсют алыб келгенди. А къыз, ким джазгъанын къайдан келгенин, ичинде не айтылгъанын не кюрешиб айтдыралмадым.

«Джашы туугъан анасына айтмагъанды сора мен нек айтама» деб, Гыджы къагъытдагъы хапарны ачыкъларгъа излемеди. Зурум къоймаздан сорургъа къалгъанында, Гыджы башын алыргъа былай айтды:

— А къыз, Зурум, Даумгъа ким эсе да салам айтыб ийген къагъытчыкъды. Даум юйюмде болгъа эди да ёмюрю эркишини кёрмей да тургъа эди.

— Сора аны ючюнмю джарыгъан эди, кёзюнг-башынг?

— Джашланы телиликлерине кюлюрюм келеди. Ий Махсют не болду? — деди Гыджы.

— Аны бек аз да тыярса юйде. Кетди къайры эсе да сингиб. Ёзге, билемисе, бир джаланбут къошакълыны юйюме алыб келеди деб ичимде джаным джокъду.

— А къыз, Зурум, аны бусагъатда аллай къайгъысы болмаз.

— Оу, сен а... Кесинги заманынгы эсинге бир тюшюрчю.

— Дуния башы-тюбюне болуб тургъан заманда эр къайгъылы болгъан къыз табылмаз. Биягъы сен кесикесинги алындырыб айланаса ансы, хариб, бусагъатда аны башында сагъышлары башхадыла.

— Тоба, Гыджы, мени юйюме мен ушатмагъан бирни келтирсин да экисини этеклерин да башларына къаблаб иерме. Мен къалгъанлача-затча тёзаллыкъ

тюлме. Ёзге, билмейме, сенрине бир къарайыкъ. Ана сындан джигит туугъан эсе, мени тебдириб бир сынасын... Ёлге эдим да Махсют сени Дауумунгча басымлы, сабыр болгъа эди. Сени къызынг, кёлюнг уллу болмасын ансы, джетиб тургъан адамчады. Гыджы, мен сенден ёпкелебме. Джуукъ болурубузну сюймединг. Ма бусагъатдан да татлы джашарыкъ эдик. Арбазларыбыз бир-бирине тирелиб. Домалай да элде мени джюрегим илешген адамланы бириди. Керексиз сылтаула чыгъардынг: «Ёлген барды» дединг, «Быйыл берлик тюлбюз» дединг, «Институтну бошагъынчы аны атасыны юйден чыгъарыр акъылы джокъду» дединг. Ала бары да баш алгъан сылтаула эдиле. Берив къойсанг, иги къатын, ма бюгюн къызынг элинде турлукъ эди,—деб Зурум тереннге кириб тебрегенлей, Гыджы башын булгъаб, былай айтды:

— А къыз, Зурум, сеннге сукъланама. Аллай затланы сёлеше турургъа кёлюнг къалай барады!.. Бу кюнледе сен келин къайгъылыса. Адамларыбызны саусэсен юйге джыйылмагъа бир къой. Бизни кишиге уллу кёллюлюк этер къарыуубуз джокъду. — деб бюсюреусюз, суукъ джууаб этгенинде. Зурум къобуб, юйюне кетди.

Гыджы эшикни чюйюн салыб, шиндикчикге олтуруб, биягъы къагъытчыкъны алыб окъуду:

«... Анам, меннге къайгъы этме. Атамы саулугъу къалайды? Юйдемиди? Анга юй хауа иги тюлдю. Тенглериме тюбейме. Сени къызынг...»

— Къол салмагъанлыкъгъа хат Даумнукъуду. Атанг юйден а кетгенди. Эшик хауаны аллах джарашдырсын. Къайдам. Эшик, юй хауа да керек болмазча эсе, не этерикбиз... Мени тёрт бюклеб джерге кийириб баргъан олду. Нёгерлери уа кимледиле? Кимлеге тю-

бейди? Огъесе мени кёлюмю аламы тургъанлыгъыды. Ах, алайдама, былайдама деб, бир ышанын да сездирмегенине къарачы. Тохта, сен юйге сау эсен бир джыйыл...

Сен этгенни кесинге джетдирирме, — деб ачыуланнган сёзлени айта тургъанлыкъгъа, бетини джарыкъылыгъы. аны къууанныганын кёргюзе эди. Гыджыны джюреги Домалайны тюз хапарын билирге таралады. Алай а къайда излесин, кимге сорсун! Чомур таугъа джол уста болуб, аскер бла джюрюйдю. Аны бары да кёредиле. Элчиле анга тиш къысар ючюн а къалмайдыла. Кесини алгъыннгы тенглери тюбеселе да, саламын алмай озуб кетедиле. Гыджы Махсютню эсине тюшюрдю. Махсют Хорламны тенглерини бириди. Тири джашды, ишленмеклиги болгъан.

Сёзню джаймаз деб, Гыджы анга бек ышанады. Ол себебден аны ызындан тюшдю. «Махсютню кёб болмай кёрдюк», «тюнене орамда эслеген эдик»,— дегенле болмасала, кесине тюртюлмегенди. Бир кюн эртден бла Гыджы арбазда къурукъгъа кийим тагъа тургъанлай, Махсютню кетиб баргъанын эследи. Тюберге мурат этиб, Гыджы ызындан тебреди. Махсют гузаба атлаб, дранбаш юйюню аллына ташайды. «Хы... Сапарлагъа джумушха келгенди, бусагъат чыгъаргъа керекди, деб кёб сакълады. Джаш чыкъмады. Алайда сюелиб тургъанын ушагъыусузгъа санаб, Гыджы юйюне къайтды. Андан сора ол Махсютню излесе, Сапарлагъа баргъан орамчыкъны сакълай эди. Алай а Махсют аны алайда къаранчха ауангысын эслесе, ызын аджашдырыб бауну арты бла келиб, къалын агъачланы тюблери бла кириб, юйге сугъула эди. Ары кирсе уа дженгилде чыкъмаучусун Гыджы сынаб бошагъанды. Гыджы

Махсютню Сапарлагъа джол салыб тургъанына ажымсыз болгъанында, ол джумушха аллай бир джюрюмезлигин билди. «Сапар юйде болургъа керекди. Аны кёлюне джукъ къалай келмейди!.. Сапарлары бла Зурумлары бир элчиликлеринден, тюз танышлыкъларындан сора джуукълукълары джокъ шойду да. Зурумгъа тюберге керекди,— деб Гыджы энди башына джангы къайгъы табды.

Наныкъны элде бары да тыныйдыла. 8 классны бошагъанлай, Сапар аны школдан тыйыб къойгъанды. Аналары болмагъаны себебли юй джумуш хорлаб, ол ёзге мадар тамбагъанды. Наныкъны артыкъ атлаб, керексиз сёз айтыб киши сынамагъанды. Джарыкъ, чамчы Наныкъны башына умут этмеген джаш болмаз эди. Джашлай, 19 джылы да толгъунчу, ол юйюнден чыкъды. Адамла алгъышда айтырча, алай джашаб тургъанлай, къазауат башланды. Эри Наныкъны отоуда къоюб, къыйын джолгъа кетди. Хапарын хар ыйыкъда билдире туруб, аны эри тас болду. Наныкъ аскерден келген джаралылагъа хапар сора, почтагъа джюрюй, кюнюн ашыра эди. Сабий табды. Джашчыкъ Наныкъгъа джубанч болду. Талай замандан пленден ычхыныб келген джашла Наныкъгъа ачы хапар айтдыла. Энди Наныкъ юйге кириб, къара кийиб тургъанлы аз болмайды. Кече, кюн да, тюшю, тюню да сабийди. «Джашчыкъ атасыны бурнундан тюшгенди» деб, таныгъанла сеирсинселе, Наныкъны джюреги басылады. Ол элде айтылыб тургъан, чырайлы къызчыкъ эди. Аны уллу къара кёзлери сагъышлы, мыдах эдиле. Бет тюрсюнюнде бузгъан джери джокъ эди. Аны узун къара кирпиклерин кёрюб, адамла тохтаб къарай эдиле. Орта бойлу, джарашыу Наныкъ элни аузуна бирча тюшген эди... Джашла кимге барлыгъына сагъыш этиб,

элде анга тенг тамбай эдиле. Алай болса да джетген кюн ол кесин алай багъалатмады.

Чырайы бла къалгъанладан айырылыб, башхалыгъы болмагъан бир джаш устазгъа эрге чыкъды. Тюбешдиле, джашадыла, къазауат араларын ёмюрлюкге айырды...

Гыджы Махсютге джолукъмай сау айны ашырды. Бир кюн ызындан бара-барыб, биягъы Сапарланы арбазгъа кирди. Мычымай Махсют чыгъыб, Гыджыны эслегенлей, гузаба атлаб: джанларгъа башлады. Гыджы бу джол да ийиб къойса, экинчи табмазын билиб, ызындан таууш этди. Махсют, эшитмеген кибик этиб, юйюню артына бурулгъанлай, Гыджы бу джаны бла аллына чыкъды.

Махсют башында кёк бухар бёркчюгюн кёзлерине къаблаб, амалсыздан тохтады.

— Махсют, джаным, сени излей ит болуб къалдым да! Менден къачыб айланмай эсенг, тасса...

— Сора мени нек излейсе, не керекди? — деб Махсют, башын ёрге кёлтюрмей, хыны сорду.

— Алай нек айтаса. Джукъ излемеген сени кёрюрге боллукъ тюлмюдю?

Ишим болуб джалынама сеннге.

— Не дерик эсенг да айт, мен ашыгъама,— деб Махсют онгсунмай сёлешди.

— Сен Даумдан меннге хапар келтирдинг, къор болайым джанынга. Ананг хайырынгы кёрсюн. Энди ол атасы юйде болмагъанын билемиди? Ол огъай эсенг, бюгюн къайдагъысын мен да билмейме. Шо мени, Даумну да хатерибиз ючюн, былай а адамлагъа сансыз этиб сор да, тюз хапарын бир бил, сенден алгъа ёлейим. Болсунму?

— Домалайгъа айтамы тураса? Да тутулгъандан сора мен да джугъун билмейме. Аны бирси кюн эшитгенме.

Гыджы тюрленнгенин билдирмей, тюб излеб, дагъыда былай сорду:

— Сен къалайда тутулгъанына айтаса?

— Къайда тутулгъанын билмейме. Шахаргъа талай тутмакъны алыб баргъанларын кёрген адамла айтадыла. Домалай да аланы ичинде эди дейдиле. Гыджы, коммунист тюл эсе, къоркъма, къайтырыкъды. Не эсе да бу коммунист деген сёзню эшитселе, кёкшалбарлыла ууахтыларын кёзлерине кёргюзедиле.

— Махсют, энди аланы сау къоярыкъ болуб элтген болурламы ары?

— Аны меннге нек сораса? Мадар табсала, ала бизни барыбызны да аярыкъ тюлдюле. Сен мени табмагъанынгы айтыб сеирсинесе. Сеннге огъай, мен кесими былагъа да табдырмайма. Адам инсан тюлдюле была

— Энди, андан сора сен бизни эркишиден хапар айталлыкъ тюлмюсе?

— Гыджы, билмеген нени айтырыкъды?!.. Билмейме, эшитемисе!.. Махсютню асыры сёлешир къаны болмагъанын таныб, Гыджы къызына кёчдю:

— Энтда бир зат сорайым, Даум къайгъысыз джердемиди? Кесибизни адамларыбызны табханмыды?

— Аны сен къайгъырыр заты джокъду. Джуукъларынгы къолларындады. Алайгъа аскер да кирмегенди.

— Ий, джанынга болайым, энтда бир зат сорайым ачыуланма, джюрегим тынчлыкъ табмайды: Сапарны Хорламын кёргенинг болдуму?

Махсют соруууну магъанасын къалайгъа баргъанын

ангылаб, джууаб этмей, мангылайы бла къарады. Дагъыда Гыджыны кетмезлигин таныб:

— Ол сенинге неге керекди?! Аны Сапар сорсун, — деди.

— Мен билирге сюеме.

— Къызынгы болумун айтдыммы?! Хорлам къайда сюйсе, анда айлансын. Ол эркишиди. Аны ючюн сен нек къайгъыраса!

— Мен Даум ючюн къайгъырама. Энди айтдырмай къоярыкъ тюлсе, Хорлам да ол элдеди деб эшитеме.

Къайдам, Махсют, дагъыда Чомурну ол къыз амалтын чырмалгъанын Хорлам билмейди дебми тураса. Аны дертин тутуб, бир къан джаудурурму деб къоркъма...

— Гыджы, сени къызынга Хорламдан заран джетген кюн мен бетиме тюкюртюрме. Башхаладан къоркъ ансы, Хорлам мадар табса, аны аягъын джерге да джетдирлик тюлдю,— деб андан ары тынгыларгъа да сюймей, алайдан ташайды.

Гыджыны къайгъысы теренден-тереннге барады. Хорлам бла къызыны бир джерде болгъанларын сюймейди. Домалайны тутулгъаны, шахаргъа ашырылгъаны белгили болду. Бир кере аланы къолларына тюшгенден сора сау-эсен къутулгъан коммунист алкъын болмагъанды.

Гыджы юйдегисине къайгъы, сагъыш этген бла юйюн джыяргъа да бошамайды. Ол огъай эсенг, гардош бачхачыгъыны джартысы къазылмай, къар тюбюнде къалыб кетгенди. Аны отуну да джокъду. Джуукъла дюккюч, томурау келтириб, арбазгъа атыб кетмесле, юйюнде от этилмезча боллукъ эди. Алгъын сан этмеучю Сапар, энди тюбесе, Гыджыгъа кюнашхы береди, юйюнден, юйдегисинден хапар сорады.

Тёбеннги суукъ джел тереклени къатыб саргъалгъан чапыракъларын шыбырдатады. Ёзеннги тубан джерге баурун салгъанлы. Кюнню кёзю кёрюнмегенли ыйыкъ болуб келеди. Элни орамларында калак итле болмаса адам къымылдамайды. Къуатсыз къара къыш башланды. Эртден бла, ингирде суукъ джилигинге ётеди. Джер къургъакъсыбды. Алай болса да джылны сынаб туруучу къаргла алкъын умут юзмегендиле. «Къар келликди, джазы да джаумлу боллукъду. Битим ючюн къоркъмагъыз»,— деб ала кёл этедиле.

Наныкъ сабийин джууундуруб, ашатыб, орунга салгъанлай, биргесине таяннганы бла къалкъыгъанды. Бир заманда эшик къагъылгъаннга ол илгениб уянды. Сескекли бола босагъа юсюне барды... Махсютню ауазын ангылаб, «Бусагъат» деб, эрлай кийиниб, эшикни ачды. Махсют бёркюн къолуна алыб, юйге кирди. Ышарыб, Наныкъгъа къолун узата.

— Кеч, джукъунгу бёлдюм,— деди. Наныкъны бети къызарды, ол кёзлерин ууа джунчуб, аны тюбюне шиндик салды. Экиси да олтурдула.

— Джашаучукъ хурулдай болур дейме?—деб Махсют орундукъгъа къарады.— Сапарны къошда хапарын эшитгенимде, келмей чыдаялмадым.

— Тоба, анга да джетдиргендиле. Атам сезиб турады,— деди Наныкъ.

— Алай деген неди?!. Керти айта эсенг, энди бери ким басады. Аллах сакъласын!..

— Огъай,огъай,.. сезиб меннге джукъ билдиргени джокъду, кесим ишек этиб айтама ансы. Билсе уа эки-

бизден да бошарыкъды. Керемисе Джашауну джукълаучгъун. Кече кирпик къакъдырмай чыгъарады. Бусагъатда джууундургъанма да, энди уа хурулдайды. Атамча да болмай бу билсе не айтырыкъды, анга сагъыш этгенмисе сен? — деб, Наныкъ чам сылтау бла кёлюне келе тургъан къоркъууну айтды.

— Ол Джашауду. Джашауда бола тургъан затлагъа ол не айтырыкъды. Наныкъ, биз дуниядан джашыныб, былай дыгалас бла къаллай бирни джашарыкъбыз?.. Сеннге келе тебресем, адам тюбейди деб ненча орамгъа, ненча мюйюшге бурулама! Сабийчикча джашына, бугъуна айланнганыма кеси-кесиме айыб этеме.

— Махсют, кёлюнг бламы сёлеше тураса? Мен бюгюн тебреб къалсам да, атам, къарнашларым унасала да, сен, адамладан тартынмай, мени юйюнге къалай элтир эдинг! Халкъ къан тёге тургъан заманда... эл бетибизге тюкюрмезми?

— Ала меннге сорубму юйдегиленнгендиле? Къулагъыма кирлик тюлдюле.

— Огъай, сен не мени къозуй тураса, неда сагъыш этмей сёлешесе. Сени накъырданга накъырда этгеникге, мен юйюнге барыргъа алкъын таукел тюлме. Ма, орунда джукълагъанны кёремисе? Ол адамды. Мен а анама. Аны атасыз болуб, бир кюнню ёкюннгенини багъасы тюлдюле бютеу эркишиле, айырдынгмы аны.

— Аны атасы энди къобуб келирми дейсе?..

— Огъай, Махсют, мен анга аталыкъ этер адам табыллыкъ тюлдю дейме. Сабийими биреуню юйюнде кёргюзген меннге сыймыды?!.

— Сора ёмюрюнг былаймы турлукъса?

— Турурма, нек турмайма. Ма, нёгерим. Ол къараб къарагъынчы ёсюб джетерикди. Къартлыкъ джетсе асырарыкъды.

Махсют аны сёзюн къалайгъа ангыларгъа билмей, кёзюне джити къарады. Алай а джукъ танымады. Наныкъ озгъан джашауун, алгъыннгы муратларын эсине тюшюрюб, толмай къалгъан умутлагъа ахсынды.

— Наныкъ, келгеними ушатмадынг. Мен кетиб огъуна къалайым, сен ёлгенлени бери къайтараллыкъ эсенг. Озгъан кюнле къайтмайдыла. Сен энди келлик кюнлеге сагъыш эт. Мен сени ол тюбеген адамынгы алай иги танымайма. Ол бизни элибизге келиб сабийлени окъутуб башлагъандан сора кёб турмай, сизни чалышхан хапарыгъызны эшитдик. Уруш чыкъды. Ол аскерге кетди. Алай а атын иги бла сагъынадыла. Наныкъ, мен сеннге андан да иги болмасам, бетиме къарамай къой.

— Махсют, иш къарагъанда, къарамагъанда тюлдю. Адамны джюреги алгъан, кёлю ачылгъан, неси да аламат кёрюнюб баргъан тенг табылыб къалады. Сен бурун базарда сатыу этиучюлеча сёлеше тураса. «Андан эсе иги къарарма, мыдах этмезме...» дейсе. Джюрек... Сен джюрекни ангылаймыса? Сен айтханча, малны сайларгъа боллукъду: агъачлыды, джашды, джарар деб. Сен этген муратла менде джокъдула. Не кюрешсем да мен кесиме бусагъатда хо деб айтдыраллыкъ тюлме. Аузум айтса да, сени алдарыкъма ансы, джюрегим разылыкъ берлик тюлдю, айырамыса? — деб Наныкъ тенгин мыдахландырды.

Махсют разы болмагъанын танытыр ючюн анга джууаб къайтармады, олтуруб тургъанын да бетсизликге санаб, ёрге къобду. Наныкъ сенрге къараб туруб:

— Тохта, сени ёпкелеген къылыгъынгдамы барды. Алкъын сен сабий кёреме!.. Мен эркиши болгъанса деб тура эдим. Атам бюгюн келлик тюлдю. Нек ашыгъаса?— деди.

— Мен сени бюгюнча ангылаялсам, келиб къыйнарыкъ тюл эдим. Бюгюн меннге кёб зат туура болду,— деб сёз чучхургъа дыгалас бла Махсют стол юсюнде бир бутагъыны учу сыннган гитче къыптычыкъны алыб, тырнакъларын джетмегенлей миндерге, къырыргъа кюрешди.

— Кесер затынг джокъду, бузоуларына джетдпресе, а джаш, не этгенлигингди? — деб Наныкъ къыптыны алыргъа узалды. Махсют къолундан ычхындырмай къадалгъанды.

— Ангылаялсанг, къачан да мени джууабым сеннге бирди. Мен башыма иш этерге хазырма деб айтхан болмазма?.. Айтырыкъ да тюлме. Тенглебиз, татлы тенглей турайыкъ. Сени мен кёбледен онглу кёреме. Тюз аллах джаратхан болумунгдан сора кукалыгъынг, алдырлыгъынг, уллу кёллюлюгюнг джокъду. Сен кертини, ётюрюкню айта эсенг да мен ийнаныб барама. Аллай адамны табхан а тынч тюлдю. Ма бу къатышхан кюнледе мен сени кесиме кечинмекге санаб турама. Мен кет деб къыстасам да сен мени атыб къалай кетерсе!.. Ёмюрлери бир-бирлерин билмеген адамла да бусагъатда бир-бирине джакъ болургъа кюрешедиле,— деди Наныкъ.

— Сора мен сеннге не этеме?

— Сёз нёгер боласа, кёл этесе. Керек болса уа туугъан эгечинги сакълагъанча сакъларса деб турама.

— Ол болушлукъну, сен айтханлай, хоншу-тийре да этерикди,— деб Махсют ёрге къобду. Орундукъда бёркюне узала:

— Мен керек джерде сени ючюн джаннган отха кирирге излейме. Сенсиз джангыз тангым атмазын сюеме. Мен хаман да сени кёргенлей, сеннге къарагъанлай турургъа термилеме.

Наныкъ билдирмезге кюрешсе да онгсунуб, ышаргъанын тыялмады.

— Махсют, энди туура алайгъа джетиб тура эенгарт сёзюмю айтайым: Мен анама, къойнумда сабий барды. Сени ананг мени арбазына да къоярыкъ тюлдю. Сен юйдегиленмеген джашса, игилигинг аллынгдады. Сенге турсунмагъанлыкъ этерик къыз джокъду. Кесингча бир джалан къызгъа тюбе. Анангы да разы этерсе, джюрегинг да хош болур.

— Наныкъ, ала баш алгъан сылтауладыла. Джашарыкъ мен эсем, меннге таб хур къызла , мёлекле табыллыкъ эселе да керек тюлдюле.

— Сора бир айтайым, бюгюн сеннге къатын алдыра, той-оюн этдире ким турлукъду? Халкъ, къуш тюгюнлей, чачылышыб, кау-куу болуб тургъанларын кёремисе?! Сени элде къоярыкъ тюлдюле. Къайры болса да къоратырыкъдыла.

— Биз бир юй болсакъ, былайдан джанларбыз да кетербиз.

— Наныкъ башын булгъады.

— Огъай, бары да сен сюйгенча, алай кеси аллына болуб барлыкъ тюлдю. Чомур эшитсе уа не айтырыкъды, билемисе?

— Чомурдан къалгъаны тынсын, ол мени ишимди. Чомур айланады «чабчы» бла «джортчугъа».

— Махсют, къайдам, къалай этейик? Меннге адамла не айтырла..., сени да мадарынг джокъду ансы... Дуния да бир джарашса, чачылгъанла да юйге джыйылсала, бу сабий да бираз тирилсин дей эдим. Ол заманнга сау-эсен джетерикбизми?—деб, сёз таусханча, Наныкъ Махсютню имбашына къолун салыб ышарды. Наныкъны джюреги бёлюнюб, таукеллиги джетмей тургъаны танылды. Аны эки ууурту къына бла боял-

гъанча къызардыла. Къозу тишлери мынчакъ тизиуча джылтырадыла. Махсют андан кёзлерин къыйналыб алды. Терезеге кёз джетдириб, джелни кёлтюрюлгенине башын булгъай, былай айтды:

— Сени джюрегинг къыйналыр затны мен айтырыкъ тюлме. Джюрюме дей эсенг, тохтайым. Кёрюнме дей эсенг, кёзюнгден тас болайым. Алай а къайда айлансам да, неге джолукъсам да сен джюрегимден кетерик тюлсе. Сен анамдан, Чомурдан къоркъанынгы билдирдинг. Ана меники эсе, мен айтханнга ийилликди. Анала бары да аллында таш чартлата келедиле да артда джарашадыла да къаладыла. Мени анам аллай бирни ангыламазлыкъ тели тюлдю. Чомур а не айтырыкъды! Аны этгенлерине атасы да, сиз да къалай тёзгенсиз?

Керти сёзде ала сылтау тюлдюле. Дуния бир джанына болгъунчу дегенинге кимни да акъылы бёлюнюрчады. Алай а къоркъуууму айтайым, ит иесин танымагъан заманда солдат бар, бандит бар, сеннге бир сыйсызлыкъ джетдирирле деб къоркъуб ашыгъама...

Махсют керти кёлю бла айтханын билдирирге кюрешди. Наныкъ башын булгъаб, эсин сагъышха ийди. Тынгылаб туруб:

— Ол айтханынгы мен ангылайма. Алай а Чомур, атам тургъанлай, базыб ким келликди? деди.

— Мен келеме да?!

— Сени къой, сен тенгимсе.

— Мени кибикле дагъыда табылырла.

— Алагъа джууабым хазырды. Мени кёрселе, джюреклери чанчарча этерге къолумдан келликди. Экинчи былайын джокъламазча боллукъдула...

Махсют амалсыздан кюлюмсюреди:

— Ала сенден да джити, сенден да хынычыкъланы кёргендиле. Кючге мадар табылмайды... мен аны айтама. Сен аны къой да къарнашчыгъынга бир къарачы... Хорламгъа айтама.

— Сора аны несин билесе?— деди Наныкъ.

— Нек билмейме? Экиси да бир элдедиле.

— Болсунла. Биз бир элде тюлбюзмю?

— Ала анда тюбешгенлей турадыла. Чомур бош эди, Хорлам, эшта Даумну сизге джыярыкъ болур... Хорламны ауругъан хапары да чыгъады, алай болса да...

Наныкъ орнундан туруб, столну туурасына сюелди. Баш таракъ бла башын тарай:

— «Биригизни кёмгени азды, энди экинчини да къоратырмы» дейсе... Дунияда андан сора къызланы артлары болубму къалгъанды!..

— Наныкъ, сен чарлама. Джюрек, ол сен айтхан джюрек, къоя болмаз,— деб Махсют аны къагъыб сёлешди.

— Ол анга тагъылса, юйюне келтирлиги джокъ эди да джокъ эди, сора Чомурдан ёмюрлюкге айырылды. Бир къарнашны тюрмеге салгъан къыз экинчи къарнашха къатынмы боллукъду?!. Чомурну кёзюне къалай къарарыкъды? Уялмагъан, кесин тыялмаймыды? Не джаш керекди бусагъатда анга? Аны къоюб атасыны, анасыны оноуларын этсе уа. Юйюнден кетиб, тышында айланнган къызлада бир акъыллысы, баш бегитгени болмаса, кесин сакълагъан аз табылады.

Даум бизни юйюбюзге келин болуб кирмегенлей кирмесин сизни, бизни юйюбюзге да къыйынлыкъ!— деб, ачыуланыб къызарды.

— Наныкъ, Чомурну сен тюсюнемисе?

— Даумну юсюндеми дейсе? Ариулугъун этмейме мен Чомурну да. Чомур тутулгъанында, биз башын алыр мадар этмей нек къойдукъ?.. Чомур акъылындан чыгъыб айланады, бир эс джыяр деб, сан этмедик. Къалай-алай болду эсе да Чомур аны амалтын тутулду. Энди аны къарнашына, ол ёсген, ол джашагъан юйге келиб къубулургъа бети къалай джетер?!.

— Джюреги Чомурну алмады, Хорламны уа тыйыншлы кёрдю. Экиси да бир-бирин джаратадыла. Алагъа кимнь дауу барды!

— Огъай, аз айт, кёб айт, Даум бизни арбазыбызгъа кирмезге керекди. Биз джалыныб, джалбарыб чакъырсакъ да ол аллай бирни эслеялмаймыды?!

— Хо, сен айтханча огъуна болсун. Анда мени ишим джокъду, алай а бир-бирин табыб, быллай заманда бирге болгъанларын айтама. Ала бир юй болмагъанларын мен билеме. Таб заманла келселе, бирге джыйыллыкъларына уа не сёз. Бюгюн сен айтханча эте эсек, кёзюу келсе, мен айтхан да болур, нее? — деб Махсют адам кириб къалады дегенча, терезеге къысха-къысха къарай, эшик таба айланды.

— Махсют, мени эрикмезими, къыйналмазымы сюе эсенг, былайын джокълай тур. Кёбюсюне юйде мен кесим къалама. Тартынмай кел. Сора бу къатышхан дунияда башынгы сакъла, тилейме. Кёзлерине тюртюлме. Мени бла хапарынгы ананг эшитгенден аллах сакъласын. Анга сездирме,— деб сёлеше тургъанлай, сабий уяныб, къычырыкъ-къычырыкъ этди.

— Хаман ма былай илгениб уянады. Аруругъанчыгъымы барды, джукъданмы къоркъады, билмейме, — деб къойнуна алыб тыйды. Сора Махсютню аллына элтиб, джюрексиниб джылагъаны бла кёзчюклери къызарыб тургъан азгъын сабийчикни кёргюзюб:

— Къалайды джаш, джаратамыса?— деб, накъырда сылтау бла сорду. Махсют бери айланыб, сабийни къолчугъундан тутуб, сёлеширге кюрешсе да тиши-башы ышармады. Амалсыздан сёлешгенин билдирмез ючюн Махсют кесин кюлюмсюретди.

— Ашыгъама, анам отун джар дей тургъанлай чыгъыб кетгенме, — деб чубур тончугъуну тюймелерин эте, эшикни ачды. Адам эслемесин деб, Наныкъ эшикни этиб, ызына къайтды. Кёзлерин къысыб, Махсют бла къалай сёлешгенине сагъышланды. Айтхан сёзлеринде терс зат табмай, оруннга олтуруб, сабийчигин эркелетиб башлады. Эки къолу бла кёлтюрюб, бойнуна олтуртду. Дагъыда къойнуна алыб, орундукъда джастыкъгъа джатдырыб, къарынчыгъындан бай этиб башлагъанлай, сабийчик «къыл - къыл» деб кюлдю. Анасы аны дагъыда къойнуна къысыб, богъакъчыгъындан башлаб, мангылайына дери бир джугъун къоймай уппа этди.

Онунчу башы

Кийим джууама деб, Зурум бюгюн кюнледен эсе эртде къозгъалды. Талай кере къайтыб, суу келтирди. Бауда ийнегини ёкюрген таушун эшитгенлей:

— Оу, мен къуруйум, сени да унутуб турама,— деб, дуркъуда белине тюшген гебенчикден алыб, къауурсун, къауралы биченден дженгил сенек аузну элтиб, аллына атды. Дагъыда суу агъачны бойнуна атыб, ашыгъыш кетди. Тазны да, багъыр къазанны да, агъач джыккырчыкъны да толтургъанында, от тамызды.

Эки дженгин ёрге къайырыб, суу джылытыргъа къазанын отха асды. Ол джылыннгынчы сауутларын уллу табакъгъа къуюб, джуууб башлады.

От къызыб юй джылынды. Зурум силтиден этилген къара сапынны кийимлерине ышый тургъанлай, джашы кирди. Аны таб кёрмей, Зурум къайгъылы болуб:

— Махсют, къайдан келесе? Бетинг-къутунг нек кетгенди?— деб сорду.

— Хапарны эшитгенмисе?— деб Махсют мыдахланыб, анасыны кёзюне къарады. Зурум бир къайгъы болгъанын ангылаб, сапын къолларын хотасына сюртюб, орундукъну къыйырына олтурду.

— Не болгъанды, мен хариб? Айт бери, сёзлени сатыб алмай эсенг, тынгылаб, джюрегими нек джараса? — деди Зурум.

Махсют бёркюн, тонун тешмегенлей, печни къатында ёрге сюелиб, эшитгенин айтды:

— Эки коммунист бла джаралы болгъан аскерчини тюнене кече шахарны тюрмесинден чыгъарыб, ургъандыла. Барын да бир уругъа къуйгъандыла. Арбаздан думп болуб къалгъан танасын излей барыб, Чокуят юслерине чыгъыб къалгъанды. Насыбха, ала эслегинчи алайда терекни ташасында чёгюб къалгъанды да немчала кетгенлеринде, юйюне алай къайтханды.

Зурум кечинмексиз болду.

— Гыджы, насыбсыз, эшитгенмиди? Эшта, эшта... Къыйынлы аны эшитиб, меннге джетмей бек да чыдар эди... Бир барайым... Алай а бу ачы хапарны къалай айтыб къоярма. Кишиге хатасы джокъ эди, джарлыны нек эшигин джабдыла?!.. Не айтдыла, джаш?— деб ол къайгъыланыб сорду.

— Анам, аланы меннге сорма. Мени хапарым джокъду. Юйлерине барама дейсе. Бар. Ала кеслери

биле болурла. Ёзге, анам, аланы арбазларында кёрюнсенг, джарарыкъ тюлдю. Ол итле Домалайны арбазына он къараул салгъан болурла... Коммунистлеге джан аурутханланы ала билирге излейдиле.

— Оу, коммунистле къалсынла аланы артларында!— деб Зурум келиб тазда сапын джугъу къолларын джуууб, юсюне эски палтонун къаблай:

— Мен бусагъат къайтама, джукъгъа, кетме, — деб чыкъды.

* * *

Зурум Домалайланы юй алларында талай къартны олтуруб, джауар булутча, къаралыб тургъанларын эследи. Аланы къаралтхан джюрек ачыу, зорлукъгъа бой бермеу, артыкълыкъгъа къаршчылыкъ эди. Ол ачыуну тышына чыгъарыргъа къарыу джокъ эди. Джау оноуун сюнгю уч бла, адамланы онгларын алыб, алай бардыра эди. Арбазда дагъыда билегинде акъ бусхулу бла чубур мыйыкълы адам кёрюндю. Зурум аны къатына джуууукълашханлай таныды. Ол колхозну эки атын урлаб, башха областха элтиб сата тургъанлай, тутлуб, беш джылгъа кетген эди. Домалайгъа, Гыджыгъа да аны джуууукълугъу джокъду былайгъа нек келгенди деб, Зурум сагъыш эте арбазгъа кирди. Гыджыны бетине къалай къарарына къоркъгъандан аякълары тартыннганча болуб, аллына атлаялмады. Асыры эс ташлагъандан Зурумну эки къулагъы шуулдаб, джукъ эшитмегенча болуб, босагъандан тюшгенлей, Гыджыны кёрдю. Белине къара белликни байлаб башында къара джаулугъу бла мангылайын, джаякъларын джаба, Гыджы бери айланыб:

— Сен да келдингми?— деди. Зурум айтыр зат табмай, къычырыкъ этиб, сарнай, Гыджыны юсюне

къабланды. Гыджы акъырын имбашларындан тутуб, юсюнден айыра, шыбырдаб былай айтды:

— Кесинги эскер. Бу элсиз, джамагъатсыз келген къыйынлыкъ тюлдю, джангыз баланга ырысла. Сарын, джыламукъ энди аны бери къайтарлыкъ тюлдюле. Джазыуу... кишиге да айыб салыр къарыуубуз джокъду,— деб Гыджы киши эшитмесин деген мурат бла джан-джанына къарады. Къатларында къайгъы этер адам эслемегенинде, дагъыда къошду:

— Зурум, бизлей болсун сени джауунг!.. Тюк чакъылы гюнахы бар эсе, сен да биле болурса, айт. Былайда башха зат джокъду. Бизге дерт къайтаргъандыла. Бу кимни ууу бла кетгенин энди мен билиб бошагъанма... Кир, Зурум, ол къатынланы къатларына бар да олтур. Аллах игилик берсин... Адамны быллай кюнюнде джокълагъан кёлге асыуду,— деб Гыджы эшиги ачылыб тургъан юйню кёргюзюб, кеси арбазгъа кириб келген тиширыуланы алларына чыкъды. Келгенле къайгъы сёз берселе да, шыбырдаб сёлешедиле, тиширыула джыларгъа къоркъадыла. Хапар сорургъа тартынадыла. Алай болса да аланы терен бушуулары, джюрек ачыулары танылады.

Гыджыны кесин къатдыргъанын, эс ташламагъанын къайсы да эслейди. Зурум алайда орунсуз болуб, кетер дыгаласха кирди. Ол джюрегиндегин джашыра, ичинден кюе билмейди. Ол сёзню артха салмай сёлешиб, джюрегин къандырмаса, тынчлыкъ табмайды. Былайда уа аны аллай мадары джокъду. Сёзге къатышыб, айыблы болгъандан эсе, ол башын алыб, джалларгъа разы болгъанын Гыджыгъа сездириб, юйю таба айланды. Арбазына кирирге тебрегенлей, хунаны джаны бла озуб баргъан тиширыуну кёрдю. Къойнунда сабийни чалдыш палтон джаулукъгъа чырмаб, тёгере-

гине бурулуб къарамай баргъанын абсынына ушатыб, ызындан гузаба атлады.

— А къыз, къайры гузабаса, ызынндан джеталмай къалдым да!— деб Зурум джууукълашханында къара палтонлу, тиширыу бери айланды.

Наныкъгъа къара!.. Сенмисе? Мен кесин джетдирмей баргъан кимди деб турама... Сабийчигинги иги чырма, суукъдан юшютюб къояса, — деди Зурум. Наныкъ тохтаб, бери бурулгъанлыкъгъа сёз къошмады.

— А къыз, бетинг да къолай тюлдю... Ол ариу чырайынг да къайры кетди. Былай таусулуб нек къалгъанса?.. Эркишисиз джашауну татыуу бла ачыуун а сен сынай башлагъанса. Меннге адамла сеирсиннген эте эдиле... Эркишини, тиширыуну орунларын да толтурама десенг инанмасала, айтыб джюрегинги сёнгдюрюрге кишинг болмаса, азгъан огъай тауусулуб да къалырса... Огъай, Наныкъ, экибиз да ушашла болдукъ... Мен да бир джаш сабий бла къалгъан эдим. Ма энди адам арасындан озуб барама, кёлюм басылыб, башымдан къайгъым кетиб, бир кечени танга дери джукълаб чыкъгъан болмазма. Аны айтханым... Ол джашауну сен да чайнай башлагъанса, татыуун ангыларса, — деди.

Наныкъ бу сёзлени нек айтылгъанларын билмейди. Аллында джазыкъсыныб сёлешгеннге санады. Артда уа табалагъаннга ушатды. «Къышхы суукъда къойнумда сабийими да кёре тургъанлай, аны ючюнмю тыйгъанды мени джол юсюнде,— деб сеирсинди ол.

— Бусагъатда Гыджыладан келе турама... Къыйынлыны эшиги джабылыб къалгъанын кёрдюнгмю! Ма бусагъатлада эшитиб, къайгъы сёзден келеме. А, къыз, бир кемсиз къыйналдым, туура алай этеркме

деб турмай эдим... Домалай, хариб, арбазыма да басмагъанды. Юйюмю эшиги къайсы джанындан ачылгъанын да билмей эди, алай а огъурлу адам эди. Аны сёкген эшитмейме. Ий, Наныкъ, сиз а не айтдыгъыз?— деб кёзюне джити къарагъанында, Наныкъны бети тюрленди.

— Сора биз не айтырыкъбыз!.. Домалайны несин билебиз!— деб соруну ушатмагъанын танытды.

— Тоба билесиз. Сен билмей эсенг да, ол налат Чомургъа айта турама алай, бек ариу биледи.

— Билмейди, Зурум.

— Аллай бир къарны аурургъа эди аны! Билмезге не джолу барды?!. Ауруб джатыб тургъанлайына дохтурла иеме деб, немчаланы ачыларын ийиб, тутдуруб къойду да... Къалай билмейсиз?! Мени джалгъан сёзюм джокъду, джалгъан сёзню сюймейме. Элге уллугъа, гитчеге да хайыры джукъгъан адам болуб кетди, джатхан джери джумушакъ болсун джарлы Домалайны!..

Наныкъ ачыудан не этерге билмей, сабийин кёкюрегине къысыб, силкиниб кетиб тебреди. Дагъыда чыдамай тохтаб бери айланды.

— Башынга джетмеген, билмеген затынгы, Зурум, айтма. Къачан эсе да аралырында бир затлары болгъан эди деб тёге тураса сен джюрегинги. Биз аны эртде унутханбыз. Дунияны башын алыб келген аскерге кимни да не къарыуу барды! Бюгюн быланы къоратдыла, тамбла уа къайсыланы эшиклерин джабарыкъдыла, биз аны несин билейик...

— Огъай, алай айтма. Ала сизни Чомурну тутсала, аны тюгюне тийселе, мен ёлейим. Ала тели тюлдюле. Къоратыр адамларын биледиле. Мен сеирсиннген,

алагъа бизни адамларыбыздан тюб берген джокъ эсе, Домалайны, къалгъанны да айырыб нек тутадыла?..

— Да, Зурум, ала коммунистлени къоймайдыла. Аны газетледе да джазыб турадыла.

— Билгичлери джокъ эсе, аланы къайдан биледиле?.. Домалайны коммунист болгъаныи Германиядан келген арыгъан немчала огъай эсенг, мен, къабыргъа хоншулары, джерни къалыны бла джукъасын таныгъан Зурум да билмегенме, алай джашайыкъ экибиз да, эшитмегенме,—деб Зурум демлеширге къызыб кесин тыялмайды.

— Бизге ишекли болсанг, гюнахыбызны аллыкъса. Биз аны къайгъылы тюлбюз. Кесибизни къыйынлыгъыбыз да бизге озубду. Мен керексиз сёзню сюймейме. Меннге айтдынг эсенг да бу затны адамлагъа эшитдирме,— деб Наныкъ кетиб тебреди. Зурум ызындан атлаб:

— Къыйынлыкъда адамла бир-бирин къуууруб ашаргъамы керекдиле?!. Сен мени сакъламасанг, мен сени сакъламасам, бизни тиллибизни да къоймазла... Бу кёкшалбарла бизни сокъур тырнакъгъа да санамайдыла. Алагъа мен аны ючюн айыб этмейме. Ол аланы ишлериди. Меннге сорсанг, джашырмай айтайым, аланы кёрсем, эки кёзюм къан кёреди. Алагъа биз небиз?... Джукъ да тюлбюз. Мени ёле тебреген сагъатымда джанымы дженгил чыгъарын излей эсенг, кёзюме аланы кёргюз. Наныкъ, бала, сен джашса. Къалай болду эсе да ашхы адамланы бири дуниядан къорады. Тилейме, бир-биринге джюрегигизде къара тутмагъыз. Къарнашларынга сёзюнгю сен да ётдюраллыкъса, мен аны ючюн айтама. Хорлам да сизни юйде ёсген сабийди. Аны Даум бла хапарын сиз да эшитген болурсуз, эл да биледи. Мен алгъа артха

сагъыш этиб, «иги этдиле» деб къойгъан эдим. Энди Даум атасыны хапарын билсе... аны Чомурдан кёрлюкдю. Ол заманда Хорламны къатына да къоярыкъ тюлдю. Насыб болса, эшитмез,— деди Зурум. Наныкъ юйге ашыкъгъанын унутду.

— Даумгъа мени сёзюм джокъду, алай а бизге керек тюлдю. Биз джарашырыкъ тюлбюз. Дунияда болмагъан адетни бизми башларыкъбыз,— деб Наныкъ унамазлыгъын айтды. Зурум башын булгъай:

— Сора нек, а къыз?.. Сен былай кёрюннгенлей гынтдылычыкъса да!.. Нек унамайсыз?— деди.

— Сен Чомурну орнунда болсанг, Даумну алыб келген Хорламгъа не айтырыкъ эдинг?.. Тынгылабмы къоярыкъ эдинг?.. Тоба, ёзге болмай дунияны къаратыр эдинг!..

— Наныкъ, ала джалгъашсала, насыбыгъызды. Домалайлары бла арагъыз ачылыб къаллыкъды. Алай болмаса уа дерт тереннге кегерикди. Чомурну Домалай тутдурду дедигиз, энди алагъа сорсанг а Домалайны Сапарны юйдегиси джойдурду дерикдиле. Алай тюл эсе да Гыджы анга къолу бла тутханча инаныбды. Аланы да белгили адамлары, тенглери бардыла, сизни адамларыгъыз да джетишедиле. Бир-биригизге къурутмайбыз дерсиз. Дерт туудукъладан, джууукълагъа, джууукъладан, тууудукълагъа джайылыб тургъанды. Иги сагъан Даум а болгъа эди сизге келин... Аны арт сагъышын этиб айта турама мен, ансы кимде да не атамы башы къалгъанды,— деб Зурум кесини арбазына кирди.

Къанга бурууда бир аягъына къонуб тургъан джангыз чубур тауугъун эслеб:

— Ахырда да сени топал этиб кетмей, къан джауарыкъла, къалгъанларымы къоратханча, бойнунгу тар-

тыб, алыб кетселе, джюрегим быллай бир эзиллик тюл эди...— деб чоюнда бишген ууакъ гардошчукъланы, гитче табакъчыкъ бла чыгъарыб, аллына къуйду.

Зурум джюреги басылгъанча болуб, юйюне кирди. Кийимлерин джуууб, къайда кебдирирге билмей, юйюню ичинде бир мюйюшюнден бирине тыбынаны тагъыб, анга джайды. Махсют джаргъан отунла джанмай тютюнлейдиле. Джандырыргъа уа тамызыкъ, не петеген табмайды. Эшик аллына чыгъыб, эски бурууну башында бир агъачны алыб, балта бла ууатды. Тамызыкъ джетгенлей, чий къайын отунла къыза келиб джандыла.

Зурум олтуруб, сагъышха кириб тургъанлай, Юйге Махсют, ызындан бир джашчыкъ кирдиле.

— Ильяс, Фатима не эте турады?.. Уллу джаш болуб къалгъанса да! Мен сени кёрмегенли иги кесек заман озду. Палтончукъну Фатима кесими тикгенди?

— Хо, кеси тикгенди,— деб джашчыкъ Зурумгъа джууаб этиб, тургъан джеринден тебмей сюелди.

— Къолу билген аллай бир игиди. Сау къаллыкъ, онгдуруб да къойгъанды. Бу къулакълы бёркню тиге тургъанын мен кёрюб кетген эдим. Джокъду хатасы. Сени ючюн къыш бир да эталлыгъын аямасын. Ёмюрю узакъ болсун Фатиманы..

«Джашчыкъ барын да билеме» дегенча сёз айтмады. Махсют къанатланыб, кёзю-башы джарыб, бери айланыб, печни эшигин ачыб, кёсеу башланы ышырады. Не эсе да айтыргъа дыгалас этгенин таныды анасы.

— Махсют, сеннге не болгъанды? Учуб кетесе да!— деди. Махсют Зурумну къатына келиб, къулагъына шыбырдаб:

— Аначыгъым, билсенг сен да къууанныкъса...

Къорайдыла! Ангыладынгмы?— деди кюллюгюн тыялмай.

— Нени ангыларыкъма? Айт бери, сени къууандыргъан не эсе да?

— Юсюбюзню басыб тургъанла... Бизни дуниябызны къарангы этиб тургъанла! Ангыладынгмы?

Зурум ёрге къобуб:

— Атангы джаны ючюн, кертими айтаса?! — деб джашын къаты къучакълаб, джыламсырай келиб ышарды.— Ах, аллай насыбны кёрюрбюзмю биз къыйынлыла!..

Зурум эшикни чюйюн салыб, Махсютню билегиннен тутуб, орундукъгъа олтуртду. Кеси да къатына сюелиб, Ильясха къарады, сора таукел этиб:

— Ий нек къозуйса, тели джаш, мени къартлыгъымда. Ала бла ойнагъан кёргенмисе! Аллай бир болмагъан затла ючюн адамлагъа къан джауб къалгъанын кесинг билесе.

— Анам, бизни самолётла атхан къагъытланы табханбыз. Аскерибиз джуукъулашыб келеди. «Къоркъмагъыз, кесигизни къатдырыгъыз. Кавказ ариуланыб бошайды. Джаугъа ёлюм!»— деб джазылгъанын, Ильясха сорчу, экибиз да кёзюбюз бла кёрюб окъудукъ...

— Махсют, джашым, энди аузунгу джарыб, кишиге джукъ айтма, Джаханимге кетсинле...

Андан бери къайтмасынла! «Бек анасы джыламаз» дейдиле. Кетселе, кёрюрбюз.

— Анам, Ильяс да, мен да Аминлени къолгъа бериб кетерми эдик? Была къорагъынчы кьошда турур эдик?

— Аллах сакъласын, къышны къыямытында, телими болгъанса!.. Не уа Фатима джашын алай ийиб къоярыкъды дебми тураса?... Бир джерге атларынг джокъду. Сен кирирге бир уру табылыр. Элни ичинде

кёрюнмейдиле, эшта, ала былайын джокъларыкъ болмазла... Аузум алай айта тургъанлыкъгъа джюрегим инанмайды, — деб Зурум орундукъ тюбюнде эски кюбюрюн тартыб чыгъарды. Ичин ачыб, тюбюнде бусхул чырмалгъанны алды. Не затны асырагъанды деб экиси да сюелиб къарайдыла. Тюйюмчекни тешиб, ичинде аякъ тенгли бир зыбыр тартылгъан сары нартюх унчукъну кёргюздю. «Къайдан тюшгендиле была?» — деб ичинден эки таукъ тюкню алыб атды.

— Анам, муну менден джашырыб къалай турдунг? Ашамай джатхан кечелерибиз эсингдемидиле?...

— Биринчи ким сюйюмчюлюк айтыб келсе, анга кесим къолум бла как этиб ашатыргъа ант этген эдим. Къайры быстыргъан эсем да чолпу бла бир сары джаучугъум да барды. Бусагъат аны табыб, мен хазыр отда сизни алай сыйлайым... Тамблагъа аллах къолай берсин, — деб чоюнчукъ бла суу асды. Махсют аны эслегенлей, кюлюб:

— Анам, сен кёлюнг бла сёлеше кёреме... Биз бусагъат кетдик. Ач тюлбюз, — деди.

— Ач болмай не ашагъанса? Эртденбла гардошчукъла къабханынг бла айланаса. Сен унамасанг, къой, Ильяс бизде аузланмагъанлы кёб болады. Ары олтуругъуз, къызыу отда бусагъат бишерикди, — деб, Зурум гёзенден элекни алыб: «Энди тынчайгъанынг боллукъду деди. — Биз, кёрмеген не къалды!... элеген адетни да унутхан эдик... Ол да алай болсун, энди, аллах айтыб, бу керти хапар эсе, быланы этеклерин кёлтюрюб айланнганла уа не этерикдиле? Чомурну тутулгъанын халкъ биледи. Джыл джарым да турмай кёкшалбарла аны бошладыла. Домалайны къаныи адамлары анга къурутурламы?».

— Анам, керти Домалайны джойдургъан была эселе, къурутмасынла. Мени ол джети джылны окъутханды. Бир кюнню эшикге къыстамагъанды, мюйюшге сюемегенди. Чомурну тутулгъанын айтсала уа, аны юсюнде Чомурну кесинден сора бир адамны гюнахы джокъду. Анам, «туз ашагъан суу ичеди». Мен аллайлагъа къайгъырыб кюрешмейме. Кетдик, бизни юлюшюбюзню къоярса, — деб Махсют олтуруб, не туруб чыдамай Ильясны алыб, юйден чыкъды. Къайры? Нек? Аны къайгъысы Зурумну къаллай бир инджитгенин джашы билмейди.

Онбиринчи башы

— Барыргъа боллукъ тюлсе дейме мен, сен аны ангылаймыса? Элингден, джерингден чыгъыб кетерге боллукъ тюлдю. «Орнундан чыкъгъан эшекни бёрю ашайды». Сен отму ашагъанса? — деб, Сапар тесукъа эте тургъан, тюгю-джамы джаланнган къаратору алашаны джюгенинден тутуб, Чомур бла сёлешеди.

— Атам, артынга тур, атха басдыраса... Мен былайда къалыргъа боллукъ тюлме. Мен алкъын дуниядан тоймагъанма, мен джашаргъа сюеме. Анасыз ёсюб, ёксюзлюк сынадым. Школда окъур орнуна тюрмеге кирдим. Энтда элде хапарны эшитесе. «Адам ёлтюрген» атымды. Мен былайда къаллыкъ тюлме, — Мен сюйюб кетмейме. Амалым болмай тебрегенме, — деб акъ башлыкъны бойнуна байлаб, кёк схарла тышлы джыйрыкъ тонуну этеклерин аллына тарта, Чомур тю-

бюнде атын кючден тыйыб сёлешеди. Аны аузундан, бурнундан чыкъгъан тылпыуу тютюнча бетин джаба келтюрюлюб, суукъ хауада тас болады. Алаша кесин аузлукъгъа урады, джангы налларын тесукъа этген заманда джолда уакъ ташлагъа уруб, джилтинле чакъдырады. Мешинала, тобла, атлыла, джаяула-бары да баш энишге саркъыб барадыла. Ашыгъышлыкъ. Бир-бири сёзюн ангылагъан эки адам кёрлюк тюлсе.

— Къайт, къыйнама бизни. Ташлама Джуртунгу. Инан, кюсерсе бизни. Оллахий, элинги ташларын джаларча болурса, сюйюб айтама. Бизни энтда бир кере ёлтюрме! Тюш, мен атынгы къайсына болса да тутдуруб иейим. Хорламчыкъны да мыдах этме. Сиз бир къарындан джаратылгъан къарнашласыз. Айырылмагъыз, — деб Сапар тилей тургъанлай, аягъын джабхан къарны джырыб, къойнунда сабийи бла Наныкъ джетди. Чачын-башын джыртыб:

— Сен бюгюн бизни къоюб кетсенг, табхан анангы къабырда джылатырса. Арам-къарам этмей, ма былай атынгы тюбюне джыгъылыб къаллыкъма. Мени бастырыб кетерге излей эсенг, бир кёрейик, — деб ёзенгиден тутду. Чомур тохтаусуз тая да абына, джыгъылакъоба кетиб баргъанланы ызларындан къараб туруб:

— Энди болдугъуз, тыймагъыз мени. Тенглерими арасында джюрегим джер бла тенг болуб, тюрмеге киргенимде, сизни къарыуугъузну сынагъанма. Башымы алгъан огъай эсенг, ызымдан чий гютдю бла джокъламай къойдугъуз да!.. — деди тыгъылыб.

— Чомур, заман къаллай заман болгъанын унутма, — деди атасы.

— Энди аны да унутдурур заманла келе тургъанларын кёре болурсуз. Къызылла джетиб келедиле,

кетмеге къоюгъуз, — деб, атына къамчини джетдиргенлей, къара-тору алаша эки аягъын ёрге атыб, тиш турду. Алай а Сапар джюгенге къадалыб, кесин бир кесек сюйретсе да къолундан ычхындырмады.

— Сен былайда туугъанса, былайда ёлюрге керексе! — деди ол.

— Мен былайда туугъанлыкъгъа, былайда чырмалгъанма, энди былайын ташлаб, эркин солурча джер излейме! — деб къычырды Чомур.

Атасы бла джашы джюгенни ары бла бери тартышдыла.

— Атам, ий, бу телиге бир айтсанг а, Домалайны юйдегиси мынга ишек этмейди. Хатасы болмагъанлай, бу быладан быллай бир нек къоркъады?! — деб Наныкъ сёз къошханында, Чомур чюйресине къараб:

— Аны мен билеме. Меннге аманлыкъ этиб алкъын бир джангыз адам къутулмагъанды. Мен не этгеними кесим билеме. Сиз меннге сёз къошмагъыз. Мен башымы джюрюталлыкъма. Бютеу Этизлары, Домалайлары энди меннге эталлыкъларын аямасынла! — деб, джюгенни башлыгъын билегине чырмаб, кесине тартханлай, Сапарны аягъы къарда тайыб тентиреди. Аны джыгъылмай сюелирге кюрешгенин кёргенинде, атына къамчини джетдирди. Джарау этилиб тургъан ат уакъ тёртгюллей, джолгъа айланды. Бойнуна тагъылыб тургъан немча автоматы, ат силкиниб алгъа ургъаны сайын кёкрегине тие, Чомурну къаралдысы кёз туурадан ташайды.

* * *

Наныкъ да, атасы да уллу джолдан кёз алмай санларына суукъ ётгюнчю къараб турдула. Ала Чомургъа къайгъы этиб, анга къыйналгъан адам кёрмейдиле. Чо-

мурну соргъан адамгъа да тюбемейдиле. Ол ата, къарнаш, эгеч деб мында да джокъламай эди. Алагъа болушлукъ этеме деб кесин къыйнамай эди. Энди юйюн да, халкъын да, Джуртун да атыб. джангыз башын алыб кетди. Къайры? Кимине? Къайда айланса да къайгъысы, сагъышы да кесине таблыкъ излеудю, башын сакълауду. Андан кимге да болушлукъ, файда чыгъарыкъ тюлдю.

Алай болса да кетди. Игими этди, аманмы этди, джашау кеси танытыр. Атасы бла эгечи ызларына айланыб, юйлерине кетиб барадыла. Сапарны джюреги не айтады? Аузу айтханны эшитдик. Баласын сюймеген атала боладыла дерге къыйынды. Сапар да тамадасын сюе болур эди. Бюгюнден ары уа? Чомур анга джашлыкъ этерикмиди. Сапарны башында къазан къайнайды. Бюгюн Чомур айырылыб кетгенликге, аны бедиши, ыйлыгъы Сапардан кетерикмиди?... Энди атасы элде башын ёрге тутмай къалай джашарыгъына сагъыш этеди. Огъай, Сапарны бусагъатда акъылы болса, аны кеси айтхан джерине бошлаб къоярыкъ тюл эди. Джашы ючюн элден ит ыйлыгъын кёрлюгюн билсе, аны школда хырт-мыртлары чыгъа айланиган заманда огъуна къолгъа аллыкъ эди. Энди уа?...

Наныкъ эки кёзюн ууб, баш эннинге къараб тургъан болмаса, сёлешмейди. Ол бусагъатда джанындан сюйген сабийин да унутханды. Наныкъ Чомурну кичисиди. Наныкъ анга не атаны, не ананы орнун толтурмагъанын биледи. Алай а ол керти джетген кюнде къойча джуаш атасын, ауруу болсун дегенча, бир хыны сёзюн эшитмеген Сапарны алай мыдах этиб, джюрегин сындырыб нек кетди?!..

«Домалайны дертин кеч эртде болса да джетдир-

ликдиле» — деб, нек айтды?... Аллай бир нек къоркъду?.. Керти да хатасы джукъгъан болурму?... Домалайны юсюнде Чомурну бир итлиги болурму?... Ол огъурлу, тынч адамны, ауруу иеси болуб тургъан къарт Домалайны, аллахдан къоркъмай...

Огъай... Аны башынга джыяргъа да къыйынды. Къарнаш... Наныкъны суу къуйгъанлай этиб тургъанла бу сагъышладыла... Ала Сапарны да Наныкъны да энтда кёб затлагъа тюшюндюрлюкдюле...

* * *

Оджакъдан бурулуб чыкъгъан боз тютюн уакъ чачыла, кёкде гас болады. Орамлада сабий тауушла чыгъадыла. Суу агъачланы боюнларына атыб, тишириыула къулакъгъа ташаядыла. Ит чабхан тауушла къаяланы зангырдатадыла. Эл уяныб къозгъалгъанды. Энди ол биягъынлай, эркин солуб тебрегенди.

Гыджы Даумну къайгъысына кирди. Адамлагъа сорургъа элден тартыныб, ата джуукъларына Хаджибеклагъа барыргъа таукел болду. Кюн ачылмай тургъанлы ыйыкъдан озуб келеди. Джел зыбыр, къургъакъ къарны боранлатыб, мюйюшлеге, ышыкълагъа джыяды.

Гыджы кюн ачылырын сакълаб тургъанлай, арбазгъа джангыз ат джегилген арбачыкъ кирди. Терезеден къараб, Гыджы арбадан тюше айланган тишириуну кёрюб, гузаба чыкъды.

— Хаджибек, къынгыркъач! Къайдан чыкъдынг?— деб арбаны къатына джетгенлей, кесин тыялмай джыламсыраб тебреди.

— Гыджы, келиним, джаным, ол дунияда джарыкъ бетден тюбегиз!.. Энди аны биз бери къайтараллыкъ тюлбюз. Былай тёгерегинге бир къарачы. Адамы къорамагъан, къыйынлыгъы болмагъан юй табарыкъмыса!.. Джангыз Домалай болуб къалса уа, аны халкъгъа къурманлыкъгъа санаб да къояр эдик. Аны къой да къызынгы сау-эсен юйюнге джыйылгъанына къуана бил. Биз эшитген эдик. Алай а этер мадарыбыз джокъ эди, — деб, терлеб тургъан бурул байталны юсюне эски кийизчикни атыб, аузлугъун алды. Арбасына кюбюрден мулхар алыб, аллына ата, юйге айланды.

Даум къычырыкъ этиб, анасыны юсюне къабланды. Аны джылагъан тауушуна хоншула джыйылдыла. Къол тутушуб, кёбюсю арбаздан къайтадыла. Хаджибек баугъа кириб, тёгерегине айланды.

— Гыджы, ийнек къайдады?—деб къайгъылы болуб сорду ол.

— Къайдам, кесин къоратханларында, ийнекге къарарча болмай къарнашыма къошха ашыргъан эдим.

— Мен тамбла огъуна сюрюб келейим.

— Хаджибек, аны оноуун бизге джетдирмей биягъыла тамакъдан ийиб кетгендиле,— деди, Гыджы.

— Къарт самырны да кёрмейме, ол къайдады?

— Аны да шайтан къаргъагъанла арбазда уруб кетдиле. Налогун тёлемей оздурдум да кёб сёлешиб да, кюрешмедиле. Тилеб кёрдюм, тынгыларгъа-затха унамадыла.

— Бизде итни тукъумун юзгендиле... быллай сенр эшитгенмисиз?! Ала мында бир кесек кечикселе уа бизден бошай кёре эдим, — дей, Хаджибек юйге кирди. Гыджы къызы бла гёзеннге кириб, кёб сёлешди. Не айтханларын билдирмедиле. Гыджы адамланы чачылырларына ашыгъады. Ол къыз бла кёл кенгдириб тёгю-

люрге излейди. Ала-чола хапарлагъа инанмай туруб энди терен билирге дыгалас этеди. Даумдан эки кёзюн алмайды. Аны бетини аманлыгъына къыйналыб, башын булгъайды, кесине айтыргъа уа адамладан тартынады. Джылына тебрегенинде, Даум палтонун, джаулугъун да тешиб, орундукъну къулагъына атды. Аны къалын джохар чачы юйюгюб къалгъанын барындан да алгъа анасы эскерди. Даумну юсюнде къара чепкени буршу-буршу болгъанды. Аны къуру да кюле тургъан джарыкъ, ала кёзлери, бусагъатда терен мыдахлыкъ басыб, сюзюледиле.

Гыджыны хоншулары хапар сора, сёлеше туруб, бирембирем седиредиле. Хаджибек тышхы адамла кетгенлей, Гыджыны къатына келиб:

— Чомурну ууу болмаса, Домалай сау къалыргъа боллукъ эди!.! Насыбына, аман итча, къачыб кетгенди ансы, аны ол узун тилин мен арты бла тюшюрюр эдим. Биз сау болуб, ол бу джуртлагъа къайтыб ойнамасын. Дерт къурумайды!— деди.

— Барын да билебиз, Хаджибек. Кюн-кюнден бу иш седирей, бизге туура бола барады. Джанына герох тагъыб айлана эди. Бир кюн арбазгъа келиб сюелди. Тюб билирге изледи. «Ауруйду деб эшитеме, къалайды бусагъатда?»— деб тюзюн билирге къан дыгъалас этди. Ауруб тургъанын айтханымда, дохтурланы иейим деб, эки солдатны джибериб къойду. Ала къоратыб кетдиле. Тюз юсюне къараб тургъанлай дагъыда джюрегим ишекли болуб, инанмазым келе эди. Адам дегенинг сеирди,— деди Гыджы.

— Келин, къалгъанлары бизге сууугъандыла деб таныймыса? Сёлешемидиле?

— Хаджибек, гюнахлары кеслерини болсун, энди

мен Сапаргъа тюбей турама. Аны хатасы болгъанды деб айталмайма. Мени кёргенлей, джунчуб къайры кирирге билмей къалады... Чомур атасыны оноуундан чыкъгъан эди. Энди мен Сапаргъа ууз къара тутуб къыйнарыкъ тюлме. Къыйынлы, алайсыз да уф десенг, ауарча болуб турады. Къолундан келмегеннге не этсин?.. Ма, мен айтхан болса, Даумну юйюмде тутарыкъ эдим. Ёлсек да бирге ёлюрбюз деб къойгъан эдим. Оноуум джарамады. Юйюмде тыялдым эсе, ма кеси айтсын, — деб Гыджы къызына къарады.

— Тюздю, анам, мен бу элде къалай къаллыкъ эдим?!.. Ол къаны келликни шайтанлары менде кёрюнюб къалгъан эдиле,— деди Даум да.

— Мени сёзюм ачыкъды, хоншума-тийреме тынгыласам, бизни Сапарлары бла къанлы джау этерге излейдиле. «Ала билген бетсизликлерин этгендиле, сора сиз нек аяйсыз?.. Энди сизни кёзюуюгюз келгенди. Атагъыз ючюн аланы тукъумлары бла къурутургъа боллукъсуз» — деб удуйдула. Ала айтханда мен терслик кёрмейме. Бизни сюйюб, джан аурутуб билген оноуларын айтадыла. Билмейме... Сагъыш бла тели болдукъ. Биз тиширыулабыз. Энди сиз эркишиле, къарнашлары не дерик эсегиз да тынгылайыкъ. Сиз айтханча болсун,— деди Гыджы. Ол Хаджибекни тонун тешиб, чюйге тагъа, сёзюн тыйыб, джуабха тынгылады. Алая Хаджибек оноугъа къатышыргъа ашыкъмады.

— Анга не гузабалыкъ барды... Къалгъан затыбызгъа бир къарай турайыкъ... Ашыкъгъанлыкъгъа, Чомурну ычхындыргъанбыз. Къалгъанлары уа, сюрсенг да, юйден кетерик тюлдюле, керек болса табарыкъбыз, деди Хаджибек.

Хаджибек къонакъча къубулмай, Гыджыны юйюне,

бауна, отунуна къараб, бу хапарны да джигине дери билиб бошагъанында, элине кетер къайгъыгъа кирди. Хаджибекни юй бийчеси, эл школну бошагъан джашы бла къызы бардыла. Кеси колхозда малчы болуб тургъанды. Башын бегитиб джашагъанланы бириди. Хаджибекни атасы эртде ёлгенди. Баш кечиндирир ючюн ол сабийлигинден огъунакъ ишлеб башлагъанды. Аны къолу агъачха, ташха да джарашады. Ишленмеклиги, татлы тили бла Хаджибек кесин адамлагъа алдыргъанды.. Аны эл ариу кёреди. Алай а Даум табхан джангыз бир айыбы барды:

Джаш адам болгъанлай, къара танымайды.

Гыджы аны кетерине ажымсыз болгъанында, Даумну юсюнден энчи сёлеширге таб заманны мараб, талай кюнню сакълады. Бюгюн Даумну школгъа чакъыргъандыла. Ол андан къайтхынчы Гыджы Хаджибек бла соруулашыргъа орта юйге кирди. Аягъы сыннган шиндикни джамай тургъанлай, Хаджибек сёзню кеси башлады.

— Гыджы, ёлген ёлсе да саулагъа джашау керекди, къызчыгъынгы айтхан юйле бармыдыла? Келечиле ийимегенликге, кеслерине теджеб тургъанла уа болурла, Бусагъатда сизни болумугъузну биледиле. Адам иерге тартынныкъдыла.

— Хаджибек, къургъакъ накъырдалары къурумайды, ёзге джарашдырыб тилеген да джокъду. Даум алкъын тели сабийди. Аны бусагъатда ким да не этерикди?!.. Билими болуб, уллу заты джокъ, тиге-биче билмейди, юй джумушха джарарыкъды, мен билген. Эшта энди мен аны кишиге да аузланаллыкъ болмазма. Бир сагъыш эт, ол да кетсе, мен не этейим?... Алыннган къатынча кесим юйню тёрт мюйюшюне къараб къалай турайым?..

— Сора, Даум ёмюрю сени сакълабмы турлукъду?!..

— Заманына, къыз кемине келсе, сакъламасын... Хаджибек, шо ол иги атангы джандетде кёргюн, былай бурдурмай бир айт, бу къыз сизде тургъан кесегинде, сизге тынгыламай, ушагъыусуз атлайды деб билдингми?.. Бу сагъыш мени мыйымы ашаб тургъанлы кёб болады.

Хаджибек чёгючюн, чюйлерин да табакъчыкъгъа салыб, ёрге къобду. Терезе тюбюнде мийик шиндикге олтуруб, Гыджыгъа кёзлерин джумуб:

— Аны не ючюн сораса? — деб къыйналгъанын джашыралмады.

— Билирге сюеме, Хаджибек. Мен анасыма. Къарнашы джокъ, атасы джокъ... Мен да къайгъысын этмесем, ким несин билликди?!..

— Джукъ зат эшитибми айта тураса, огъесе... кесинги къайгъынгмыды?...

Гыджы эшитгенин билдирирге сюймеди. Аны айтса, айыбы къонакъбайына джагъыллыгъын ол ангылайды.

— Хаджибекир, сизде бизни элден Даумдан сора киши бармы эди?

— Да ким сынаб къарагъанды... ёзге кёрюне эдиле.

— Джангыз бирин да эсингде туталмаймыса?

— Захретни ортанчысын кёргенме... Сапарны гитче джашына да бир-эки джолда да джолукъгъанма...

— Хаджибек, Хорламгъа айта болурса?

— Да алай болур. Къайдам, мен аны атын да эсимде тутмайма. Ай юйюнге, Батырланы Сапарныкъына айтама. Сиз аны таныйсыз. Мен андан сора да бир къаумлагъа тюртюле айланнганма... Нек сораса, келин?

— Да ёзге бла тюл... Даум бла аны араларында джукъ таныялдынгмы? Сен терсине ангылама. Менг

эшитген затым джокъду, кесим ишек болуб сорама, — деди Гыджы.

Хаджибек сагъайды. Кёзлерин джандырыб:

— Бир кере сюйелиб, юйюбюзню джанында сёлеше тургъанларын эслегенме... Сора аны неси барды?! Бир школда окъугъан тенгле.. Бу Чомурча тели тюлдю. Къайгъысыз, огъурлу сабийди. Сен этген къоркъуула болсала, мен аланы тулукъларын алыр эдим.

— Тоба, ичибизде къалгъын сёз болсун, ёзге мен аны ушатмайма. Юсюбюзде къыйынлыгъыбыз бир джанындан, къарнашынгы чырмалгъан ачыуу — экинчи джанындан мени тынчлыгъымы алгъандыла. Акъыл бегитмеген сабийни бетин джояр дыгалас этиб айланадыла ансы, мындан сора былагъа къызмы къуругъанды?!.. Эл болгъан джерде мындан ушагъыулула да, мындан ашхыла да табыллыкъдыла. Мени кёлтюралмагъаным: была мынга къаныгъыб нек къалдыла?...

Гыджыны кёлю бла сёлеше тургъанын таныгъанында, Хаджибек джууабха ашыкъмай, сагъышланды. Печни отун ышырыргъа джаркъадан къобарыб алгъан агъашчыгъы бла кюлню къыйырын чучхуй, башын булгъай туруб:

— Огъай, Гыджы, Даум аллай къыз тюлдю, — деди. — Къайда да Даум башын джюрюталлыкъды. Айтыб къояйым, бир джетген адамча, алай деменгили къыз боллукъду.

Тюбеб сёлешгени ючюн а... бизни кёлюбюзге джукъ келмегенди. Къайдам, сёлешмезге керек эди деймисе?.. Сен анасыса?.. Кюндюзгю кюн эл ичинде ала саламлашханлыкъгъа, таб, тохтаб сёлешгенликге, алкъын юйленир акъыллары экисини да боллукъ тюлдю. Джашдыла, заман да къатын къайгъыны унутдургъанды. Гыджы, аны ючюн къоркъма.

— Сен айтханнга мени сёзюм джокъду. Ким билсин, бара-баргъан заманда ол акъыл аланы эслерине тюшсе уа не этерикбиз?...

— Даум Сапарлагъа къачыб кетсеми дейсе? Андан эсе мен Къобанны ёрге баргъанына дженгил инанныкъма. Келин, таб, Даум кесин тыялмай, «барама» десе да Сапарлары энди аны келин...этиб, юйлерине къалай джыярла?! Алайчыгъын башынга къалай сыйындыралмайса?!..

— Тюзсе... Хаджибек. Дагъыда тишириу насыбсызды. Джюрегим тынчылкъ табмай сорама.

— Келин, эркиши тиширыуну къатына барыб кёрселе, ит ыйлыгъын сынатыб тургъандыла. Аны экибиз да билебиз. Энди ёсген джанла бизнича тюлдюле. Ала кюндюз, кече тюбеселе да тюз эки тенг эгеч бла къарнаш сёлеширик затланы айтыб, оноулашыб кетгенлери азмы болады... Бизде уа ат-бет чыгъарадыла да тебрейдиле. Мен билиб, аланы бусагъатха дери сен ишек этер затлары болмагъанды. Ма энди келтириб къолунга салдым. Ушатмай эсенг, къызынга айт да тюбешдирме. Табсына эсенг а ала, джаш адамла бир-биринден джанлаб, ауз къара тутуб айланмасынла да сёлешсинле. Къыз чыгъарыр заманла джетселе, биз барыбыз да оноуубузну этербиз, — деб Хаджибек ол кюн огъуна элине къайтды.

Онекинчи башы

Апрелни ал кюнлери джайча къыдырыб, къарны анда-мында къалгъан хурдтагы эриб, зыгъырлы, ташлы орамлагъа сингиб тас болады. Улду, гитче да бачхаладан чыкъмай кюрешедиле. Сууну

ары джанына колхоз сабанлада атла бла сабан сюре тургъанланы кёресе. Чунгур, батыу джерле, суу ызлары кёгере башлагъандыла.

Огъартын келген джюк мешина клубну тууарсында тохтады. Ичинден экеулен тюшдю. Аланы бири арт орам бла энишге кетди. Экинчиси уа клубну аллыны болуб тургъанына, арбазны къатышханына къараб бир кесекни сюелди. Сора адам кёрмегенинде, орамны бара-барыб, школну аллы бла Сапарны арбазына бурулду.

Юйню аллында бурууну джамай тургъан Сапар аякъ таушха бери айланыб къараса — Хорлам!

— Тоба, тоба... Къайдан чыкъдынг! Сизни ёсдюрюб, сизни адам этсбиз деб кюрешген бизден тели болурму... Къыйынлыкъ кюнде хар ким башы къалгъан джерде болургъамы керекди!..— деб Сапарны бети къызарыб, джунчугъандан къучакъларгъа тартыныб, къолун узатды. Хорлам аллына сюрюнюб, атасын къучакълады.

Экиси да арбазда нарат томурауну юсюне олтурдула.—Сёз айталмагъанлай, бир-биринден тансыкъларын алалмайдыла.

— Хорлам, мен сени кёрмегенли бираз субайгъанса, ёсгенсе, эркишиге ушагъанса. Джангыз мен сеирсиннген: бизни къоюб къайры думп болуб кетген эдинг?— деди Сапар джашына.

— Атам, тенглерим болгъан джерде эдим. Немчала таугъа азыкъ, саут ташытырыкъдыла, Германиягъа ашырыб иерикдиле деб эшитген эдим да башымы алыб джанлагъан эдим.

— Да къалай турдунг? Кимде эдинг?

— Атам, ма кёргенингча, мени бир хатам джокъду. Джуукъ да, тенг да табылды. Чегетде отун этиб, мал кютюб, кюнюбюзню алай бла ашыра эдик. Сан-

сыз гитче элчикге аскер кирмеген эди. Барлыкъ эди. эсе да джоллары джаханим эдиле. Сиз не эте турасыз? Наныкъ къайдады?

— Ол а бусагъат келликди, суугъа кетиб турады. Чомур-аллах ургъанны тыялмадыкъ. Ол бизни къыйнар ючюн къоймады. Кетгенди къайда тюблю-башлы бола айлана эсе да, кесин терилтдириб къойду.

— Атам, барыргъа боллукъ тюлсе деб къойсанг а?..

— Хорлам, атны джюгенинден, ёзеннгисинден тутуб, джибермей, тыяргъа мурат этгенимде, атына къамчини сюртюб, мени ёшюню бла урдуруб, мукъут болуб кетди. Къанат битген эди. Эл джыйылса да тохтарыкъ тюгю эди.

Хорлам сагъышланды.

— Атам, айтыр, ангылатыр керекли къоймагъан эсенг, неге къыйналаса... Кетген эсе, барсын да бир кёрсюн къарыуун...

— Домалайлагъа уа не айтдынг, Хорлам?

— Ол мени устазым эди. Сабийле аны бек сюе эдиле. Хынысын кёрмегенбиз. Тюзлюкню сюйген адам эди. Мен билмейме аны не ючюн ёлтюргендиле?..

Сапар терен ахсыныб, джукъ да айтмай, баш энишге къарады.

— Орундан алыб кетгендиле. Адамлары бизге ишек болуб турадыла.

— Къалай? Ишек этерге не мадарлары барды?..— деб Хорлам тёзмей, ачыуланыб сорду.

— Чомурну саут джюрютгенин билемисе?..

— Огъай.

— Таугъа джол уста болуб, аскерни биргесине барыб тургъанын эшитгенмисе?..

— Эшитмегенме. Сора нек баргъанды?..

— Биз джарылгъан да ол тюлмюдю... Тауда не атасыны башы бар эди? «Ач къарным, тынч къулагъым» деб, ала къорагъынчы бир джерге къысылыб турса уа?..

— Айхай турса уа ким огъай дей эди... «Чомур тутулгъаныи бизден кёрюб, таб тюшгенинде кёл кенгиргенди»— деб, сёз урумлары былай чыгъады.

— Огъай, аланы бизге ишек этер хыйсаблары джокъду. Бизни алагъа зарапыбыз джукъмагъанды. Ол затны этерге къолундан келлик тюлдю... Телиликден, къызбайлыкъдан къачханды. Саут джюрютгенине къоркъгъан болур.. Атам, бу керексиз хапар джукъланыргъа керекди.

— Мен аны джукъланырын сюйгенча сюйге эди аллах сени... Биз адамланы аузларына бушдукъ эталлыкъ тюлбюз. Алай а Домалайны юйдегисине иги болугъуз. Мен сизге къоркъама. Чомур ала амалтын тас болуб кетгенди, деб джюрегигизде къара тутмагъыз. Къачан да дерт адамгъа игилик этмегенди.

Мычымай Наныкъ арбазгъа киргенлей, челеклерин да атыб, къарнашын къучакълады. Ючюсю да юйге джыйылдыла. Хорлам Наныкъны джашчыгъын джокълады. Аргъы юйде джукълаб тургъан сабийни анасы уятыб кийиндире да турмай, ич кёлекчиги бла алыб келиб, Хорламны къойнуна берди.

— Джашау энди кеси олтурады, сюркелиб, джетмеген джери джокъду, бир-бир сёзлени айта башлагъанды, — деди Сапар.

— Атам, тюнене кийизде кеси ненча кере атлагъан эди, бир айтчы—деб анасы, къууаннгандан не этерге билмей, бир сабийнне, бир Хорламгъа къарады.

Сабийни сыртындан къагъыб:

— Хорлам деб ма мынга айтыргъа керек эди, муну

туугъаны атасына огъур болмады эсе да халкъгъа огъурлу джыл болду. Биягъы кюнюбюзге чыкъдыкъ,—деди Хорлам.

— Мен колхозда тууарчылыкъгъа джарашханма. Тамбла къошха чыгъарыкъма. Аш бошалады, ханс алкъын джетмегенди. Мал хазна къоймагъандыла. Чырпы кесебиз, къошланы, бауланы башларында саламны беребиз. Саулукъ ийнекле кёлтюрем болургъа джетгендиле. Хорлам, сен юйде боллукъса. Юй джумушха къарай тур,— деди Сапар.

— Атам, къайдам, билмейме. Эл школну бошагъаным бла къалыб кетерге излемейме. Окъургъа керекме.

— Джылны аллы тюл, аягъы тюл, къайда окъурукъса?... Келир къачха дери сени барыр джеринг джокъду. Ма юйюнг, арбазынг. Бачхагъа урлугъубуз джетмегенди да джарты къалыб турады. Гардош къан болгъанды. Табарыбыздан мен тюнгюлгенме. Нартюхчюк, неда къудору атыб къоярыкъ болурсуз..

Соруулады, хапарны арты бошалмай, джазгъы кечени аурлугъу кетгинчи джатмай турдула .

Сапар барындан да алгъа турду. Ол шиндикни къыпырына чёгюб, къошха тебрерини аллы бла джашын тансыкълаб къарайды. Хорламны азгъан, хубар бетине джетиб тургъан тум къара чачы тёгюлгенди. Ол джууургъанны тюбюнден эки къолун да чыгъарыб, керилиб джукълайды. Буруну, мангылйы, эринлери анасына ушагъаны ючюн Сапар бу джашын айырыб сюеди. Къобуб кетерге кёзю къыймай тургъанлай, аргъы юйде Джашаучукъну уяныб джылагъапы эшитилди. Сапар ёрге къобуб:

— Къыз, сеннге айтама да, сабийге бир къарачы, къычыртма аны. Бу тийреде ийнек саугъан бар эсе, бир соругъуз. Сабий ач болуб къычырады. Сютчюк ала

турсагъыз... Багъасын тёлей-тёлей барырбыз,— деб, юйде къолай болмагъанын билгени себебли, аузланмай, джолгъа чыкъды.

Наныкъ юсюне чепкенин къаблаб, ызындан чабды, алай а атасын арбазда кёрмей, эшик аллында сюеле туруб, ызына кирди. Хорламгъа не шхууур этерге билмей, уруну тюбюнде мандалакъча уакъ гардошчукъланы, бирем-бирем айырыб, табакъ бла бир джыйды. Аланы бишириб, гардош уугъан этерикди. Атаргъа джауу, тузу, соханы джокъду. Алай болса да аланы чоюнчукъгъа къуюб гюбюнден от этди.

Хорламны уятыргъа кёзю къыймайды. Къобуб, беткъол джуугъанлай а анга соруулану учу-къайыры боллукъ тюлдю. Джашаучукъну булджута, къойнуна алыб, эшикге чыкъды. Чуакъ кёкде джазгъы къанатлыланы учханларына къараб:

— Къарачы! Кёремисе, ол учуб баргъанланы, джыласанг, сени алыб кетерикдиле,— деб къоркъутургъа изледи. Джашчыкъ джыламукъ джугъу кёзчюклерин кёкге аралтыб, сёз ангылагъанча, къымсыз болду. Кюн тауланы башларына тийгенди. Хауада джазны келгенин билдиген топракъ ийис бурнунгдан кетмейди. Ышыкълада, буруу тюбледе ханс иги кёлтюрюлгенди. Терекле чапыракъландыла. Къар эриб джибитген джерни мылысы алкъын кебиб бошамагъанды.

Къойнуда сабийчикге, болгъаннга джан салгъан джазны келгенине, чуакъ кюннге, юйюне джыйылгъан къарнашына къуаннганы Наныкъгъа кюч, джарыкълыкъ бериб, джюрегин учундурдула. Ол Джашаучукъну кёкюрегине къысыб, джаягъын джаягъына тиреб тургъанлай:

— Атыб иейимми, нечиксе?—деб талай кере тёгерек

айландырды. Сабийчик анасыны ойнагъынын билгенча, анча сайын кюледи.

Ашыгъыш джумушха озуб баргъан Зурум арбазда Наныкъны эслеб, тохтагъан да этмегенлей:

— Уллу кюнюгюз болур дейме!.. Хорлам-хаджирет джыйылды шойду да юйюгюзге?—деб бюсюреусюз этиб сорду. Аны ангылаб, Наныкъ да соруугъа кёре джууаб этди:

— Юйю болгъан кеч, эртде болса да юйюне джыйылады.

— Тоба, юйю да, адамлары да болуб тургъанлай, джаханимни джети къатына кетиб къалгъанла да кёргенбиз!— деб Наныкъгъа ётер сёзлени силдеб, ызына бурулуб да къарамай, туурадан ташайыб кетди. Наныкъны аузуна сёз тюшмеди. Кертиге джууаб этген къыйынды. Асыры ачыудан кёзлери джилтин кёре, Наныкъ арбазда туралмай, юйге кирди. Зурум Махсютню анасы болмай, башха къатын болса, аллай бир ачыу тиерик тюл эди.

Хорлам къобуб, башлы чурукъларын кие тургъанлай:

— Наныкъ, атам къобханмыды? — деб сорду.

— Сора бу заманнга дери аны орунда тутаргъа муратмы эте эдинг?! Байласанг да тыяллыкъ тюлсе. Таукъла бла тенг къобады. Тынч кёрюннгенлей, атам бек тынгысыз адамды, — деди Наныкъ.

— Аны тынгысыз этген бизбиз. Ол бизни терслигибизди. Аякъ юсюне миндик, алай болгъанлыкъгъа бюгюн да биз анга не заукъ кёргюзебиз!.. Анам харибни ачыуу унутулмагъанлай, биз анга ненча джюрек ауруу къошдукъ?!.. Ол тынглаб, джукъ айтмагъанлыкъгъа, Чомургъа къыйналмаймыды?!.. Сеннге да сагъыш эт-

мейди дебми тураса!.. Мен да къуандырмайма аны. Бюгюн да тюк чакълы хайырымы джукъдурмайма. Къыс-хасы, барыбыз да анга джюкбюз. Болушуб, джюгюн дженгиллетмесек, абынныкъды. Абынса уа къобмай къалыргъа да болур,— деб Хорлам сагъыш этиб, кёлюне келгенни, джюрегине къайгъы салыб тургъан затын айтды.

Наныкъ хантын биширив, столгъа салгъанында, кюн ёрге келген эди.

— Атам ишлейди, мен да бир джукъ табсам, джюрюкме. Сен юй джумушубузну тындырсанг, бир аз эс джыярбыз деб мурат этеме,

— Хорлам, мен да ишлерикме, иш таб ансы.

— Сабийинг бла бизни джумушубузгъа джетишалсанг да озуб боллукъду,— деб Хорлам столну къатына олтурруб, хантына узалды.

Хорлам бла Наныкъ гитчеликден бир-бирин бек сюедиле. Аланы араларында таша сёз болмайды. Алай а къачан да Хорлам кесин къартгуначыкъ этиб, кесини оноун джаратыучанды. Наныкъ аны терслеб сёлеше турмагъаны себебли болур, Хорлам анга оноу соруб къыйналмайды. Наныкъ Хорлам бла Даумну араларында не болгъанын билирге иги кесекден бери талпыб турады. Сабийине ашата тургъанлай Наныкъ таукел этиб, сёз башлады:

— Хорлам, Даумну таныймыса?

— Нек сораса?

— Кесим.

— Таныйма. Бир элде джашасанг, бир школда окъусанг, къалай танымазса!..

— Аны тилеген болса, билликми эдинг?

Хорлам бу соруну джаратмады. Кеси ючюн сорулгъанын таныб:

— Бюгюн ол сеннге неге керекди? — деди.

— Мен ёчешген этгенме.

— Кимни юсюнден? Неге ёчешгенсе?..

— Энди джашырмай айтайым, сени аны бла ишинг барды деб ала, джокъду деб мен, сен келгинчи мында иги даулашханбыз.

— Даулашыргъа керек тюлдю.

— Алай нек айтаса, Хорлам! Болмагъан затны айтмасынла!

— Болгъан зат, болмагъан зат деб сен нени тизсесе... мен билмейме.

— Хорлам, ангылай тургъанлай сёлешдиресе мени... экинг бир-биринги сюесиз деб элде уллу хапарды.

Хорлам башын булгъаб, ачыуланыб ёрге къобду.

— Элни менде не иши барды!.. Мен кимни сёзюн этгеме?.. Артыкъ тиллерин тыялмаймыдыла?!.

— Сен чарлама, Хорлам. Бош сёз эсе, тохтар да къалыр.

— Къаллай сёз эсе да анда кишини чоту джокъду. Аны къой да башха айтырынг бар эсе, тынгылайым.

— Огъай, мен аны айтырынгы сюеме. Элде сёзюнг джюрюйдю. Адамла сейирсиниб, меннге сорадыла. Мен билмейме десем, аузларын ачыб къаладыла.

— Нек сора?

— Туугъан къарнашынгы да билмей эсенг, сен къаллай эгечсе дейдиле.

— Аллай затланы эгеч огъай эсенг, ата, анагъа да билдирмейдиле.

— Алагъа уа билдирмезсе. Менден а джашырлыкъ болмазса деб турама... Аллай бир ышанмай эсенг, хапарынга огъай, кесинге да тёзюб тургъанбыз. Неди мадарым. Мени эгечге санасанг, башха тюрлю сёлешириг

эдинг, — деб Наныкъ джанына тийгенин ачыкъ айтыб, сабийин да къойнундан тюшюрмегенлей, аргъы юйге кирди. Олтура туруб, Хорлам ызындан барыб, аны имбашына къолун салды. Бир къолу бла сабийчикни билекчигинден тутуб:

— «Джигит», аначыгъынга бир дженгил ётюб къала болур дейме!.. Сен да алай кёкюрек кесек болсанг, джарарыкъ тюлдю. Ангылаймыса, мен сеннге айта турама? — деди.

— Мен сынагъанны сынасанг, сен да боллукъса дженгил... Анам ёлсе, юйюм чачылса, сизден да къарнаш тёренчи джумушакъ сёз эшитмесем, ансы да мен иги чыдайма, айыб этер къарыуунг джокъду, — деди Наныкъ. Хорлам аны джюрегин басар джанындан болду:

— Даумну мен анда кёре тургъанма. Ол анда джуукъларында эди. Хаджибекни таный болурса?.. Даумну бизге хатасы болмагъанды.

— Аллай бир джер тартха эди ол!.. Чомурну кёмюб нийген ол болду да!.. Ма бу джол да аладан къоркъуб кетди ансы, немчала муну анасыны къарнашлары тюлдюле.

— Наныкъ, былайда экибизден сора киши джокъду. Даумну орнунда болсанг, сен тёзерикми эдинг?!. Итге къабдырмазгъа сюе эсенг, аягъындан басма.

— Аягъындан басыб, мынга не болду?.. талауму тийди?!.. Джукъ болмагъанын къыз сюдде кеси да айтды да?!..

— Энди ол озгъан затды. Мен Даумну иги таныйма. Джангыз бирибизге къара тутмайды. Инан, ол меннге Чомурну да сёкмейди.

— Хорлам, ала тюлкюдюле. Сени тынч кибик кёрюб, кишенлей башлагъанды, — деди Наныкъ.

— Меннге кишен керек тюлдю. Мен къачмайма, кетмейме.

— Экигизни арагъыз къалайды, Хорлам? Джылыгъыз деб соргъанлыгъымды?

— Тенг болурбуз.

— Да ол Чомур бла бир классда окъуй шой эди да, тенг къалай болурсуз. Ол сенден узакъ тамадады.

— Тюлдю. Чомур школгъа эки джылны кечигиб баргъанды. Атама сорчу. Бир джылны да ауруб, окъуундан тыйылгъанды. Ючнючю классда анам ёлген джыл кёчмей къалгъанды. Чомур сенден джыл бла джарымны тамадады, сен да менден дунияны джарыгъын аллай бирни алгъа кёргенсе... Бир классда окъугъанларына уа бир да къарама, — деб Хорлам кесин дженгдирмеди.

— Керекли зат тюлдю, тагъылма анга. Не эсе да аны джюрегим алмайды. Ол сютде бетин тургъузуб, Чомур бла даулашханлы къараб кёреме деб да къоркъама.

— Бош къоркъаса.

— Сени кёзюнг бла къарагъанига алай болур. Атам сени анга тагъылыб айланнганынгы билмейди ансы...

— Бир зат айтырыкъ тюлдю. «Кесин сакълай билген къыз» деб, сюд этиле тургъан кюнде да атам аны махтай тура эди.

— Алай иманынг болсун... Махтамай а... Домалайны уялмазын... Атамы ёзге ишими барды... Джашымы джойдурдунг дебми бюсюреу эте эди?!..

— Джашы орнунда тургъа эди. Ол хар адамны этгенин сюзе биледи. Терсге терс дейди.

— Хорлам, сёз урумунга къарайма да Домалайны къызын кишиге да тенг этерча кёрюнмейсе... Чомур да

бир заманда алай этиб, мыллыгын атхан эди. Къыз, джылан ургъанча, сууутханын кесинг кердюнг шойду да!..

— Тюз этген эди.

Хорламны бу сёзюн эшитгенинде, джюреги ийнаймагъанча болуб, джангыдан сорду. Хорлам биягъы сёзлени андан да дементили къайтарыб айтды. Наныкъ ёрге къобуб, эки къолу бла башындан тутуб:

— Да сен «муну бла болурум болуб турады» десенг а!.. Мен къыйынлы... Сен акъылынгдан шашыб айланаса!.. Тохта, Гыджыны созмасын, шо ол зылдыны... этген къатылыкъларын унутуб, туугъан къарнашынгдан да багъалы кёрюб тураса сен!.. Шо аллах ючюн деб, тилеб айтама, бу сёзлеринги атама эшитдириб, къан джаудурма. Ол менича этерик тюлдю. Джюреги ёмюрлюкге къатыб къаллыкъды. Тешиле биллик тюлдю. Сора турадыла да сени махтаргъа кюрешедиле. «Тюзюуюн сабий» «айтырын, айтмазын билген», «башын тута биллик» джаш дейдиле. Сенден кёб да билмесин мена къанлым. Кет. Хорлам, кёлюм чыкъды... Сенден ол сёзлени эштирикме деб турмай эдим. Даумну сокъур тырнагъы сытылмаз ючюн, юйюнгю къаядан быргъаб иериксе... Сени алай бошлагъан — анабызны болмагъаны, атабызны кёзюусюз тынчлыгъыды, — деди Наныкъ, сёзюне ийилтиринден тюнгюлюб.

— Мен къыз болуб къалсам да кесими Даумча джюрютюрюк эдим, — деб Хорлам ёзге сёз къошмай къойгъанында, Наныкъны бети тюрлю-тюрлю болуб, асыры ачыуланнгандан кёзлерине от джилтинле кёрюндюле. Ол кечинмексиз болду. Кенг юйлени ичлери огъай эсенг, арбаз да, эл да анга тарлыкъ этиб, солургъа тилпыу джетмегенча, амалсызгъа кирди. Хорлам аны кёре тургъанлай, кёл алыр, субай сёз айтыргъа сюйме-

ди. Ачыуун кимден алыргъа билмей, Наныкъ аргъы юйде джукълаб тургъан джашыны юсюн джабама деген сылтау бла хыны-хуну этиб уятды. Джарты джукъулу болгъан сабий бузулду. Ол кесин тыялмай, джылаб тебрегенлей, Наныкъ эки джаягъын къыздырды. Хорлам башын булгъаб, джукъ айтмай, кесин тёздюре турду. Сора Наныкъ саутланы ары тюртюб, шиндиклени бери аудуруб, юйню зангырдатыргъа къалгъанында, ёрге къобуб, эшикни юсюне келди.

— Къыйынлыкъла кёбдюле, алай а телиликден уллу къыйынлыкъ джокъду, — деб, сабыр атлаб, юйден чыгъыб кетди.

Онючюнчю башы

Августну аллы бла джаумла тохтауусуз джауадыла. Ёзенлени тубан кючлегенди. Джангур ууакъ себелеб, кюнлени да батдырады, тангланы да атдырады. Малла энди иссилемей джабышыб отлайдыла. Алай а бичен алкъын дюрюледеди. Сапар къошчуду. Биченнге бошамазын таныб, Хорламгъа хазырлансын деб айтдырды. Окъур муратда шахаргъа тебреб тургъан Хорлам атасыны бу аманатын ушатмады. Алай мадарсыз болуб тилегенин ангылаб, аны къайгъысына кирди. Баш кюн эртденбладан огъуна чуакъды Атасыны чалкъысын табмай, хоншулагъа соруулады. Артыкъ чалкъы табылмады.

Наныкъ Хорламны джер тентериб айланнганын эслеб, сынар ючюн:

— Домалайны чалкъысы болуучан эди. Къызына айтсанг а... — деб эслетмей Хорламгъа къарады. Ол аны нек юретгенин билмей:

— Тюз айтаса, бир сорайым. Огъесе сен кесинг джетиб келирми эдинг, — деб бюсюреусз джуаб этди.

— Мен Даумгъа? Ары дери бир туругъуз ол да, сен да! Ёлсем да бармазма!..

— Анга уа инанма. Сау сагъатынгда бармайса сора, ёлсенг а алагъа бошамазса, — деб Хорлам башына акъ кийиз бёркюн къаблаб юйден чыкъды. Наныкъ «энди барыб къаллыкъмыды», деб ызындан чыгъыб къарады. Хорлам орамны энишге айланыб, Домалайлары таба ташайды. Наныкъ ачыуланнганлыкъгъа этер къарыуу болмады.

Юйню аллында, терезе тюбюнде ала кийизде олтуруб, Даумну китаб окъуй тургъанын эслегеннде, Хорламны джюреги тебиб урду. Кёзге тюртгенни кёрмезча джунчуб, айтыр джумушун унутду. Сора дагъыда кесин къатдырды:

Аякъ таушланы эшитгенлей, Даум бир къолунда китабы, бир къолун да кёзюне салкъынлыкъ этиб, джолгъа къарагъанлай, Хорламны эслеб, ёрге къобду. Хорлам орамдан арбазгъа кирмегенлей, саламлашыб, тынчлыкъ, эсенлик сорду.

— Меннге Гыджы керек эди, — деб Хорлам аны юйде болгъаны бла къолгъанын билирге дыгалас этди.

— Ол да келликди, бусагъатда тюкеннге кетгенди. Кел, джуукъ бол, орамдан не селешесе? — деб Даум китабын бусагъатда кёргенча, асыры джунчугъандан, ары бла бери буруб къарай, юйню онг джанында къанга буруугъа барыб, сескекли болуб, тёгерегине къарады. Тилли кёрмей, ышарыб:

— Арбазгъа кириргедамы къоркъаса? — деди.

— Къоркъама.

— Кимден? Кимди сени къоркъутхан?

Хорлам не айтыргъа билмей, гынгылаб туруб «билмейме» деди.

— Анамы нек излейсе?

— Керекди.

— Менден джашыргъан затынг джокъ эсе, айт. Тиндырыб къоярыкъ эсем а? Анам тюкенден чыкъса да отун сатлыкъ сорууларыкъды. Аны кёб сакъларыкъса, — деди Даум.

— Къайгъырмаз, ашыкъгъан джерим джокъду. Кюнню батдыралмай айланама. Даум, сен а нек керюнмейсе? Неге джарайса?

— Бизге иш азмыды... Юй джумушну арты джокъду. Эринмесенг, иш эртденден ингирге дери да чыгъыб барлыкъды. Анама болушама. Энди алгъынча тюлдю. Ауруучу болгъанды. Джумушчусу джокъду. Бачхабызны Хаджибекир келиб сюргенди. Бир таначыкъ да бергенди. Кеси биченин да этерге айтханды. Мени ма аллай къарнашым барды, — деб Даум кюнде джылтырай тургъан бал бетли чачына китабын салкъынлыкъ этиб, ёрге турду.

— Даум, меннге чалкъы керекди. Чалкъычы бола айланама — деди Хорлам.

— Атанг а? Ол чалгъан болмаймыды?.. Ненча малыгъыз къалгъанды?

— Стауат толу сюрюую барды дебми сораса?.. Атасы, анасы да бир гылджабыз бар эди да аны «табсаащарла» къабыб кетдиле. Къунаджинчикни уа атам къайда эсе да джашырыб къойгъан эди да ма энди аны къайгъысын эте айланма. Айхай, ол да азы бла юч арба биченни тынкайтырыкъды.

— Окъургъа барама дей эдинг да? Къоюбму олтурдунг?

— Биченни бир тындыра келейик ансы, окъуудан мени киши тыяллыкъ тюлдю. Къайда, чыгъарчы бери чалкъыгъызны!.. Огъесе мениме къозуй тураса?..

— Тохта, бюгюн сен къуш болубму учарыкъса?!.. Аны къой да мен соргъаннга джууаб эт. Окъургъа бармай боллукъ тюлмюсе?

— Аны мен айтмасам, сен билмеймисе?.. Эл школну бошадым, неге джарайма! Не затха юрендим? Тутуб ишлеб тебрерча мен билген иш джокъду. Атама Наныкъ къарарыкъды. Экиси мен къайтхынчы башларын кечиндирликдиле.

Даум джукъ айтмай, Хорламны кёзлерине битгенди. Ол терен ахсыныб:

— Сени адамларынг бардыла, кетесе, мен а не этерге керекме? Меннге не оноу?.. — деди. Хорлам «мен не билейим», дегенча, имбашларын къымылдатды.

— Бери къайтхынчы не айтыб тура эдинг, унутханмыса?.. «Окъусакъ да — бирге, къалсакъ да —бирге» деген сен тюлмю эдинг!.. Сизге ийнаныргъа джарамайды. Эркиши кесине табы къалай эсе, алай сёлешиб кете кёреме...

— Даум, ол оноула алайлай турадыла. Ала тюрленник тюлдюле. Мадарынг бар эсе, хазырлан, экибиз да бир шахаргъа, таб, бир школгъа огъуна кетиб къалайыкъ, — деди Хорлам, джарыкъ болуб. Даумну бети тюрленди.

— Хыйсаб бола эсе, мен разыма, Болмай эсе уа? Ол заманда не этерге керекбиз?

— Ол заманда, Даум, мен кетерме, сен къалырса.

Даум мутхузланыб:

— Алай айтырынгы билген эдим, — деди.

— Да, къалай айтайым?..

— Мен баралмасам, сен да къалырса.

Хорлам тынгылады. Онгсунмагъанын, джюреги хош болмагъанын танытыргъа излегенча, башын кёлтюрмеди. Мен джайдан-джайгъа юйде бола турлукъма. Къыш каникуллада да келликме.

Даум энди сёз айтмай, джюреги къыйналгъанын кёргюзюрге, китабын да къолтугъуна уруб:

— Накъырда этеме ансы, сени къайры барлыгъынгда мени не ишим барды... Кеч мени телиленнгеним. Чалкъы керек эсе уа, бусагъат чыгъарайым. Былай сабыр бол. Чардакъдады, — деб юйге бурулуб тебрегенлей, Хорлам аны билегинден тутуб, иймей:

— Чалкъы анангы ишекли этмез сылтау эди ансы, мен сеннге тёзмей келгенме. Мен кетерик болсам да сеннге сормай, билдирмей къайры барлыкъма! — деди.

— Сени сорлукъ, оноулашырыкъ адамларынг башхаладыла. Бери ий билегими, чалкъыны чыгъарайым.

— Мен айтханны ангыладынгмы? Тюзмю айтама? — деб, Хорлам джууаб излеб къадалды.

— Кетмей къалсанг, тюз айтаса, кёлюме джукъ келлик тюлдю. Чалкъыны да бир боша, ол заманда кёрюрбюз. Сёзюннге ие бола билгенинги ол заманда айтырма, ары дери уа менден тюз джууаб табарыкъ тюлсе, — деди Даум.

Джётел этген таушну эшитгенлей. Даум илгениб, артына турду.

— Анам келе турады. Къартлыгъында кесекле джабышхандыла да азаб чекдириб турадыла. Джай чилле-

де да хадаусла къайдан чыкъдыла эсе да, онгсуз этдиле.

— Даум, сора мен кетейим, — деб, Хорлам джанлар къайгъыгъа кирди.

— Огъай, джанлаб баргьанынгы айтсала, кёлюне не келеди... Кетме, кёрсюн, аймыса... Аны ючюн не боллукъду? Джумушунгу кесине айт, — деди, джунчугъандан Даумну тили чала.

Эслеб, бурууну башындан къарай, гузаба атлаб, Гыджы арбазына кирди. Къызына хыны къараб, сора Хорламгъа айланады.

— Къачан келгенсе, Хорлам? Кёрюнмейсе, ишге джюрюй болурса?

— Огъай, алкъын белгили ишим джокъду.

— Иги этеме дебми тураса?.. Эркиши, джаш адам, окъуунг бар, юйге кириб турургъа сеннге айыбды. Джарлы Сапарны джекгенигиз боллукъду, — деб Гыджы сёлеше тургъанлай, аны тюрт сёзлерине къыйналыб, къызы не этерге билмейди. Хорлам а, керти да бир уллу заты болгъанча, башын ёрге кёлтюрмей, не айтханына да тынгылаб турду.

— Джашау тынч болмагъанын кесигиз кёресиз. Биреу кечеси, кюню да юйню джумушуна, кереклисине джетилиб, къалгъанла да къолланы хурджуннга уруб, орамланы ёлчелеб тургъан замана кетгендиле. Мен къуру сени ючюн да айтмайма., Ма, Даумну да кёресе... Менден эсе уллу, менден эсе къарыулу, менден эсе билимли, мен мынга ишлергеми керекме, огъесе бу меннгеми ишлерге тыйыншлыды? — деди... Ма, кеси айтсын, бармагъын суукъ суугъа ура эсе...

— Анам, болдунг энди... Былайда аланы нек санай тураса?.. Муну джумушу болуб, сеннге келгенди, — деди Даум.

— Санарыкъма. Мен былайда болушлусун айтыб къояргъа сюеме, деб—накъырда сылтау бла экисин да кІакъды.

— Кел юйге, иги джаш, танымагъан юйюнг тюлдю. Арбазда нек тураса? Джумушунг бар эсе, аны да айтырса, — деб Гыджы Хорламны юйге чакъырды. Алай а Хорлам къыб-къызарыб, биягъынлай башын ёрге кёлтюрмей:

— Чалкъыгъыз бар эсе деб келгенме, бир кесек джерчик бергендиле да хансы къатыб къалгъынчы аны тартыб къояр эдим... — деди.

— Чалкъыбыз да барды, берген да этейик. Энди чалкъыны биз башыбызгъамы урлукъбуз, алайа бошасанг келтирирсе, ол ёлген джарлыныкъыды, кеси къолу бла сабын, гылдыуайын, халтасын да салгъан эди. Ма, алай джангы таблагъаны бла экинчи къолуна алмагъанлай кетди... Аны кёзюнден кёрюб тутабыз. Джарасын ансы, табу да этебиз. Кимге джараса да не башхасы барды, — деб Гыджы асыры ачыкъламай сёлешгенин Хорлам аны ауазындан огъуна таныды. Неленя эсине тюшюрдю, нелеге сагъыш этди, кёлюне не келди, баш иеси ажымлы кетген таулу тиширыуну...

— Юйге келсенг, аллах бла разыбыз, — деб Гыджы энтда джашны чакъырыб кёрдю. Унамазлыгъын таныгъанында, чалкъыгъа Гыджы Даумну ийди. Гыджы Хорламны башындан аягъына дери сынаб къарады.

Хорлам аны кёрюб, андан да бек джунчуду. «Чомур бла муну бир ана къалай табхан болур»... деб кёлюне келе, Гыджы джюреги термилиб тургъан затланы Хорламны кесине сорургъа изледи. Алай а тереине ангылармы деб ишекли болду. Даумну алкъын басхыч излей айланнганын кёргенинде, таукел этиб, Хорламгъа ол соруб башлады:

— Окъуугъа кетесе деб эшитебиз, Хорлам, алаймыды?

— Аскерге кетмей эсем, барама деб айланама, къайдам, кираллыкъмамы ансы...

— Ненча джыллыкъды школунг?

— Гыджы, алкъын тюзюн билмейме. Юч-тёрт джылдан аз а боллукъ тюйдю.

— Тоба, Хорлам, Сапаргъа келин келе айланады деб да эшитебиз... Ол да насыбды. Джаны саулай игиликни кёрген нени багъасы барды... Майна бизники, къыйынлы, Даумну юйден кеси къолу бла чыгъарыргъа термиле кетди. Энди уа джюреги сыннганды, Даум таякъ бла сюрсенг да юйюнден бир джерге къымылдарыкъ тюлдю. Ол огъай эсенг, халкъ баргъан окъуугъа да таукел эталмайды. Къызны иши къыйынды. Эркишича къобуб тебреб къалыргъа анга аллахуу тагъала кеси буюрмагъанды, — деди Гыджы. Хорлам бу сёзле кеси ючюн айтыла тургъанларын ангылады. Сёз къошаргъа уа тартынды.

— Сизни Наныкъ не айтыб турады? Окъууну сагынамыды?

— Наныкъны сабийи анга школну унутдургъанды. Таб, кёлюнде бар эсе да бизге джукъ айтмайды.

— Тиширыу окъуб, кимни онгдурлукъ болур... Джаза, къол сала билсе, кереклисин кеси тындыралырча болгъан эсе, андан ары окъуу, бир керти пахмулуну не билейим ансы, бизниклечалагъа керек тюлдю.

Даум чалкъыны алыб келгенин эслеб, Гыджы:

— Бала, бизде болгъан затны сизден тыярыкъ тюлбюз. Анагъыз бек сюйген адамым эди. Атагъызны да кишиге артыкъ сёзю, харамлыгъы болмагъанды. Бирбирибизге ачыкъ болсакъ, сюе эдим. Хорлам, джаным-

кёзюм, мени таша сёзюм джокъду. Чомургъа сизге болгъанча, джюрегими ачаллыкъ тюлме. Къалай да болсун, ол бизни суутханды.

— Гыджы, андан биз кесибиз да сууугъанбыз. Анга къыйнала, атам чалсакъал болуб къалды, — деди Хорлам.

Даум къатларына келиб, джукъ да айтмай сюелгенлей, анасы:

— Берсенг а чалкъыны къолуна, сакълаб тургъанын кёре шойса да! — деб хыны къарады.

Даум асыры онгсунмай, Хорламгъа узатды. Джаш алайда мычымай, юйлери таба айланды. Алай а аякъларын ким эсе да алайгъа байлаб къойгъанча, аллына атлары келмей, кючден кетди. Гыджы бир талайны Хорламны ызындан къараб турду. Къызы бла къалай сёз башлургъа билмей:

— Шо, бу да къатын алама деб айланады, башын ёрге этиб, адамны бетине къараб сёлеше билмегенлей... Эшитгенмисе? — деди. Даум сеир болгъанча:

— Къалай дейсе?.. Ким айтады аны? Ол бош хапарды, — деди.

— Сора сен аны несин билесе?.. Мен эшитмесем, айтырыкъ тюлме. Сапар да огъай демейди, эгечи да унагъан хапар айтадыла.

Даумну бети бир акъ учхунча, бир къызыл къынача болду. Джанына джетиб, ол амалсыздан былай айтды:

— Анам, аллайла сёлешме... Сен джукъ да билмегенлей, адам сёз бла айта тураса.

— Нек къыйналдынг аллай бир?.. Байрым кюн келтирликдиле. Алгъышха барыбыз, анасызды. Сууаблыгъы барды, — деб, Гыджы сынар ючюн айта тургъаныны ангыламай, къызы усун тутдурду.

— Не ишибиз барды алагъа сугъула айланыргъа!.. Кимди алагъа барама деб, кесин тыялмай айланнган?— деди Даум.

— Сора сен аны билмеймисе? Сен билесе дей эдиле да! Хазыр болуб тургъанла бардыла. Аллай телиле алкъын табыллыкъдыла, — дегенинде анасы, Даум кесине айтылгъанын ангылаб, уятлы болду. Даум сёзню андан ары созаргъа излемеди. Ол юй таба айланыб:

— Анам, мен энтда чепкеними тигиб бошамагъанма. Бюгюн бир къол айырыб къояйым, — деди. Аны джунчугъанын таныб, анасы башын силкиб, разылыгъын билдирди.

Кюнле кёлтюрюлгенли къолунда сенекни туталлыкъла дырыннга мыллыкъ атхандыла. Тау эллени байлыкъларыны бири биченди. Заманында биченни чалыб джыймадынг эсе, малынг ашсыз къалды. Ол себебден былайда джай бютеу эл кючню ишге салады. Эркишиле, тиширыула да биченнге мыллык атадыла, Эркишиле чалгъанны тиширыула дырынын джыйыб джетдиредиле.

Гыджы къызыны ызындан кирди.

Даум орундукъ аягъына олтуруб, терен сагъышха кириб тургъанлай, анасын кёргенинде, илгеннгенча, сескекли болуб къобду.

— Тенгинги тоюна барлыкъ болурса? — деб Гыджы къызына кёл кенгдирмей чыдаялмады.

— Ким тенгими? — деб Даум ангылай тургъанлай, джунчугъандан башын алалмай сорду.

— Хорламны! Тенглеринг алай кёбмюдюле?!.. Ким болгъанын билмеймисе?

— Анам, болдунг энди. Ол къатын алса, тоюна менсиз да адам табарыкъды. Сен аны къайгъысын нек этесе? — деб, джанына джетиб тик джууаб этди.

— Табарыкъ тюлдю. Сенича кеслерин хазырлаб тургъанла алай кёб тюлдюле. Сени атанг дуниядан кетгенли кёбмю болады?.. Билемисе сен, адамла сизден хапар сорсала, мен джерге кирлик болама. Аны къабыр топрагъына ханс къозлагъынчы чыдаргъа керексе... Мен бюгюн болмаса, ачыкъ сёлешмегенме. Мен сени ананг болгъанымы унутма. Сюйгенни-сюймегенни арасында кесибизни джарашдырыб, къайгъысыз джашаргъа излейме. Биз кесибизге илиндирсек, башыбызны къоруулаяллыкъ тюлбюз. Аны ючюн субай сёлешеме ансы, анга да, сеннге да мен исси къабдырлыкъ эдим. Ишинг джокъду анга тюберге, сёлеширге да!.. Ол юйдеги сени къанлынг болгъанын къалай ангыламайса сен!..

Тилеб айтама, кесинги сакъла, адамланы кюлдюрме!

Анасы бу сёзлени кёлю бла айта тургъанын таныб, Даум джыламсырады.

— Сен не затланы сёлешесе!.. Кимди алагъа хазыр болуб тургъан?! Мени эсимде болмагъан затла бла джюрегими нек къыйнаса?.. Алай, а кимни бар эсе да. Хорламны бизге дерти джокъду. Мен аны билиб бошагъанма. Дерти болса, келиб сенден чалкъы тилей, оноулашамы турлукъ эди?! Элде чалкъысы болгъан кёб адам барды... Бизни ким да небизни биледи? Хапарны джайгъан сен кесингсе.

— Энди ичими тёкдюртме. Сен былайдан джанлаб, Хаджибеклагъа кетгенлей, билгичи джокъ эсе, Хорлам ызынгдан къалай барды? Аны билмейди дебми тураса? Анда тюбешгенигизни, сёлешгенигизни хапары меннге келиб тургъанды. Барын да билеме. Барын да ичиме джыйыб турама. Не этейим, айтыр, тарыгъыр адамым джокъду. Къыз чыгъаргъан огъай эсенг, къо-

накъ да ашыраллыкъ тюлме. Мени аллай кюнюм къайда... Бу сёз джукъланcын. Муну мен энди эшитирге да сюймейме. Кеч, эртде болса да мыйымы кемириб, айтыргъа термилиб тургъанларымы бир тёкмей боллукъ тюл эдим. Мен айтыб, гюнахдан чыкъдым. Чагъынг джетсе, элде ашхы адамла кёбдюле... — деб Гыджы кёлюндегисин силдегенинде, джумуш сылтау бла юйден чыгъыб, Даумну кесин къойду. Джанына джетиб, къайнагъан къайгъыларын кимге тёгерге билмей тургъан къыз, эшикни юсюне сюелиб, кесин тыялмай, джюрексиниб, джыламукъ тёгюб тебреди. Аны ала кёзлери къызардыла. Даум анасына айтыргъа джууаб табмады. Даулашыргъа къоркъду, анасыны хатерин этди. Джюрегин джазаргъа джуукъда къыз тенги, келини джокъду. Сагъыш этиб, Махсютню тюшюрдю. Алай а ол да сёзню ичинде тута билмейди. Энди кёб турмай Хорлам окъургъа шахаргъа кетеди. Андан ол талай джылдан къайтырыкъды. Ол заманны ичинде Хорламны джюреги, биягъылай турлукъмуду... Школну бошаса, аны башха джерге ашырмай, кесини элине иерикмидиле?.. Гыджы аны бир кёзю къарагъан адамына теджеб, иш тындырыб къоймай, аллай бир джылны сакълатырыкъмыды?.. Даумну башын сасытхан ма бу сагъышладыла... Гыджы уа «боллукъ тюлдю» дегенден сора аланы бирине да эсин иймегенди.

Даум эшиклени этиб, биягъы орнуна олтурду. Дагъыда къобуб, кюзгюге кёзюн джетдирди. Кёзлерини кёбюб, къызарыб тургъанларын кёрюб, Хорлам алгъан чилле къолджаулукъчугъу бла сюртдю. Не кюрешди эсе да кеси-кесине кёл этер зат табмады. Хорламны окъуудан тыяр, Гыджыны дженгер кюч къайда... Даум барындан да тюнгюлюб, кеси-кесин хорлаб, мешинасына чёкдю. Бичиб тиге тургъан чепкенин къолгъа алды.

Зурум джашыны Сапарлагъа джюрюгенин тыяр мадар табмай, Хорлам бла сёлеширге бир чурум излеб айланнганлы ай болуб келеди. Хорлам ишге кетиб тургъанлай барыб, бош къайтады. Адамла бла бирге кёрюб, сез башларгъа ыйлыгъыб, кетиб къалады. Зурум дженгил эсе да бетине талашхан тиширыду. Ишекли сёзюн тышына чыгъаргъандан эсе, ёлюб, джерге кирирге разыды. Наныкъны келин этиб, юйге келтирлигине инанмайды. Алай джашыны Сапарлагъа джюрюгенин, аланы арбазларында кёрюннгенин да аурсунады. Зурум терс, тюз айтса да джашы даулашыб, джууаб этмейди. Айтханлыкъгъа сезю ётмезлигин биледи. Атасы, тамада къарншы болуб, джорукъну юретмегенлери себебли Махсютню джангылычлары, оюмсуз ишлери бола тургъандыла. Зурум джашыны башхалагъа джюрюгенине, аланы арбазларында кёрюннгенине да ачыуланыб мен айтмагъанны анга киши юретирик тюлдю деб турады.

Алай болса да Махсютню Наныкъ бла хапары теренден-тереннге баргъан болмаса, суур оноу этмейди. Наныкъ атасына болушургъа джайлыкъгъа чыкъгъанында, Махсют кюреше кетиб, ишин фермагъа тюшюртдю. Сабийи ауруб, Наныкъ элге эннгенинде, Махсют окъургъа барама деген сылтау бла аны ыйыгъынчы кюнюне элине къайтды. Аны уа хоншу-тийре да, къартла, джашла да эслейдиле. Хар кёрген сейрсиниб, Зурумгъа сорады.

«Къойнунда да бир такъмагъы бла тул къатындан сора мынга элде бир джалан къызмы къуругъанды»

дсселе, Зурум ол кече ашамай джатады. Гыджы Зурумну хоншусуду. Айдан, джылдан бир тюбеселе, бир-бирине ичлерин тегерге огъай демейдиле. Экисни халилери бирер тюрлюдю. Алай болса да Зурумну дженгиллигин Гыджыны сабырлыгъы басады. Зурум ишге джетсе да кишиге ал берлик гюлдю. Дженгиллиги бла халаллыгъы бир-бирине артмакъ боладыла.

Гыджы не уллу къыйынлыгъы, бушууу болса да аны джетгенине айтыб тебрерик тюлдю. Ол ачырыкъ, ангыларыкъ, себеб боллукъ адамгъа айтырыкъды. Ачыуланнганын, ушатмагъанын букъдура биледи. Джарсыууна кеси ичинден кюе тургъанлыкъгъа аны хоншуларына сездирмезге боллукъду. Тышында джюрюген хапар тюз эсе, Гыджы басымлы, огъурлу, тынч адамды. Зурум а дженгилди, татыусузду. Гыджы къызыны джашауу тюзелирин, юйюнден айыбсыз чыгъарын неден да бек сюеди. Бюгюн аны эм уллу къайгъысы олду. Алай болса да Зурум джашына андан эсе бек къайгъы этеди, андан эсе сакъды. Ким билсин, Махсют сабийли къатынны алыб келеди деб ыйлыкъгъандан ёрге къобуб къалгъан эсе да, огъесе «атасы болмагъанлыкъгъа, мен аны башын энишге тутдурлукъ тюлме» дебми этеди...

Гыджы бир кюн Даумдан джангы хапар билирге мурат этиб, Зурумлагъа келди. Биягъы Махсют юйде табылмады.

— Ол биченнге чыкъгъан эди. Энтда къайтмагъанды, келирге керек эди, аллына къараб турама, — деб Зурум аны олтуртду. Юйюню ичи къатышыб тургъанына уятлы болуб, Зурум бир орнун джыяргъа чабды, бир сибиртгини излеб, табмай, эшикге къарайма дегенлей, босагъагъа аягъы илиниб абынды, Эрлай отха суу асды. Алай болса да Гыджы ала къайгъылы тюлдю.

— Къойчу, Зурум, саут-баш къайгъыны. Мен олтурургъа келмегенме. Ма бусагъат кетеме. Сени джауунгу да юйюнде къыз сабий ёссюн... Атасы болмай дегенлигимди. Бу бир тынчлыкълы джерге барыб орналгъынчы, джанымы къолума алгъанча айланама. Сен сынамагъанса аны... Насыбынг да барды, Зурум,—деб ашыкъгъаныи айтды. Зурум юйюн сибире тургъанлай, сибиртгисин къабыргъагъа сюеб:

— Кёлюнг бламы айтаса? Сен мени тенгли бир къайгъы эте эсенг, бойнумады... Сеники къызды. «Эшикге чыкъма» десенг, кюндюз да, кече да юйюнгде олтурду да турду. Мени чотуму уа къой. Сен эркиши бламы ойнайса! Кече къайры баргъанын да айтмагъанлай, эшикге чыгъады да кетеди. Этер къарыуунг бармыды?! Тютюн ичергеми чыгъады, тенглеринеми барады, огъесе хаулелик этергеми джанлайды?.. Аны билирге кимни къолундан келликди?!

— Огъай, огъай, Зурум, Махсют аллай джашладан тюлдю.

— Гыджы, эркиши бары да бирди. А къыз, юйюме бир сарыубекни, алтаякъны алыб келеди деб къоркъама. Ол уялмагъан бедербет, умут этдирген ийнекча, ызындан айландырыб, юйюне джыйыб къойгъанды. Мени тынчлыгъымы алгъан олду.

— Наныкъгъамы айтаса?

— Аллай бир джер къабха эди ол. Тиширыуну бетсизине бетсизлик джетмейди. Эрини джылауун этиб бошамагъанлай, тас болгъан къарнашыны хапары келгинчи, къойнунда сабийни къачын этмей, эркишиге бурулуб да къалай къарайды! Ол огъурлу Сапардан да къалай туугъан эди, туумай тумаланныкъ! — деди Зурум. Дагъыда биягъы сибирткини алыб, узалыб орундукъ

тюблеринден башлаб сибирди. Багушну, тутула-тутула тюбю тешилген джез тазчыкъгъа къуюб, арбазны къыйырына тёкдю.

— Зурум, сеники эркишиди. Анга барды, къалды деб киши айыб этерик тюлдю. Мен сеннге тынгылаб, сюирсиниб турама. Мени орнумда болсанг, не этерик эдинг?! Ма ол сен чибинлегген юйге деб тургъан къызгъа мен къалай тёзюб турама?!

— Гыджы, мен сен айтырыкъ таурухланы билеме. Сени къызынг юйленмеген джалан джашха барлыкъды.

— Ол ары бармаса, джаханимге барсын огъесе!

— Сёз ючюн, бир джангылгъан тёреси болса деб айтама. Мени джангызым а кимден эсе да къалгъан къахмени къойнунда да гыбышысы бла алыб келликди юйюме... Юйю тартынныкъ!.. Огъай, мен джырылдаб барыб: «Юйюме кирсенг, бедишлик этерикме, орнунгда тур» — деб, керегин берсем, не боллукъду?!

Гыджы аны сёзюне тынгылаб, не бла болушургъа билмей, былай сорду:

— А къыз, Зурум, андан сора Махсют ауз ачхан къыз билмеймисе?

— Тоба, аны аллай къайгъысы болмагъанды. Ёзге, билемисе, анга бир иги сагъыш этерге керекди. Эркиши тюлмюдю... чырайчыгъы болгъан джаш адамчыкъ болса, алданыр эди да къалар эди... Инан сен, менме деб тургъан деменгили, намыслы эркиши да ариу, джаш тишрыуну кёрсе, кесин хорлатады.

— А къыз, тюз амал юретдинг... Гыджы, Мыртазны къызчыгъын къалай кёресе?

— Мыртаз дегенинг? Кимди ол?

— Школда сабийлени окъутады да, къалай билмей-

се! Эки къызы да эрге чыгъыб, юйдегили болуб джашайдыла.

— Тохта, Гоккагъа айтамы тураса? Аубаланы Мыртазны къызы... Да не сёз барды. Асыры сабийге тартмай эсе...

— Огъай, Гыджы, онджети-онсегиз болады, сабийликден чыкъгъанды. Бизни заманыбызны эсинге бир тюшюрчю, онбеш-оналты джыл болгъанны юйю келечиден толуб туруучан эди. Атасы сабыр адам кёрюнеди, менича алындыу болмаз... Анасы да иги джерден чыкъгъанды. Кёлтюргючлери болгъан адамладыла.

— Айхай, Зурум, джашла бизни кёз бла къарамайдыла. Ала кёлтюргюч, тукъум, соруб кюрешмейдиле. Къызны кесин джарата эселе, башха затны сорлукъ тюлдюле.

— А къыз, Гыджы, несин джаратадыла сора?

— Тюрсюню, джылы, саны... къарамчыгъы, кукалыгъы. Тоба, билим деб да асыры къарамайдыда.

— Да Гокканы чырайына джетерге Сапарны къызына кёб керекди. Къуру аны эки къашыны багъасы Наныкъны неси барды, насыбы алай болсун...

— Аны уа айтма, Наныкъны тюрсюнюнде да бузгъаны джокъду. Кёзю-къашы да, бети-сюеги да адам былай болсун дерча ишленнгенди, Ариулукъ бла уа Наныкъгъа тенг къыз бизни элде кёб табылмаз.

— Оу, ауруу иеси болсун огъесе ол, дорданы бери чыгъыб, сырты ары къайнаб... олмуду сайлай билгенинг?

— Зурум, биз тиширыулабыз, бизге аламат кёрюннгеннге эркишиле бурулуб да къарамай кетедиле. Ариулукъ джаны бла демейме. Адамлыкъ бла, болум бла, ангы бла, кесин джюрютюу бла Наныкъ Гокканы къат джарымына да келлик тюлдю. Чырайына да Гокканы

ким сёз табарыкъды. Алчы къолгъа! Мен таныгъан Зурум, ыйыкъдан анга джюген салыб, сюйген джерниге джыярса.

Зурум къайдам деб, башын булгъады. Ол аны къуру да къылыгъыды. Не кесек ишни да асыры таукел болмай, кесине базмай башлайды. Къолгъа алгъандан сора аны джарты джолда къоярыкъ тюлдю.

— Гыджы, Мыртаз къылыгъын тутдуруб къоярмы?. «Тынчны тебгени къыйын» деб, ол джюреги тартмагъан затха дынг болуб къалыучанды дейдиле. Анасы ючюн а—менича бир къарангы тиширыуду. Атасы бла сёлеширге эркиши табылса, иги боллукъ эди. Джаншаргъа биз кишиге оздурлукъ тюлбюз. Алай а эркиши сёлешсе, анга огъай деб айтхан къыйын болады. Айхай, кимни эркишисине джалыныб айланайым...

— Зурум, неден да алгъын джашынг джаратыргъа керекди. Андан хапар билгинчи киши бла да сёлешме.

— Да анга сорсам а ол меннге джууаб къайтарыб кюреширик тюлдю. Не тынгылаб турлукъду, не къайдам, чыгъыб кетерикди. Меннге ол ичин айтмайды. А къыз, Даум былай ичкисиниб сорса не боллукъду? Не айтсанг да Махсют бла ол тенгле тюлмюдюле?

— Эшта, эшта. Даум ол затны тындыраллыкъ тюлдю, ансы ким огъай дей эди...

— Тоба, Гыджы, къызынгы ауз джелин менден къызгъанныкъса деб а акъылым джокъ эди. Аллай бир ырысларынгы билмей эдим,—деб джанына тийгенча сёлешди. Гыджы ачыкълар мураты болмагъанлай былай айтды:

— Зурум, Даумну хапарын сен эшитгенмисе? Мен анга ажымсызма. Даумну мен аладан суусуталмай айланама. Даум аланы сёгерик тюлдю. Башына билмеген

игиликни сени джашынгамы билликди?! Мен аны таныб айтама.

Зурум Гыджыны кёзюне битиб, сора эслетмезге башын бир джанына бурду. Ичинден кеси-кесине пелени эсе да мурулдай башлаб:

— А къыз, Гыджы, урушмасанг, бир зат эсиме тюшгенди.. Огъай, айтмайма... Къоркъама башларгъа... Сени кёлюнге да не келеди, аллах сакъласын, — деб тохтаб къалгъанында, Гыджы къоймай айтдырды.

— А къыз, экибиз бир-бири тилибизни ангылайбыз. Хоншубуз. Экибиз да бирер сабийни асырайбыз. Экибизни да баш иебиз джокъду. Экибизни да бир-бирибизге уллу сёлешир къарыуубуз барды деб билмейме... Сен да къызынг амалтын тынчлыгъынг бузулуб айланаса ,мен да Махсют себебли тешиниб оруннга кирмейме. Сен да къызынгы Сапарлагъа джалгъанырын сюймейсе. Мен да Махсют алагъа джалгъанады деб джылайма. Энди кимлеге эсе да келечиле салыб, кимле бла эсе да джангыдан танышыб айланыргъа бизге неге керекди?!.. Андан эсе, кесинг сагъыш эт, къайдам ёзге мени сартын... — деб баш энишге къараб, сёзюн алайда бёлдю. Гыджы айта башлагъанлан огъунакъ аны не дыгаласы болгъанын ангылады. Алай а ёмюрю кёлюне келмеген затха алайда джууаб этиб къоялмай, сёзню ары-бери бурдурургъа кюрешди.

— Сора уа? Неге сагъыш этдиресе мени?

— Эки башсыз къатын джуукъла болуб къалсакъ, къалай кёлюнге келеди? «Эки къотур ат да бир-бирин къашый эдиле» деб сёз барды.

— Тохта, меннге келечилик айта тура болурса дейме?— деди кюлюмсюрюб Гыджы.

— Огъай, алай деген неди, аллах сакъласын!.. Адебин да, джоругъун да билеме. Сени да не айтсанг да

хоншунг, тийренг, кёрген кёзюн къысмайды. Къызынгы не игилигин да кёрюрге излей болурса, Мен сени асыры таш чартлатханча кёрмесем, адетинде къолтугъум къойнум бла бара билликме. Алай айтханыма айыб этме, эркишим джокъ эсе да бир адамгъа сукъланныкъ тюлме. Нем да барды. Аллах айтыб, кесинге тенгнге санасанг, ма былай алыб келиб, неми да аны къолуна бериб, толу юй этиб къоярыкъма. Ах, меннге аллай насыб къайда!?—деб Зурум теренден ахсыныб, айтханына сокъраннганча, артхаракъ кетиб, орундукъну къатында шиндикге олтурду.

Гыджы сёз къошмай, бир кесекни тынгылады. Сора ёрге къобуб:

— Зурум, айыб этме, мен ашыгъама. Кимге да бизни уллу келлюлюк этер къарыуубуз джокъду. Алай а бусагъатдагъы къызла, джашла да уллу айтханнга, аталарына, аналарына тынгыламагъанларын кесинг, билесе..— деб, субай джууаб этди.

— Гыджы, унаб къойсала уа?

— Унасаламы, къайдам, аны билген къыйынды?.. Тюзюн айтайым, быйыл мени къыз чыгъарыр къарыуум джокъду,— деди Гыджы.

— Ай, ауруунгтас, бир къынгыр иненг да керек тюлдю. Неси да, аллахха шукурла болсун, джетиширикди. Келтириб, хазыр юйге салыб къояйым.

— Зурум, ашыкъма. Мен къыйынлыгъымы алкъын унутуб бошамагъанма, — деб чыгъыб тебрегенинде, Зурум ызындан атлаб:

— Барын айтдыргъан да бермез сылтауду. Аллах ючюн, Гыджы, джанынгы къыйнама, мен чынты сеннге айтмаз сёзюмю айтыб, тёгюле тургъанлыгъым эди. Ушатмай эсенг, энди сагъынмазма,—деди. Гыджы джуу-

аб этмеди. Эшта, Гыджы Махсютню кесини къызына тенгсине болмаз. Зурумну дженгиллигин, татыусузлугъун унутуб, аны къолуна джанындан сюйген баласын элтиб къалай салсын. Даум уялчакъ, тартынчакъ къызды. Гыджы аны намыс, адет джюрюген юйге берирге излейди. Зурум андан тереннге киргинчи, башын алыб барады.

* * *

Кёб турмай Даумну тюкенчи болгъан хапары элге джайылды.

— Атасына къурман болсун, аны сыйы ючюн салгъандыла ансы, эл школну бошагъанлай, тюкенчи этерик тюлдюле. Окъуйма деб, институтлагъа хазырланыб, элде къалыб кетди да...

— Иги къараб туругъуз, ай да бармай къысталмаса... акъылы бар эсе, узаймай алайдан башын алыр...

— Даум тамам орнун табханды. Ол алайда тюзелиб кетмесе, кёрюрсюз,—деб, хар ким сёзюн бардырады.

Даум къоркъуб, тюкенде ишлерге унамай, кесин советге эки кере чакъыртханын ала билмейдиле. Даум къумач тюкенде ишлерге унамай тохтагъанында, ууакъ-тюек тюкеннге салгъандыла. Даумну сёзюн этгенле, аны да билмейдиле. Гыджы бир джаны бла къызыны кёлтюрюлгенине къуанады, экинчи джаны бла уа адамлагъа кесин алдатыб, тергей билмей джангылыб, башы тёлеуге къалады деб къоркъады. Даумну танынгъан тенгле барыб, сатыу эггенине сынаб къарайдыла.

Даум тюкенинде болгъан затланы, эсинде тутарча, алкъын билиб бошамагъанды. Аланы багъаларын да унутуб, хаман къагытларына къарайды. Уста тюкенчилеге соруб, ол ишини эбине тюшерге излегенлей турады.

Ыйыкъ да кетгинчи ол сатыллыкъ затларыны багъаларын ким да окъуялырча, уллу джазыб, юслерине такъды. Иши-кючю болмагъан джашланы бир къаууму тюкенни туурасында кюнлерин батдыргъанларын Даум эслейди. Аллыкълары болмагъанлай «аны кёргюзчю», «муну кёргюзчю» деб, сау сагъатны джаншаргъа келгенле да боладыла. Кириб, кенгде тохтаб, Даумну бирбирине кёзлери-къашлары бла кёргюзюб, къуш-муш этген эркишиле огъай эсенг, тиширыула да аз тюлдюле. Даум былайын хаулерек джерге санаб, башын алыр умутда тамадала бла сёлешиб да кёрдю.

Алай а къарыу чыкъмады.

Ишде кесин кёргюзюб, танытыучу Даум комсомолгъа къагъыт берди. Бир иннетден алдыла. Даум аланы джыйылыулагъа джюрюй, адамла бла шагърей бола, сёлеше тебрегенинде, джашау алгъындан эсе кенг, алгъындан эсе сеир кёрюндю. Даум къалгъан тюкенчилени къалай ишлегенлерини, джаш тёлюню юслеринден хапар билирге китабла, газетле алыб окъуйду. Алгъын къуру къобузгъа, джырлагъа тынгылаучу Даум энди бош сагъатында радиону хапарларына хар кюнде эсин неди.

Керексиз накъырдаланы, чамланы сюймей, ишине эси кетген Даумну атын джашла уллу кёллюге, кишиге, турсунмагъаннга, махтанчакъгъа чыгъардыла. Ол сёзлени эшитсе, кесинде ол затланы кёрмегени себебли Даум кёлю бла бузулады. Аны айтхан адамла бла даулашыры келеди, алай а ишни сыйы аны бошламайды.

Бир кюн Махсют келиб, Даум бла кёб сёлешеди, Хорламны чалкъыдан къайтханын айтханында уа, инанмай, джангыдан сорду.

— Къачан келгенди дейсе?

— Андан бери эки-юч кюн болады. Тюнене къанг-

ханма деген эди. Юйлеринде ишден бошай болмаз ансы, ол андан бери уа кёрюнюрге керек эди,— деди Махсют. Даум къайгъылы болуб, сатыу этерге келген адамланы эслеб, аланы айтханларын узатады. Адамлагъа «огъай, джокъду», «тамбла боллукъду», «табхагъа къарасанг, кёрюрсе»— деб, бир-эки сёз бла къысха джууаб къайтарады.

Даум Хорламдан тюз хапар билалмагъанына къыйналыб, ингирге джетди. Тюкенни эшиклерин этиб, юйюне тебрегенлей, Хорламны эследи. Кёрмей озуб кетер деген къоркъуудан, Даум аны таба тебреди.

— Тюкенинги асыры эртде джабыб бармаймыса?— деб Хорлам аны кёзюне къарады. Даум бууунунда сагъатына кёз джетдире:

— Заман бизден эсе ашыгъыб джюрюйдю, — деди, Хорлам аны кеси бла энчи сёлеширге дыгаласдан:

— Мен а тютюнюмю бошаб, сеннге чабыб келе эдим, — деди.

— Алай эсе, къайтайым? Ичмей эдинг да?.. Эртденблагъа дери чыдарса, хата джокъду,—деб, Даум ышарды.

— Анга чыдагъандан эсе, ашха бек чыдарыкъма. Алай а, мадарым болмаса, не этерикме, тенглеге джайылырма.

— Кел, узайгъынчы къайтайыкъ,— деб Даум ызына бурулду. Хорлам сёз къошмай биргесине тебреди...

— Даум, мен сизни юйюгюзге да барыб къайтханма, — деди Хорлам, сёз башларгъа чурум излеб.

— Къачан, нек алдайса?— деб Даум джарыб, чачын силкиб, артына ата, Хорламгъа айланды.

— Тюнене. Чалкъыгъызны алыб баргъан эдим. Биягъы сен, къайда эсенг да, тас эдинг.

— Мен тюкенде болгъанма. Анам юйде эди да!..

— Анангы да эслемедим. Юйюгюзню киритин кермегенимде, арбазда иги кесек сюелдим. Сора адам болмагъанын билгенимде, чалкъыны юйюгюзню аллында джугъутур мюйюзге илиндириб келеме.

— Атам уугъа баргъанында, аны таудан келтирген эди, деб, анам хапар айтыучанды. Адам болмагъан заманны мараб баргъанынгы аман этгенсе, ансы ёзге айтырым джокъду,—деди Даум.

— Аны биле эсегиз, юйюгюзден эрек болмагъыз. Мен энтда барлыкъма сизге, — деб, кёлюндегин айтыр ючюн таб тюшюб къалгъанына Хорламны кёзю-башы джарыды.

Мийик, къызыл къанджалбаш юйню аллында сюелиб тургъан эки къатын тюкенчини Хорлам бла кёргенлеринде, джунчутабыз деб, неле эсе да мурулдай, онгсунмай джанладыла. Аланы эслегенинде, Даум къызарыб, аллына гузаба атлады. Узайыб тебрегенлеринде, ызларындан тауш этди. Алай а къатынла бурулуб да къарамай, орамны ёрге айландыла.

— Сени палахынгды аланы къачыргъан,— деб, Даум къуаннганын джашыралмай тургъанлай, кесин ёпкелегенге ушатыргъа кюрешди.

— Иги къыз, аны айта эсенг а, мен болмасам, сен бусагъатда юйюнгде олтурлукъ эдинг. Къадаулу киритинг тагъылыб тургъанын кёре болурса... Алкъын чилле да чыгъыб бошамагъанды. Кюн къысхара тебресе уа къалай этериксе... Бусагъатда кюн алты сагъатда батады. Къыш а 4 сагъатда кеч бет аллыкъды. Огъесе кюнортагъа кетгенинг бла келмейми къаллыкъса?..

— Хорлам, тарыгъыу джазар муратынг болгъанча кёрюнесе, журналыбыз барды. Къолунга тутдурайыммы?

— Берсенг да сени юсюнгден тарыгъыр зат табарыкъма.

— Кимге тарыгъырыкъса, Хорлам?

— Ол мени ишимди. Алай а мен ишде тамадангдан эсе, ананга тарыгъыргъа разыма,— деб Хорлам джюрегиндегин билдирирге кёлленди.

— Да мени анам алай сеннге тынгыларгъа хазыр болуб тургъанын ким айтханды? Аны тебдириб ойнама. Ол сеннге исси къабдырыргъа болур, — деб айтмаз затын айтыб ийгенине сокъуранды. Хорлам акъ кийиз беркюн мангылайына кийиб, тюкенни мюйюшюнде сабыр болду. Баш энишге къараб, сёзню къалай башларгъа билмей, мурукку этгенлей, Даум ышарды:

— Хорлам, нек сагъышландынг? Айт хапарынгы. Алай тюл эсе, тюкенни ачарыкъ тюлме, — деди.

— Тюкенни ачхандан эсе, мени соруумма джууаб этсенг разыма.

— Сор.

— Мен сени джанынга тиеме деб къоркъама. Сёзюм бюсюреусюз болгъаны ючюн да хата джокъду. Алай болса да кёб заманны этиб тургъан умутумдан къуру къалыб кетсем, мен бу джуртладан къайры болса да башымы алыб къорарыкъма...

Даум сёзлени не ючюн айтыла тургъанларын сезгенди. Алай а ангыламагъанча этиб, ачыкъ айтдырыргъа сюеди. Бу джол Хорламгъа не айтханын да этдираллыгъын таныгъанды. Тюкенни мазаллы къара киритин къолу бла тутуб турганлай, бир къолу бла ачхычын излеген кибик этиб, Хорламгъа къараб:

— Не эсе да бу биз билмеген зат, айт,—деб къыйсды. Хорлам бу джолдан таб тюшмезлигин биледи. Даумну джюреги бёлюне тургъанына да ажымсызды. Алай а элде, эки юйню арасында кёб тюрлю сёз джюрюгени

себебли ёмюрлюк оноууна таукеллик этерикмиди, огъесе анасындан къоркъарыкъмыды...

— Даум, мен айтырыкланы сен биле да болурса, мен экибизни мындан ары джашаубузну юсюнден сёлеширге сюе эдим,— деди.

Даум джашыргъанын билдирмезге кюрешди. Кюлюмсюреб къолунда киритин дыгъырдата, адам келиб къалмасын деб, тёгерекге кёз джетдире:

— Сёлеш, Хорлам, тынгылаб турама,— деди. Хорлам кёлюндегин таб джарашдыралмай, башын булгъады.

— Сен мен айтханнга разы боллукъмуса?

— Къайдам, не зат айтырынгы эшитейик. Алайсыз мен не джууаб этейим...—Даум, тюзюн айт джашаубуз бир болуруна разымыса? — деди Хорлам кёб бурдуруб кюрешмей. Даумну биягъы нюрю бетинден кетиб къалмады, алай а, тюрленнгенин билдирмезге излеб, сагъышланнганча, сёз айтмай тохтады.

— Даум, сени не айтырынгы билеме. «Чомур мени амалтын тутулгъанды», «Анам къарнашынгы джерде джыландан эрши кёреди», «Атамы ёлтюртген олду» дериксе. Айтсагъыз да сизге айыб джокъду. Ол сёзлеге терсди дерик табылмаз. Алай а, Даум, Чомурну юсюнде сени терслигинг болмагъанын биз билебиз. Уялмай айтайым, ишекли болсам, сени аны бла, адамла айтханча, затыгъыз болгъанды деб инансам, мен сенден эртде сууурукъ эдим. Къысхасы, кесими тыя биллик эдим. Ол хапарла бош болгъанларына мен ажымсызма. Домалайны юсюнде уа, къарнашым эсе да, мен Чомурну ариуламайма. Аны этген итлиги ючюн джерге кирирча болуб тургъанымы кесинг билесе. Сени ананг аны себебли бизни, юйюбюз бла да кёрюб болмайды. Аны да

билеме. Аны орнунда мен болсам, андан да бек суурукъ эдим. Экибизни арабызда уа гурушха сёз джюрюмегенди. Къыйын кюнледе бир-бирибизни сынадыкъ Сени кёлюнг кюлмесин, ёзге, Даум, мен айталмай термилиб тургъан затымы ачыкълаб къойдум. Атам да къууаныб къоярыкъды, билеме. Алай а сени ананг... анга бираз сагъышлыма.

Даум джукъ айтмай, онгусунуб тынгылайды. Кёлюндегин Хорламча айтыб, ачыкълаб къоярагъа алкъын таукеллиги джетмейди. Даум адам келиб къалыр деген къоркъуудан эки кёзюн джолдан алмайды. Киритни ачыб, тюкеннге кирирге заман кечигиб барады: адамла ишекли боллукъдула.

— Хорлам, сен аны къой да окъургъа, аскерге барама деб, хапар нек джаяса? Аны бир айтчы меннге?— деди Даум.

— Бусагъатда аскерге алсала, барлыкъ эдим. Алгъан а этерикдиле. Фронтда мени кибикле къан тёге турадыла. Эки кере барыб, комиссар бла къызарышханма. «Бюгюн, бюгече джылынг джетсин» эте, булджута турады.

— Айтыуунгдан, кетериксе сора?

— Даум, тюз ангылагъанса.

— Къачан къайтырыкъса?

— Да къазауат бошалмагъанды.

Мен къайдан билейим... Таб бошалса да, болджалым джетгинчи къуллукъ этерикме.

Даум, тубаннга кирген кюнча, мутхузланды. Ол энди Хорлам бла сёлеширге дыгалас этди.

— Хорлам, аскерге бармай боллукъ тюл эсенг, окъуну, башха къайгъыны да къоярыкъса,— деб арт сёзлерин созуб айтды.

— Окъууну андан къайтхынчы къояргъа керек боллукъма. Андан сора уа муратыбызны толтурурбуз.

— Сени, мени адамларыбыз да разы болуб, бизни юй этебиз деселе да сен къайтхынчы болмазлыкъ затды.

— Даум, мен юй оноууму этиб кетерге излейме. Олсагъатда мени джюрегим тынчлыкълы боллукъду.

— Сен кесинги джюрегинги къайгъысын этесе, ансы къалгъанла къулагъынга кирмейдиле.

Даум, ким да къайгъырыуну кесинден башлайды, алай тюлмюдю? Кесинге къара да къой... Мен, термилиб тургъан адам, юйюме келиб, джазыуубуз бир болуб, кетсем сюеме.

— Хорлам, сен кетгенлей, сени эгечинг ол адамынгы бучхагъындан алыб, атмазына ажымсызма?! — деди Даум, ол заманны кёзюне кёргюзюб.

— Аны мен бойнума алама. Наныкъ алай кёрюннгенлей, халал адамды. Ол чарлай тургъанлай, татах болуб къалады.

— Къайдам,— деб Даум экили джууб этди.

Кюн батды. Ёзеннги аязчыкъ татый башлады. Ийнек ёкюрген, бузоу макъыргъан, ит чабхан таушла эшитиледиле.

Кайдан эсе да харх таушла чыгъадыла. Экиси да сескекли болуб, тёгерекге къарайдыла, адам кёрмейдиле. Мычымай, дранбаш юйню арты бла келе тургъан эки эркишини эслегенлей, сёзню тохтатдыла.

— Мен кетеме, кеч болду, анам ёлтюрлюкдю,— деб Даум бойнунда ала джаулукъчугъун башына тартыб, ашыгъыб, джанлар дыгаласха кирди. Даум алгъа, Хорлам ызындан джолну энишге тебредиле.

— Сен сабыр эт, артдан келирсе, ансы адамланы кёрмеймисе,— деди Даум.

— Хата джокъду, адамладан бугъунуб къаллай бир-

ни айланныкъбыз!.. Бизден киши да бугъунмайды да!.. Адамладан къачарча биз кимге къыйынлыкъ салгъанбыз!..

— Сеннге уа не... Айтсала, меннге айтырыкъдыла.

— Сен тюкенчисе, ишингден келесе.

— Сени тагъылгъанынга уа не айтырыкъдыла? Сен да тюкенчимисе?

— Айтханны айтма къой.

Хорламны джууаб алмай кетмез къанын Даум таныды.

— Хорлам, кеч болуб баргъанын кёрмеймисе?.. Мен ашыгъама.

— Мен не айтыргъа билмейме,

— Билесе. Не «хо» де да ышандыр, не «огъай» де да тюнгюлт,—деб Хорлам Даумну къолундан тутду.

Даум къолун бери алыб:

— Наныкъны меннге тиш къысханын эшитгенме. Ол болгъан джерде меннге орун болмазлыгъын билеме. Башсыз болуб тургъанладан, таб, немчала бла кетгенледен кёбле къайтханларын экибиз да кёргенбиз. Мен сизге барыб тургъанлай, Чомур келиб къалса, не этерикбиз? Атанг джашын къыстамазлыгъы, сен да туугъан къарнашынгдан айырылмазлыгъынг ачыкъды. Мен а, мен? Бир сагъыш эт! «Мени тутдургъанынг ючюн сау бол» — деб, медалмы тагъарыкъды меннге?-.

— Даум, ол сау болгъа эди ансы, биз къайда да джашар эдик... Энди аны бери къайтыры ётюрюкдю. Джюрегим суууугъанды да келмесе да джарты болур джерим джокъду. Бизни арабызда къарнашлыкъ татыу къалмагъанды. Школда окъугъан заманында да, немчаланы заманында да адамлыгъын тас этди, бизни бетибизни да тулукъгъа сукъду. Таб, келген тёреси бол-

са да, энди мен аны бир арбазда огъай эсенг, хоншу болуб да джашарыкъ тюлме .

— Къарнашынгдан айрылыб къалалмазса.

— Даум, тюзюн излей эсенг, мен андан эртде айырылгъанма. Аллай къарнашынг болгъандан эсе, болмай къалгъаны кёб игиди.

— Сен аланы мени инандырыр ючюн тизе тургъаныгы билеме,— деди Даум.

— Кёлюнгмюдю?

— Кёлюмдю, не бла сюйсенг, аны бла инандырайым.

Хорлам, адамларыбыз бизни бир юй болуб джашаргъа къоймасала, этер мадарынг бармыды?

— Барды. Экибиз да кёзлеринден ташайырбыз да кетербиз.

— Ол а бек тынчды. Алай а къалай? Мен анама не этерме? Сени атанг, эгечинг не этерле, не айтырла?..

— Бизни ала кеслерине санасала, бузукъ болмазла. Бизни къулакъгъа алмасала уа... айыб кеслеринде къаллыкъды,— деди Хорлам. Алайсыз да Хорламны айтханын табсыныб, разы болуб тургъан Даум ышарды.

— Мен тюзме да? — деди Хорлам.

— Къайдам, Хорлам... Мен терссе демейме, алай а сени соруунга бусагъатда тынгылы джууаб бераллыкъ тюлме. Ёзге сен да мени джюрегимдегилени айта тураса.

— Даум, энди айт да бир къойчу, мен сеннге ышаныргъа боллукъмамы?...

Даум биягъынлай ышарды, ачыкъ джууаб бермегенликге аны джарыкълыгъы, ышаргъаны, кёзлери — хар ышаны разылыгъына шагъатлыкъ этедиле.

— Энди аллымы тыйма, мен кетдим,— деди Даум.

— Мени разы этмединг. Соруууму джууабсыз къойдунг,— деб ангылай тургъанлай, гурушха этгенча сёлешди.

— Хорлам, джаным, тёзюм керекди. Тёзюмден багъалы зат джокъду, — деб Даум абын-сюрюн эте, кетиб тебреди. Узая тебрегенинде, Хорлам ызындан къараб:

— Керек джерде тёзе да билликбиз,—деб къарамындан ташайгъынчы Даумдан эки кёзюн алмай, къараб турду. Алайда несин эсе да тас этгенча, юйюне сюймей къайтды.

Онбешинчи башы

Юнорта аумай тамада класслада дерсле бошаладыла. Директор юй сибириучю тиширыучукъну чакъырыб:

— Хаджат, Мыртаз юйюне кетиб къалмасын, меннге керекди,— деди.

— Болсун, бусагъат,—деб хота джаулукъчугъун тартыб къыса, къолунда къонгурауу бла барыб, коридорда тагъылыб тургъан уллу сагъатны тюбюнден къарады. Эшикге чыгъыб баргъан джашчыкъны тохтатыб:

— Домалай, джашым, сагъат боламыды, бир къарачы,— деди.

— Кесинг къараб тураса да! Меннге нек айтаса? — Джаншама, сен къартгуна! Кесим сагъатны танысаммы айтырыкъ эдим сеннге!— деб ызындан иги кёлтюртгенинде, джашчыкъ ышаргъанын тыялмай, кёзчюклерин джандырыб:

— Юч минут къалгъанды,— деб артына къарай ча. быб кетди.

Заман джетгенлей, Хаджат къонгурауну хар классны эшигини къатында зынгырдатыб, Мыртазны изледи. Дерсден чыгъыб келгенин кёргенлей:

— Сени директор чакъырады, — деди.

Мыртаз кёб затха сагъышлана, ашыгъыб, директорну кабинетине кирди.

— Чакъыргъан хапарынгы айтханларында, китаблары мы да ары салгъынчы ашыгъыб келе турама — деди ол.

— Олтур, Мыртаз. Мени сеннге ёзге айтырым джокъду. Къызчыгъынг Гокка школну былтыр бошагъан шой эди да?

— Алайды, тюз айтаса! — деб Мыртаз, бир уялтыр хапарны эшитиб къоярыкъча, сескекли болуб, директорну аузуна къараб турады.

— Мыртаз, аны окъур мураты бармыды?

— Окъурукъма деб а турады, къайдам...

— Сиз а не айтасыз?

— Да биз да окъурун излейбиз. Чырмау боллукъ тюлбюз.

— Чырмау болургъа не джолунг бар эди, окъурча эт ансы. Сен устазса. Кесинги сабийинги да окъуталмасанг, сеннге адамла ышаныб, сабийлерин къалай иерле.

Мыртаз бу соруула ючюн чакъырылмагъанын билиб, «арабин, не айтады» деб, эси кетиб тынгылайды.

— Мыртаз, мени кёлюме да алай келеди: бусагъат заманда эл школну окъуу бла къалгъан джаш адам неге джарарыкъды?.. Башын да кечиндирирча, къралына хайыры джугъарча адам болуб усталыкъ, билим алыргъа керекди, ангыладынгмы? — деб, директор

джюрегиндегин ачыкъламай, аны бла тохтар мураты болгъанын ауазындан сезиб, Мыртаз былай айтды:

— Аны уа ангыладым. Алай а сен дагъыда бир загла биле болурса. Мен атасыма. Биз эркишилебиз. Кёлюмс джукъ келлик тюлдю...

Директор таукел эталмай, бир Мыртазгъа, бир стол юсюнде тургъан журналлагъа кёзюн джетдирди.

— Мыртаз, мени энтда бир сорлугъум барды: Гоккагъа келечиле келе башлагъанмыдыла?— деди ол.

Мыртаз джунчугъандан соруунуу ангыламагъанча: «Не дединг?» — деб сорду.

— Болгъан зат джокъду, сен бош къоркъаса. Къызы болгъаннга келечиле джюрюген адетди. Мен не ючюн сорама? Зурум джашына умут этиб келечиле хазырлаи айланнганча эшитеме. Махсютге сёзюм джокъду. Аман джаш тюлдю, алай болса да юйдегиленсе, бизни адетде келин болса, окъургъа мадар къыйын табылыр. Сабийи болса, сагъыш эт, окъууну унутур, сора, арабызда къалгъан сёз болсун, ёзге мен эшитген, джаш кеси башха тиширыуну ызындан тюшюб айланады дейдиле. Кёз, къулакъ болугъуз Джаш да, къыз да бир-бирин билиб, джюрек разылыкъ бла тюбейбиз деселе, заран болмагъыз. Алай а Зурумну ариу сёзюне алдатмасын. Джаш эсе джашарыкъ, кеси келсин да аузу бла тилесин,— деди директор.

— Сау бол, тюз айтаса. Мен Махсютню кесим окъутханма. Айыбын аллыкъ тюлме, аман джаш болмаз. Алай а къызчыкъны бусагъатда ол къайгъысы джокъду, билим алгынчы биз да унарыкъ тюлбюз. Келечилеге инаннган а кесин алдатырыкъды. «Келечини къолтугъу ётюрюкден толу» дейдиле. Сени айтханынг эсимде боллукъду, — деб, къол тутуб айырылды.

Мыртаз юйге ашыгъыб келди. Кирир-кирмез, юй бийчесин къараб кёргенлей, бу хапарны анга эшитгенича джарашлырыб айтды.

— Кюй, аллах ючюн, бу керексиз таурухланы... Биз кишини юйлю оноууна къатышмайбыз, бизде кишини иши джокъду. Майна, эки къызны да чыгъардыкъ да!.. Не хаталаны барды! Бирер толу юй болуб турадыла. Аланы ишлерин да биз кесибиз къолубуз бла этгенбиз,— деди Мыртазны тиширыуу Забида.

— Къысхасы, Гокка окъургъа керекди, башын керексиз къайгъыла бла аурутмасынла.

— Къайгъырмаз. Келечи да, тилекчи да келир, къыз къагъыт да алыр. Джаууму къызына да келечи келмеучю болсун... Не къадар кёб джерден айтылса, къызынг ол къадар багъалы боллукъду, сыйы чыгъарыкъды. Айтханны нек суутама... Иги сагъан айтха эдиле не къадар да!.. сен телими болгъанса аллай бирчикни айыралмазча!.. Окъутургъа излей эсенг а, окъутурса, аны ючюн къарамазса, — деди Забида.

Мыртаз, чубур акъ сакъалын къолу бла ышый, башын булгъады.

— Тиширыу деб аны ючюн айта болурла... Энди бермезлик юйюнгю адамларыны келирлерин нек излейсе? Болмазлыкъ зат бла аланы, кесинги башынгы да аурутургъа неге керекди?!.. Ол махтау тюлдю.

— Ахыры ангыларыкъ эсек биз ангылагъанбыз. Энди бар да аны сеннге юретиб нйгеннге айт. Ол кесини къызына сакъ болсун. Биз башыбызгъа джетгенни кесибиз билебиз,— деб Забида эрини айтханына асыры къулакъ салмады. Мыртаз аны табсыз, тик джуабын джаратмады. Джюреги хош болмаса да сёзню джангыдан къозгъаргъа сюймеди. Аны эслеб, Забида кеси башлады:

— Сен меннге джаныб къалма да не айтханынгы билиб сёлеш. Эки къызынга да келечиле баргъандыла. Аланы дженгендиле. Къызчыкъ кеси да чарлагъан хапар айтмайдыла.

— Кимге?— деб Мыртаз эки кёзюн джандырды.

— Алма джанынгы! Сени бир къычырыб тебреуюнг барды!.. Махсютчюкге!

— Тохта, Зурумну джашынамы айтаса?..

— Хо, таб, ма ол сен чарлагъан Зурумну джашына огъуна айта турама. Эталлыгъынгы къалдырма! Табыб ёсдюрген къызыма мени аллай бир эркинлигим джокъ эсе, сора дунияда нек джашайма?— деди биягъы Забида.

— Да мен да бу юйден шойма да?!. Мен муну атасы болур эдим, билдирсегиз, не боллукъ эди?!..

— Тохта, бир айтайым, не айыбын кёргенсе? Не хатасы барды? Айтдырмай къоймай эсенг, Махсютчюк биз излеб табмачза, тюзюуюн сабийди. Сени къанынгы бузуб ийгенле, инан, зарланыб этгендиле. Мен да аллында сенича таш чартлатыр ючюн къалмадым, алай а инандырдыла, тюшюндюрдюле... Сен да чарлай-чарлай джарашырса... — деб, Забида кеси айтхандан теберге излемеди.

— Къоркъгъан къоркъууума тюшдюм — деб ахсыныб, башында сай бёркюн тешиб, Мыртаз къабыргъада буу мюйюзге илиндирди.

Забида саутла къайгъылы болгъанын кёргенинде, Мыртаз лампаны джандырыб, башын салды.

— Энди ол да сеннге джетибми къалды... Аны къой да ишинги этсенг а. Ол тиширыуну ишиди,— деди Забида ачыуланнган ауазы бла.

— Мен сени эркишинги, тиширыуунгу билмейме.

Меннге джарыкъ керекди. Къарангыда мен дерслеге хазырланапмайма, сёз ангылай эсенг...— деб Мыртаз столну джанына чегюб, китабларыны ичинде нени эсе да излей тургъанлай, эшик аллында аякъ таушла чыкъдыла.

— Санга айтама да! Бир къарачы, ким эсе да келди дейме. Гокка болурму? Тенг къызы бла кюндюзгю киногъа кетген эди,— деди Забида.

Мыртаз эриниб къобду. Алай а ол ачхынчы эшик ачылыб, Зурум бла хоншусу кирдиле. Мыртаз тургъанлай келиб къалгъанларын Забида ушатмады. Ол Мыртазгъа кезю-башы бла «хыны болма», деген магъананы ангылатыргъа кюрешиб, къонакъларына айланды.

— А къыз, хош келдигиз! Къайдан чыкъдыгъыз? Адам былай да бир этеди. Олтургъуз былайгъа,— деб гузаба атлаб, экисини тюблерине юслеринде джастыкъчыкълары бла алаша шиндикчикле салды. Зурумну хоншусу башы джабылгъан аур сумкасын столну джанына сюеди. Къол тутушуб бошагъанлай, бары да олтурдула. Зурум сёзню ачыкъ башлаб къояргъа Мыртаздан тартыныб, саулукъ, эсенлик сорады, элде джангы хапарланы барын айтады, Мыртазны саулугъун сорады. Мыртаз онгсунмай, амалсыздан джууаб этеди.

— Да «борчунгу бер да къутул» дегеналей, биз да джумушубузну айтыб, сизни башыгъызны бездирмей джанласакъ, ашхы болур.

— Забида! Мыртаз билемиди?—деб сорду Зурум. Забида къаллай джууаб этерге билмей, эрине къарады. Аны мангылайы тюйлюб тургъанын кёрюб:

— Олму? Биледи,— деди.

— Ах, мен хариб, аз урушмайса меннге, Мыртаз?.. Кеч, аллах ючюн, биз тиширыула былай телибиз. Джю-

регибиз алгъан адамдан тартына, буюгъа билмейбиз. Ма энди мени келгеними кёремисиз. Кесим къулагъым бла эшитмесем, тынч джукълаяллыкъ тюл эдим. Аны ючюн базыб келгенме. Мыртаз, эл иеси кибик бир огъурлу адамса. Къаллай къызла ёсдюрюб, къаллай джерлеге чыгъардынг!.. Алгъышлыкъ болуб турадыла. Сени да, Забиданы да ахырсы бир элде бир инсаннга тенг этмейме. Махсютчюк сизни Гоккагъыз амалтын бир палахха къалады. Тилекчи болуб келгенме. Ёксюз асырагъанымы билесиз. Джангызымы насыбы, джашауу сизни къолугъуздады. Кечим салыгъыз. Аны насыбын къызгъанмагъыз. Къызыгъыз эрлай юй болуб къаллыкъды. Сизни бир затыгъыз керек тюлдю. Кесим не керек-лилерин да этгенме. Махсют да, мен да аны джумушуна чабыб, «не айтаса?»— деб, аузуна къараб турлукъбуз. Къуру хоншума, тийреме эришгенден, сюйгенинсюймегенни арасында мен аны халкъ сукъланырча, тюз гинджича кийиндириб тутарыкъма. Ах, Гокка мени арбазыма кирсе, мен ёлсем да джыламасынла! Ол мени юйме келсе, санларым сюек сауулукъ табарыкъдыла, джюрегим бурун орнуна келликди. Мыртаз, элибизде сенден акъыллы, сенден халал, адамгъа сенича джарагъан джокъду деб, мен кёбледен эшитеме. Мени мыдах этмегиз. Разы этмей, джюрегими сындырмагъыз. Умутчу болуб, насыб излеб келгенме. Огъай деб, мени джаным саулай обама кийирмегиз. Мыртазгъа да биринчи кере бетими ачыб айтама, мен къызыгъызны тилеп келгенме. «Хо» десегиз, алтын этегизге башым къонакъ! «Огъай» десегиз, джангызымы джюрегин сындырмаз ючюн, аны термилгенине къарамаз ючюн башымы алыб къайры болса да бериб кетерикме,— деб, къарагъанында, Мыртаз башын булгъай тынгылаб тура эди. Забида

эрини разы болмагъанын билгени себебли, берген сёзюне да тюз болур ючюн Зурумну джууабын кеси этди:

— Билемисе, Зурум, эркишиле быллай затха къатышыргъа асыры излемейдиле. Къызы иги юйге тюберин сюймеген ата болмайды. Аны тышында джаш адамланы джашауларына бусагъатда киши да чырмау болуб кюрешмейди. Зурум, сезюбюз сёздю. Къызланы джууабларын кесинг эшитгенсе. Аталары да огъай демейди. Биз сёлешиб турабыз, — деди Забида.

— Зурум, къарайма да тыныб тургъан ишге ушатама. Ол себебден мен айтыр зат къалмайды. Алай а джашынг да, бизни къызыбыз да окъургъа керекдиле. Былайда келечилик айта билгенингча аланы окъута да билсенг, бир ашхы, келин кирсе, унутуб къоярмыса? — деди Мыртаз.

— Да экиси да школну бошагъан шойдула да? Окъууну арты бир боллукъ тюлмюдю?...

— Зурум, эл школ окъууну арты тюлдю, аллыды. Ала адам болур ючюн алкъын кёб окъургъа керекдиле.

— Да ким огъай дейди. Къаллай бир керек эсе, аллай бир окъусунла. Не да болсун созмагъыз. «Айтылгъан иш бишер, къымылдагъан тиш тюшер»—дейдиле. Иш не къадар дженгил тынса, ол къадар эки къауумубузгъа да игиди. Бир-бири аягъыбызны марамайыкъ. Къач, хар нени да тёгюлген заманчыгъыды. Сиз да затны суудан алмайсыз. Тюзмю айтама?..

Зурумну бу соруна Мыртаз дженгил джууаб этиб къоймады. Зурум дагъыда аллай бир сёзню къуйду. «Хо» деб болджал салдырмаса да Зурум Мыртазны кеси айтханнга ийилтгинчи юйден чыгъаргъа унамады.

— Къыз кеси аузланнган эсе, биз не этерикбиз... Акъыл-балыкъ болгъан адам бусагъатда башына кеси

иеди. Биз анга бузукъ болмазгъа кюреширикбиз,— деб, Зурумну дженгил къорарын излегенча, субай сёз бла башын алды. Зурум къара беллигине эки къолун сугъуб, юйюне келин келгенча, уллу кёллю болуб, башын ёрге кёлтюрдю. Мыртазгъа таукел къараб:

— Къысхасы, иш битди да? Тюзмю ангылагъанма? Инаныгъыз, мен бюгюн душнягъа джангыдан туугъанма. Огъай, мени аягъымы мараб тургъанла, сюймеген хоншула энди не айтырыкъдыла?.. Аз джюреклери джарылмаз!—деб, соруууна джууаб да эшитгинчи, кёл кенгдириб сёлешди.

— Зурум, аллах огъурлу джуукъла этсин, бу гюнахсыз сабийле бир-бирине тюбешгенлей, бютеу элге, джамагъатха бир насыб, ашхылыкъ келсин! Биз сёзюбюзню аузларына ашаучуладан тюлбюз. Юйде бирибиз этген оноугъа бирибиз сёз къошмайбыз, — деди Забида.

— Ах, ол аузунга къурман болайым! Забида, сен къуру мени ючюн огъуна сормай джандетге барырса! Энди айтмаз сёзюмю айтайым: сизден джылы джууаб табмасам, унамасагъыз, башымы дуниядан тас этерик эдим. Мен аны кёлюм бла айта турмай эсем, джангызымы къабайым...— деб Зурум джюрегинде къуанчын джашыралмай, кюлюб сёлешеди. Мыртаз бла Забида бир-бирине къарашдыла, сёз а къошмадыла. Экиси да кюрешиб, Зурум бла нёгерин аузланыргъа столгъа олтурталмадыла.

— Огъай, балыгъыз, джаугъуз да керек тюлдю. Энди бизни кетме къоюгъуз. Къуандырдыгъыз, аллахдан къуаныгъыз!—деб тебрегенлей,—«а къыз, сумкангы упутуб бараса, тохтачы»,—деб Забида стол тюбюне узалды.

— Огъай, огъай, ашыкъмагъыз, артда бир сабийден

иерсиз,—деди Зурум. Аны негери сумканы ичинде кимге не келтиргенлерин айта тебрегенлей, Зурум:

— Хы, аны кеслери айыра турурла, кетдик!— деб ашыгъыш эшик юсюне джетди. Кюйген юйден баргъанча, къуру-къуру чыгъыб тебрегенигизни кёрген не айтырыкъды!.. Хоншудан, тийреден да ыйлыкъмаймысыз?— деб Забида джукъ салыб иерге изледи. Алай а къуууанигандан аякъ тюбюнде чёб сынмагъан Зурум кимни сёзюн да къулагъына алмай кетди. Хоншу къатын эшик юсюнде мурукку этиб:

— Зубайда, Мыртаз, джаратхан аллах бла тилейме, къууанч тыбырлы болуб баргъаны бла мыдах этмегиз, ёлюб къаллыкъды. Кертиси да джашчыгъына сёз табарыкъ тюлсюз. Тюзюуюнчюкдю. Тоба, адамлыгъы да, джитилиги да болгъан джашды, — деди.

— Бизни ёзге айтырыбыз джокъду. Къызны кёлюн да билейик,— деб Мыртаз джюрегине айтханын этдиралмагъанын чертерге кюрешди. Алай а аны ангыламады ол. Кеси сёзюнден сора джукъ эшитмей, Зурумну ызындан чыкъды. Мыртаз бла Забида ашырыб кюрешмедиле. Ызларына айланнганлай, Мыртаз юйге гузаба кириб, юй бийчесини билегинден тутду:

— Сен сеир адам кёреме!.. Мени разы болмагъанымы да биле тургъанлай, сени сёз таусуб ийгенинг сеир тюлмюдю?.. Къызынг аякъ тиреб тохтаса, не этериксе?.. Не уа къазауатны бошалма къойсанг не боллукъ эди?!.. Тыбырда къалгъан къызынг болмаз да!..—деб тюйшюр къанда тамагъы бла сёлешди.

Забида джууаб этер къайгъылы тюлдю. Ол гузаба атлаб, столну тюбюнде уллу сары къубас сумканы эки къолу бла кёлтюрюб, столгъа салды. Башын ачыб, болгъан тавакъ бла шекер хапчыгъын чыгъарды

Сумканы тюбюнде джан джаулукъну эслеб узалса, чырмалгъан... Не затды деб, бери алыб ачин ачды. Мыртазгъа костюм, алтын сагъат, Зубайдагъа чепкенлик, эрде къызларына кюпес джаулукъла. Бир джаулкъну къанатында тюйюмчекни эслеб ачды. Тюменликледен 400 къагъыт. Зубайданы бети къызарды, ол эки къолун бир-бирине уруб:

— Къалайса!.. Мени бла даулуша шой эдинг да!.. Къайсыбызны оноубузду ма бу рысхыны джаудургъан!.. «Ашыкъма», «сагъыш эт»,— деб азмы кюрешген эдинг!.. Ах, мен джарлы, сеннге тынгыласам а эшигибиз джабылыб да къаллыкъ эди!.. Къайда кечикди Гокка? Энди созмазгъа керекди. «Къызынг болса, эрге ашыкъ»,— дейдиле. Джарлы къатын, баш неси да болмагъанлай бу рысхыны къайда табханды?... Ий, къуанмаймыса?!. Къара тынгылауну бериб къалай тураса?!.— Забида тюменликлени къучагъына джыйыб, туз машокну элтгенча кесин ынгычхата, элтиб орундукъгъа къуйду. Сора орундукъ аягъына олтуруб:

— Костюмунгу джаратдынгмы? Таза схарлады,— деди Забида эрине къараб. Мыртаз ашыкъмай джууаб этди:

— Мени сатлыкъ къызым джокъду. Баргъан адамы бла джашаяллыкъмыды? Былай кёлюнгю ала билген, тюлкюленнген къатын къызынгы разы эталлыкъмыды? Сен ол затлагъа ойлашмай, сатыугъа кириб нек къалдынг?.. Мени сагъышландыргъан олду. Бу сени эсинге алгъан ачхаланы бурнунгдан чыгъармазлыкъларына сен ажымсызмыса?.. Табхан балангы огъай, бузоуну сата тебресенг да этесе сагъыш. Ачха болса, сен адамлыкъны, акъылны ишленмекликни, джюрек разылыкъны излемейсе. Мен сени быллай болумсузлугъунга кюеме.

Сени телилигинг себебли энди къызынг азаб чегерге керекди... Ачханы да, ол къумачланы да мени кёзюме кёргюзме. Мен Гокканы кесини ауз тылпуун эшитгинчи, сени оноунгу къулакъгъа аллыкъ тюлме. Аны ангылаб къой, деди Мыртаз.

— Да сеннге рысхымы джарашырыкъды!.. Сени ненги да аллах терсине айландыргъанды да бошагъанды. Хазыр ашынг аллынга келгенинде, башынг нек кёбеди? Къалай сюйсенг, алай эт, мен сёзюмю аузума ашаяллыкъ тюлме. Мени юйме быллай рысхыны бир адам да къуяллыкъ тюлдю,— деб Забида къумачланы бюклеб, джан джаулукъгъа чырмаб, кюбюрге салды. Халыуаны табагъы бла къолуна алыб:

— Он килограмм болур да?— деб Мыртазгъа узатды. Ол башын бери бурургъа да унамады.

— Къараргъа турсунмагъан Зурумну халыуасын ашаргъа ыйлыгъырыкъ болурса, — деб Забида бычакъ бла кесиб, бир тилкемни алыб, кеси ашаб тебреди.

Мычымай Гокка кириб, акъ чилле джаулугъун бойнундан алыб, орундукъ къулагъына тагъа:

— Анам, бу иги халыуа къайдан чыкъгъанды? Бизге къабдырлыкъ тюлмюсе?— деб катына барды. Мыртаз къашын-башын тюйюб, къызы бла къатынына кёзюу къарады.

— Бары да сени «игилигингденди!».. «Ташны ата билмеген башына урур» деб сизни кибикле ючюн айта болурла. Сора «окъугъан этерикме» дер да... Окъурукъса сен, ахыры адам окъуса! — деб, ачыулана, Мыртаз ол бир юйге кирди. Ол чыкъгъанлай, тынгылаб тургъан анасы къызыны къатына келиб:

— Сен аны ючюн джюрегинги къыйнама. Ол школда сабийлеге алына юрениб къалгъанды да кесин тыял-

майды. Эркишиле алай эте келедиле да, «чарлагъан шкок тюз урур» дегенлей, боюнларын боюнсхагъа джарашдырадыла да къоядыла,— деб анасы сёлеше тургъанлай, аны эшитмегенча, Гокка халыуаны бир кесегин аузуна атыб, сёзюн кючден ангылата:

— Анам, ма халыуа десенг халыуа! Къалай татлыды! Къаб да бир кёрчю,— деди.

— Тохта, мен айтханнга тынгыла. Бусагъатда анасы келиб кетди. Рысхыны къуюб къойгъандыла! Уллу аллах бизни былай джазыкъсынырча, биз анга не игилик этген болурбуз!..— деб, кюбюрден чыгъарыб, Зурум келтирген тюменликлени, къумачланы аллына къуйду. Гокка кёзлерин джандырыб:

— Оу, къайдан чыкъдыла была? — дей, сеирсиниб, къумач бюкленнгенлени къолуна алыб, джайыб къарады..

— Къычырма, айта тургъанымы ангыламаймыса?!.. Зурум къуйгъанды бу къудуретни барын да! Ма сокъур рысхы деб мынга айтадыла! Бир кюнню терлеб ишлемегенлей, тырнакъны къарасы тенгли бир джугъунг къорамагъанлай, юйюнгю толтуруб къойса. Бир къара бери!..—деб Забида тюменликлени орундан кёлтюрюб, аллына бюркдю. Гокка:

— Зурум былай чомарт къалай болду? Нек келтиргенди? — деб, биле тургъанлай сорду.

— А къыз, нек къыйнайса мени, сени бу соруунг неди?! Мазаллы къыз, кесинги нек телилендиресе? Сыбхан аллах,— деб башын булгъады.

— Анам, менден джашыргъанмы этесе?

— Оу, мен хариб, сеннге къызым барды деб тургъан мен къара джерни къабайым огъесе!.. Сёз таусулуб, иши тыныб тургъан къыз сёлеше турады былай, онгуна,

солуна урдура!.. Хайырсыз, сен бу болумунг бла киши арбазда юй болуб къалай джашарыкъса?!

— Тохта, сора «бу сени багъангды» деб айыртыб айтсанг а..., Къаллай бирге сатханса? Багъамы билирге боллукъмамы?

— Тоба, къыз, ма былай эки эшменгден алыб, эшикге быргъарма да эки кёзюнгде от джилтинле ойнатырма. Бетсиз, дагъыда бери айланыб, анасы бла демлеширикди! Мен сени тенгчигинг болмазма да!... Эшта, сен аны бюгюннге дери эшитгенми этгенсе! «Нек» — зат деуюнг! Аллай бир къарнынг бургъа эди сени! Чынты атасына эшитдириб, аны кёлюн ала тургъанлыгъыды... Бюсюреу этмейме элге къодуламагъанынга.

— Анам, Зурумланы атларын да сагъынма. Мен аланы айтыб эшитирге да сюймейме.

— Оу, мен хариб, бу акъылындан шашыб турады!.. Инаныгъыз, мынга бир зат болгъанды. Бедербет, ёзге зат этмей, ол гаккы башчыгъынгы чачыб къоярыкъма!.. Ах, мен джарлы, сен мени джюрегими джарыргъамы джаратылгъан эдинг! Ишинг битиб турады, ишинг сын боллукъ! Нек къыйнайса мени!..

— Керек тюлдю дедим да! Сагъынма аланы меннге!

— Не хаталары барды?.. Сен нелерин билесе?!..

— Джукъларын да билмейме, билирге да сюймейме! — деб Гокка къолунда халыуаны къалгъан кесегин стол юсюне атды.

— Сен асыры озуб айланаса, аллахынгы, адамынгы танымай... Махсютча джашла ёссюнле, я джаратхан аллах, мени сюйген адамларымы юйлеринде! Урусу, аракъысы джокъ, школну бошагъанды, хауле джашла бла аны орамда бир кюнню кёрмезсе. Бир джангыз къызгъа аузун джарыб, накъырда этмеген, айт, аныча шыйых бармыды бизни элибизде?!.. Аллах кеси джазы-

късыныб, бизге рысхыны эки къолу бла берирге тебрегенди.

— Анам, кёб айт, аз айт, болмазлыкъ затды,—деб Гокка, аны сёзюн сан этмей, атасы болгъан юйге кирди.

Мыртаз кёл басды. Къызыны алай терк алданыб къалмазлыгъына ажымсыз болуб:

— Гокка, джюрегинге тынгылаучу бол. Энди сен башынга джетгенни ангыларча болгъанса. Алай а къуру да джюрек тюз, абынмаз джолунгу кёргюзеди дерге болмаз. Джюрек абындыра тебресе, ойлаша, «мен джюрек тартханча барыб турсам, неге тюберикме?» — деб кеси-кесинге сорурча бир болумунг джокъ эсе, алкъын башынгы джюрютюрча болмагъанса. Мен дерслеге хазырланнгандан, тетрадлагъа къарагъандан башымы къашыргъа да бошамайма. Тилерим: адам сёзге алданма, оюмсуз атлама. «Сабыр тюбю сары алтын» — дейдиле, ашыгъыучу болма,—деб, Мыртаз къызыны башын сылыб, стол джанына олтурду. Джангы газетни алыб, окъуб башлагъанлай, ол юйде Забиданы джюрексиниб, сынгсыгъан таушу чыкъды. Джазгъы кюнаманла ачылмагъанлы ыйыкъ болады. Тубан джаумчукъ, джерни кеберге къоймайды.

* * *

Бичен дыккылыкъдан малла джукъаргъандыла. Алай болса да зынтхы, темир чыбыкъла бла байланнган будай салам кюлтелени тёбентин колхоз машинала кече, кюн да ташыйдыла.

Фронтладан кюн сайын къуанч хапарла келедиле. Бизни аскерлерибиз тушманланы уясына джууукълаш хандыла. Фашистле джанауалгъа джетиб, не къарыуларын да салыб аякъ тирерге кюрешедиле.

Ёзен ичинде, сабан ызлада тангны бурну къарагъандан башлаб, тракторланы гюрюлдеген таушлары тохтамайды.

Сапар азыкъ алыб, къошха кетгенли бюгюн ыйыкъ болду. Биченни аяулу этгенлерин, кюн ачылгъан заманда малланы къауданда кютгенлерин айтыб кетгенди да Наныкъ анга башлы чурукъла излей, джашчыгъын да къойнуна алыб, тюкеннге барды. Аны юсюнде чайыр бетли уллу хурджунлу джангъы палтонуна Даумну кёзю илиниб:

— А къыз, бу ариу затны къайда табханса? Не эди багъасы? Тоба, бизни тюкенледе уа быллай палтон болмагъанды,— деди.

— Табханма. Мен алай залимме,— деб тюз джууаб бермей, чамгъа буруб ышарды Наныкъ.

— Ким келтиргенин билмейди дебми тураса? Бек ариу билеме! Огъурлу болсун! Муну алгъан ызы бла мындан уллу ашхы саугъала алыучу болсун! — деди ол. Наныкъ эрнин чюйюрюб, мангылайы бла къарады.

— А къыз, сени бу сёзюнгю эшитген не айтырыкъды!.. Мен сеннге къызчыкъ болубму къалгъанма?! — деди Наныкъ.

— Огъай, огъай, къыздан башханг джокъду, ана болгъанма деб айта тургъанлыгъынг болур. Ким алгъанын мен билеме.

— Даум, а къыз, нек къоймайса мени? Сора кимим аллыкъ эди?.. Атам малчы, Хорлам да, хариб, аскерге кетеме дегенди да къайры ийселе, ары барады, джал бла онгдурурча тюлдю. Кесим джыйгъанчыгъыма алаъанма.

— Наныкъ, энди тохта, ансы айтыб къоярыкъма...

— Нени айтырыкъса, хайырсыз? Адамланы кесингчамы кёресе? Мен къалгъанлача эркиши къайгъылы

тюлме. Мени сёзюмю этгенлени юйдегилери ёксюз къалыб мени кюнюм келсин!.. Мен юсюме кийим кийменми турлукъма!.. Мен сени керти хапарынгы эшитиб, иги чыдаб турама сора...

— Наныкъ, джанынга алай тийерин билсем, сагъынныкъ тюл эдим. Кеч, терс болдум.

— Даум, иги къыз, сен меннге иш этиб, дерт къайтара тургъанлыгъынгды,—деб Наныкъ сёзню къозгъаргъа изледи.

— А къыз, не керексиз затланы сёлешесе сен. Сора мени де дертим барды?.. Мен сени бла джер-суу юлеше болмазма да...

— Андан да оздураса. Айтдырмай къоймай эсенг, юйюбюзге къан салдырыргъа тебрегенсе.

— Къалай? Не бла? Не сёлешесе сен? — деди Даум, асыры ачыудан башын булгъай.

— Уялмаз, энтда не этгенинги билмеймисе?!.. Сени керегинги берирге эртедеден бери сарыуум къайнайды. Акъыл-балыкъ болмагъан сабийни терилтиб, келин болургъамы излейсе бизге! Хорламны нек айландыраса ызынгдан? Чалдышлада, мюйюшледе тюбей?.. Билмейди дебми тураса?.. Хар атламынгы кёрюб турабыз. Сени амалтын кёмюлюб кетди да мени къарнашым Чомур! Энтда экинчи къарнашымы да бошаргъамы излейсе?! Келинлеб бизни арбазгъа кирирге мурат этме!

— Мен сизге чабыб баргъынчы турургъуз алай!.. Меннге къычырма да къарнашынгы тый, сен керти айта эсенг. Меннге сёлеширге ишинг джокъду. Тюнене ёлген эринги, къойнунгда сабийинги унутуб, кече кюн да биреуню джашын юйюнге джыйыб турургъа сен бир уялсанг а? Сени кибикле эркишилени атларын сагъынмай, джылланы ашырадыла. «Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъаннга сокъур» дейди, — деб тюз айтадыла...

Даумну бу сёзлерине джууаб табалмай, Наныкъны бети бир чыммакъ, бир къыб-къызыл болду. Ачыудан ол эрнин ачытхынчы къабды. Джашаучукъ сабий оюнчакъчыкъны кёрюб, тюкенни табхасына къолчугъун узатды. Аны эслеб, Даум оюнчакъны алыб;

— Джашау! Ма, сени болсун! — деб къолуна тутдурду.

Наныкъ сермеб алыб:

— Ма, башынга ур! Мыннга ол керек тюлдю! — деб ачыуу бла сабийни къолчугъуна адамыча урду. Сабий ачы къычырыкъ этди.

— А къыз, сабийини уа не терслиги барды, алай къалай урдунг!? — деб, Даум терен ахсынды.

— Ол сени ишинг тюлдю. Сен сабийлеринге оноу этерсе!..

— Наныкъ, бюгюн иш этиб, мени бла тюйюшюргеми келген эдинг? Мени терслигим неди?

— Сен а биллик тюлсе... Сен билген эркишиге кукаланыуду,— деб сабийи джылагъанын тыяр къайгъылы болмай, тюкенден чыгъыб, юйю таба айланды. Орамда тюбеб, кюнашхы бергенлеге да башын силкген болмаса, джууаб этмегенлей, не сабийин тыяргъа излемей, Наныкъ арбазларына келди. Эшикни ачылыб тургъанын эслеб, юйге ашыгъыб киргенинде, Махсютню газет окъуй тургъанын кёрдю.

— Келибми тураса, кёб сакъладынгмы? — Муну уа къачан алгъанса? Огъурлу болсун джангы костюмунг! Бетинге джарашхан, кеси да сыйлы къумачданды,— деб Наныкъ аны къатына шиндикни тартыб олтуртду. Махсют джуаб этмеди. Ол сабийчикни анасыны къойнундан алыб:

— Джашаучукъ, мазаллы джаш болуб къалгъанса да сен!.. Ай, анерим, джигитге! Кёремисе, кёзчюклери-

ни джанныганларын. Атасыча таукел джаш боллукъду. Джюрюй болур? — деб сорду.

— Джюрюмей, Джашау адам тюлмюдю. Сенден уялыб тургъанлыгъыды ансы, джангы къанатлана башлагъан джюджекча, джуюлдеб тебрейди.

— Къандаур улу мени татлы тенгим эди. Ким билсин, ол менден бир эки джылны дуния джарыкъны алгъа кёрген болур эди, менден эсе эсли эди. Ёзге, халаллыгъына халаллыкъ джетмеген, ачыкълыгъына ачыкълыкъ джетмеген, къолгъа алгъан ишин джарты къоймагъан, къаллай джаш эди!.. Джашаучукъну бурунчугъу, мангылайыны ишленнгени атасына шашмай ушайдыла.

— Тоба, Махсют, аны мен эртде эслегенме, алай а аны къалгъанла манга бир да айтмайдыла.

Басдыргъан адамла кеслери аузлары бла айтхынчы, не къагъытына, не хапарына джюрегим инанмай эди. Ёмюрлюк джашауунгу бирге этген адамынгдан замансызлай, ажымлы айырылгъандан уллу къыйынлыкъ болурму?!.. Билемисе, орунда джатыб, джукъусуз, болуб, кёб сагъышланама. Мен къараб кёрлюк тюл эсем да, ол энди таб, элин, джерин кёрмез джерге тюшген эсе да, тар обада къара джерни къабмай, джаны джашаса, мен быллай бир кюерик тюл эдим...

Махсют Наныкъны тыгъылыб сёлеше тургъанын эслеб:

— Энди болду. Не кюрешсек да аны бери къайтараллыкъ тюлбюз. Бизни къолубуздан келлик неди? Ма, Джашаучукъну аны кёзюнден кёрюб, мыдах этмейик. Ёксюзлюк сынатмасакъ, джюрегин сындырмасакъ, биз борчубуздан къутуллукъбуз,— деб Махсют Джашаучукъну къойнуна (къысыб„ мангылайчыгъындан уппа этди.

— Наныкъ, Джашаучукъну этлик чашчыгъын мен кесим джюлюрюкме. нохта бауму хазыр эт, — деди Махсют.

— Болсун, болсун. Табу десенг да аны джюлюрге башха эркиши табыллыкъ, тюлдю, — деб Наныкъ бюсюреусюз джууаб къайтарды.

Наныкъ сау джылны сабийине эмчек бергени, эрине кемсиз ачыгъаны себебли, ким да эслерча, азгъанды. Аны къатангы санларына кийген кийими да асыры джарашмайды. Аны ючюн болур, ол чепкенлерин джыйрыкъ этдириб, къысхаракъ киеди. Алай болса да, бетинден къызлыкъ нюрю кетмегенча, сюйюмлю ышара, бетине къызыл ура турады. Ол узун къара эшмелерин башына тёгерек байларгъа ёчдю. Аягъында Махсют алгъан алаша табанлы туфлилери энди бираз сыдырыла башлагъандыла.

— Махсют, бизни хапарыбыз элге джайылгъанын билемисе? Гыджыны ол эл уялтмагъаны тюкенде, сен кёрген, кёзюме къараб, артха-алгъа салмай, «сизни халкъ биледи» деб къойду, — деди Наныкъ.

— Даумгъамы айта тураса? Айтсын, аны ючюн сени ненг къорайды!..

— А джаш, алай къалай айтаса! Сен меннге чырт да сагъыш этмей кёреме. «Юйюне эркишини джыйыб турады» дегенден уллу тамгъа бармыды?!.. Мени сартын, ёлген да бирди, ол да бирди. Биз оноу этерге керекбиз. Мен кесими алкъын джоюлгъанлагъа санамайма. Озгъунлукъ этгенден эсе, къара джерге кирликме.

— Тюз айтаса, Наныкъ. Алай а бизни небизни айтырыкъдыла?!.. Айтсала да биз энди бир юй болдукъ да?

— Бир юй мени юйюмдеми болургъа керекбиз?! Сен эркиши тюлмюсе?! Сени юйюнгде болургъа тыйыншлы тюлмюдю?

— Алайды.

— Алай эсе, энди мени башымы дамыргъа къойма да юйюнге джый. Боллукъду алдаб тургъанынг... «Тамбла огъуна юйюме элтмесем» — деб къаллай ант этгенинги унутханмы этгенсе?.. Андан бери талай ай озду. Мен бетими адамлагъа кёргюзалмай башлагъанма. Юйюне барыб киргинчи эркишиге инаннган тиширыу телиди,—деб эки кёзю суудан толуб, Наныкъ джыламсырады. Махсют Джашаучукъну орундукъгъа салыб, къолуна юч сомлукъну тутдуруб, Наныкъны къатына келди. Бир къолу бла аны кесини кёкюрегине къысыб, бир къолу бла башында базыкъ къара эшмесин сылаб, былай айтды:

— Наныкъ, меннге инанмаймы тебрегенсе? Мен да сеннге инанмасам, биз къалай джашарыкъбыз?..

— Махсют, сен меннге инанмаз зат къалмагъанды. Мен ийнанныганча, сен да меннге нек ийнанмайса? Берген сёзюнгю аузунга нек ашадынг дейме? Сен мени бу эки кюнде юйюнге элтмесенг, менден бошадынг.

— Элтейим. Мен ёмюрюмю сени бла ашырлыкъма. Сенден сора меннге тиширыу керек тюлдю, деген эдим да, Сёзюмю толтурмасам, ол заманда не этсенг да эркинсе.

— Огъай, энди иш сени ким болгъанынгы сора туруудан озгъанды. Мени бедишлик этгенсе. Мен, кеси кесими дуниядан тас этерикме, — деди Наныкъ тыгъылыб.

Махсют иги кесекни энишге къараб туруб:

— Сёз ючюн, мени юйюме бармай, башха адамны юйюне барыб тюшсек, боллукъмуду? — деб сорду.

— Сора башха адамгъа нек барабыз?! Сени юйюнг бар шойду да!

— Анам а?

— Болсун ананг. Ананг сеннге къатын алмамы дегенди?..

— Анам унамаса уа деб айтханлыгъымды...

— Тохта, сен мени телиге санаб, анангы сылтауу бла къоркъутуб, менден къутулургъамы излейсе?..

Махсют башын алалмазлыгъан билди. Ол аллындан да Наныкъгъа кёлю бла ёмюрлюк нёгер болур мурат бла тагъылгъанды. Алай а анасы аны сёзюн къулагъына алмайды. Энди дыгаласы: анасын да разы этиб, экинджанындан да хатасыз къалыргъады.

Аны Наныкъ терсине ангылаб, башын алыб джанларгъа тебрегенди деб илиннгенди Махсютге.

— Сен джюрегинги къыйнама, — деди Махсют, иги кесекни тынъылаб туруб. Барыб, анама кесим сёлеширге керекме. Мен аны ючюн тартына эдим. Не айтсанг да табхан ананга бетинги ачыб, демлешиу махтау тюлдю,— деди.

— Нек демлешесе?.. Ариу сёлеш. Табхан ананг сёзюнгю ангыларыкъ болур. Ол керти ана эсе, джашаунга чырмау болуб, сени мыдах этмез. Мени уа башха мадарым къалмагъанды, аны мен айтханма,— деб Наныкъ сабийни орундукъдан алыб, кийимчиклерин алмашдырды. Махсют базмай, ангарыла кетди.

Оналтынчы башы

Махсют башын ёрге кёлтюрмей юйюне джетди. Сёзню неден башларын, анасыны кёзюне къараб, къалай даулашырын башына джыялмайды. Зурум быгъын этлени бычакъ бла туураб, столну

мюйюшюне къурулуб тургъан мешиначыкъгъа атыб тартады. Аны кёзю-башы кюнледен джарыкды.

— Махсют, бала, нек мыдахса? Былай келчи, къатыма олтур. Ач болгъан болурса, мен хариб, заманында юйюнге джыйылмайса... Аузланнганмыса?

— Къайда аузланныкъ эдим сора? — Махсют онгсунмай джууаб этди.

—Къайдам, мен къайдан билейим! Сени джюз тенгинг барды.

— Мен ишде эдим. Ач тюлме.

— Махсют, джаным, иш дегенлей, башха джергеми кёче айланаса? Алай эшитеме,— деди Зурум.

— Ким айтады аны? Ол деген неди? Юйюмю, анамы къоюб, мен къайры кетерикме сора?!..

— Башха ишге кёчесе деген эди тенглеринги бири.

— Инанма, анам. Биягъынлай конторда бухгалтерге болуша турама. Бригадир этейик дедиле, унамадым ансы. Бухгалтерлик школгъа барлыкъма.

— А джаш, унамадым деб къалай айтаса? Шо, ёлген атангы джаны ючюн, бар. Къуру мени хатерим ючюн джараш да къал. Хакъынг да, сыйынг да кёлтюрюллюкдю. Башха адам болуб къаллыкъса.

— Анам, бош къысма, мен курслагъа къагъыт бериб турама. Ачхачыкъны джойма. Мен окъуб къайтсам, сеннге аны беш къат къайтарырма.

— Ачхачыкъ дегенинг?...— деб Зурум эт джугъу къолларын ууа, джашына къарады.

— Мотоциклге джыйгъаныма айтама.

— Оу, аны хапарына бир тынгыла. Къуаныб къоярыкъса. Билемисе, адамны насыбы аллына ура тебресе, хаман джолу болуб барады...

— Кесим юйлерине салыб барыб къалдым, алай игилик келсин сеннге да менинге да! Ётюрюк эсе, ма хон-

шубузгъа — Дымайгъа бир сор. Ол аузу бла шагъатлыкъ этер, — деди Зурум, семиз эт кесекни бармагъа бла машиначыкъны быргъысына ташайта.

— Кимге баргъансыз?

— Айюнге сен а... Сёзню бир къыйын ангылайса. Къызны юйюне! Энди билдингми?...

— Ким къызды ол?..

— Гокка! Айтдырмаймы къоярыкъса сен, бети къуругъан! — деб, Махсютню сёз урумун табсыз кёрюб, кесин ёпкелетгенча, мыдах халда билдирди Зурум.

— Сора Гоккагъа уа нек баргъансыз?

— Ий, мынга къара, ха-а, бу итден туугъаннга!..

Сора аны да сеннге сорубму барлыкъ эдим мен?!.. Къайдам, дагъыда башха адамны ийиб къоялмай, кесим барсам табсындым.

— Нек барыргъа керек болду, аны бир айырт.

— Къан талаугъа! Аны билгенинг кибик билмез от ашагъа эдинг!..

Не да болсун, сау къаллыкъла, мыдах этмедиле! Берирге аузландыла! — деб, сюйюмчюлюк излерча, къуанч тыбырлы болуб айтды.

— Кимни?

— Гокканы.

Махсют имбашларын къымылдатыб:

— Кимге? — деб, биле тургъанлай, даулашыр мурат бла сорду. Зурум къолуна алыб тургъан эт кесекни столгъа уруб, эки кёзюн джандырыб, тамагъы бла:

— Сеннге! Сеннге! Сеннге! — джукъ айырмагъан хайыуан! Тюу! — деб джерге тюкюрдю.

Энди Махсют уялыр, тартыныр зат къалмады. «Отдан чыкъ да джалыннга» дегенлей, иш тереннге кетерин ангылаб, ёрге къобду. Оноуну бир джанына эт-

мей, чыгъыб кетерге мадары болмагъанын билди. Ол, эшик юсюне сюелиб:

— Сизни ким ийген эди ары? — деди хыны ауаз бла.

— Кесим баргъан эдим. Сора юйюме келин келтирир ючюн меннге ким оноу этерикди! Мен джашыма къыз сайларгъа кимге сорлукъма?!.. Огъесе мени анагъа санамаймыса?.. Итден туугъан ит!.. Меннге тиширыуду деб эте тураса ансы, атанг сау болуб сёлеширик болгъа эдинг сен былай! — деб, къолларын да сюртмегенлей, къычырыкъ этиб, джылай барыб, орундукъ аягъына олтуруб, хотасыны этеги бла кёзлерин сюртдю.

— Анам, сен мени кесинге джашха санай эсенг, ма бу хапрны меннге сагъынма,— деди Махсют.

— Бала, ким эсе да сеннге хыйны ашатханды. Мен джарлы... Мен къыйынлы!.. Тыныб тургъан ишге «сагъынма» деген эшитгенмисиз?! Оу, мени джангызымы хыйны-халмеш бла акъылын алгъанланы джаратхан аллах кеси джанларын алсын!.. Бала, шашыб тураса!.. Бир эс джый. Мен анангма, ма бу сени юйюнгдю. Ол къызара тургъан бет да, намыс да къайры тас болуб кетдиле?!.. Джаратхан аллах, сени кючюнг уллуду! Алай а аны мени джарлы юйюмде сынама, тилейме. Биз сени бирлигинге, пайхамарны хакълыгъына ажымсызбыз! — деб кёкге къараб, тилек тиледи.

Махсют асыры ачыудан не этерге билмей, барыб анасына къатында олтурду:

— Анам, меннге бир зат да болмагъанды. Алай а ол сиз барыб джалыннган адам бизни юйюбюзге керек тюлдю — деди.

— Керекди! Нек керек болмайды? Тохта, ачхамы да кюбюрюмде, кюбюрчегимде рысхычыгъымы да элтиб къуярма да, кесим да атасы бла анасыны аякъла-

рына кёзюу баш урурма да, сора барын да къоярма да олтурурма, сени ахырат джанынг ючюн!.. Алаймы ушата эдинг?!..

— Анам, нек къояса? Бар да сыйыр.

— Бет а? Огъесе сен аны унутуб бошагъанмыса?

— Олсагъатда биргенге баргъан Дымайны джибер, сен тартына эсенг, мен иейим.

— Бир адамны да иерик тюлме. Болджал джетген кюн юйюме келтирдим да къойдум. Аны оноуу тыныб турады.

— Ол келген кюн мен сени юйюгден къораб кетерикме.

— Кетмей а!.. Бир кёрчю кетиб!.. Тоба, элни юсюнге джыйыб, бедишлик этер эдим!.. Сора не ючюн кетерик эдинг, буруллукъ?..

— Ол меннге керек тюлдю!

— Не айыб табаса? Къартдымы дейсе?! Къатындымы дериксе?! Огъесе кимден эсе да гыбышысы бардымы дериксе?.. Нее? Атасы элде айтылыб тургъан бир белгили адам. Анасыды да, ол да мёлекча бир къатын, тюз джумушчунг болуб турлукъду. Къызчыкъ кеси уа энди акъыл-балыкъ бола айланады. Гокка хансчыкъча, анга къарасанг, эки кезюнгю бери алырынг келмейди. Элни деменгили юйлери аны башларына джоралайдыла. Мыртаз, акъыллы адам, «окъутхан этерикме» деб, келечилени суутуб, джангъыз бирине ауз ачмагъанды.

— Болур, анам. Мен Мыртазы не кесине, не юйдегисине айыб салмайма, ашхы адамладыла. Элде аладан сора да игиле кёбдюле.

— Да сора, не излейсе да, пасыкъ?..

— Бизге керек тюлдюле дейме.

— Не ючюн? Ашхыны ким да башына теджейди, се-

ни нек аллах урду, ашхылыкъларын да биле тургъанлай, нек къачаса, бир айт?

Махсют къатындан къобду. Башха сёз бла чурумуз анасына ангылаталмазлыгъын таныб, босагъа юсюне барыб, эшикни къыйырчыгъын ачыб, адам кёрмегенинде къайры эсе да кёзлерин чыракъ ийиб тургъанлай, былай айтды:

— Анам, игиликден, сыйдан, намысдан, таб, билимден сора да адамны джюреги аламыды, алмаймыды деб къараргъа керекди.

— Игини алмагъан джюрек боламыды?..

— Анам, болады, инан, ол бурун да болуб келгенди. Алай а бир къаумла, ма былай сенича, чортуна тутуб, зор бла кеслери айтханны этдириб тургъандыла. Мен а этерик тюлме. Сюйсенг аз айт, сюйсенг беш кюнню айтыб тур. Мыртазланы да болур бир ушатхан адамлары.

— Ол сенсе. Ала сени сайлаб, сёз таусхандыла,—деди басындырыб Зурум.

— Болур, анам, мени джюрегим а унамайды, унарыкъ да тюлдю.

— Сен джюрегинглей оу болгъун огъесе!.. Сеннге ким хыйны ашатыб, тюз акъылынгы алыб тургъанын билеме мен, Сапарны озгъунуду ол...

— Анам, сен аны несин кёргенсе? Нек айтаса алай? деб Махсют Зурумну тюшюндюрюрге изледи.

— Нек айтмайма! Эри джерге тюшгенли кёбмю болады, эрий-чирий джатарыкъны!.. Къойнунда мазаллы сабийи бла юйюне джыйыб турады да! Сенде не чоту къалгъанды? Сеничала уа, таб, сени унутудурлукъла да элде аз болмазла. Мен аланы къайсы бирине къараул болуб турайым. Джарлы Домалайны, эл иеси кибик, не хатасы бар эди. Халкъны сабийине билим, акъыл бериб тура эди. Ол шугут джылан, Наныкъмыды-талаумуду

аты да, анга айта турама, къарнашы Чомур джойдуруб ийди да Домалайны. Бюгюн а къайдады кеси Чомур? Нек кетгенди элинден къачыб?.. Сен, комсомолчу джаш, колхозда къуллукъчума деб тураса, алагъа нек сагъыш этмейсе?.. — деб Зурум джашыны аягъындан алыргъа мурат этди. Ол ёзге сёз ангылаталмазлыгъын таныб, бу джол табхан мадарын артха салмады.

— Анам, барын да билеме. Чомурну терслиги бар эди да башын алды да кетди. Мындагъыларыны уа не айыблары барды? Хар адам айыбы ючюн азабны кеси чегерге керекди.

— Сёз урумунга къарайма да ыйлыкъмай, барыб, Сапарны гатджайын алыб келиб тёрюме олтуртсам, огъай дерик тюлсе, нее?.. — деб Зурум джашыны аллына келиб, кёзюне джити къарады. Махсют башын кёлтюрюб джууаб этмеди.

— Нек тынгылайса, итден туугъан? Мен кёлюм бла сора турама...

Огъай дерикмисе?..

— Тюлме! — деб Махсют башын энишге ийиб джууаб этди. Зурум къара беллигине къолларын сугъуб, башын булгъады.

— Сени табмагъа эдим да, мен къара джерни къабха эдим!.. Джюрек джаргъыч, сен меннге уахтыгъа туугъанса! Аны тюшлерим да айтыб турадыла. Бар, къайры джаханимге барлыкъ эсенг да, ол кимге да кесин ышарта айланнган уялмагъан къанчыкъгъа къора, кёрюнме мени кёзюме! Аны кёрсем, къан чабады кёзлериме. Мен аныча озгъун тиширыугъа кёз ачмагъанма!

— Анам, ётюрюк харамды деб сен меннге ненча керекюретген болурса?! Кесинг а бусагъатда нелени айта тураса?!.. Сени анга джюрегинг тюз болмагъанын да биле-

ме. Джарашыб джашарсыз деб да айтмайма, алай а ол келирге керекди. Бу эки-юч кюнден кечигирге боллукъ тюлдю, — деб, Махсют айталмай тургъан сёзлерин силдеди. Махсют энди бираз джюрегин басды. Зурум унаса иги, унамаса да джаш кесин анасыны гюнахындан чыкъгъаннга санайды.

Зурум асыры бек къыйналгъандан джашына эте башлагъан эт хычынын да унутду. Ол не олтуруб, не туруб чыдаялмай, дыгаласха кирди. Джашыны кёзюнъ къараялмайды. Мыртазлагъа не айтыб бетин кёргюзюрюгюн билмейди. Махсют Наныкъны алыб келсе уа?.. Алай болса да кёб сагъыш этиб, Зурум джашына башха оноу табыб былай айтды:

— Махсют, бала, мен сеннге бюгюннге дери «баламды, айтханымы этдирликме» деб тургъанма. Мени сёзюмю сен тюк чакълы бир багъалатмазлыгъынгы таныб бошадым. «Сапарны къызындан айырылсам, ёллюкме»— дейсе. Мен да ол бу юйге кириб, сау къаллыкъ тюлме, кеси-кесиме бир хата этиб, башынгы керти бедишликге къоярыкъма. Андан эсе, бу юйден не сен кет, не мен къорайым. Алайсыз бизге бир мекямда, бир арбазда энди джашау къалмагъанды.

— Анам, сени юйюнге келлик тиширыу сени джанынгы кыйнамазлыгъын мен бойнума алама. Сенге ол да бир бала болуб къошуллукъду, — деди Махсют.

— Энди болдунг! Мени джюрегими мындан кёб джаз ма: Юйде ауб къалсам, бетинги адамлагъа кёргюзалмасса... Бар, бюгюннге дери меннге сорубму айланыучан эдинг!.. Юйлеринден чыкъмай туруучу джаш энди келтирирге былай къызыб нек къалдынг?!..

Махсют башында къайнагъан къазаннга не мадар этерге билмейди. Ол джууаб бла Наныкъгъа барыргъа

базмайды. Амалсыздан, не этерге билмей, тешиниб орунга кирди.

— Ашай джат. Махсют, не этгенлигингди, тауукъла бла бирге къонуб?..

— Энди мени уятма. Ашар джерим къалмагъанды. Богъурдагъыма дери толтургъанса, — деб башын джууургъан бла басдырды. Алай а джукълаялмай, ары бла бери айланыб, темир орундукъну тёшегини джырылдагъаны тохтамай кёб барды. Зурум эртден бла Мыртазлагъа барыб, ачханы къалай сыйырлыгъына сагъышындан сер болургъа джетгенди. Наныкъны келирин унамаса, джашындан айырылыргъа керекди. Къайсын сайласын?.. Орундукъну аллында шиндикге олтуруб, кирпик къакъмай, терен ахсына, кечени аурулугъу кетгинчи турду. Джазгъы кечени къарангылыгъы кёзге тюртюлгенни кёргюзмейди.

Чууакъ кечеге джулдузла къотарылгъандыла. Джетегейли, Чомача, Темиркъазакъ, Къой джол джарыкъ таныладыла. Тёгерекден топракъ ийис келеди. Таула, таурухлада деулеча, башларын кёкге тиреб, ёшюнлерин тургъузуб, бир-бирлерине мынгайгъанча, къара тынгылауну бериб турадыла. Адамла терен джукъудадыла. Элни тёбен джанындан ит юрген таууш тунакы келеди. Тауладан ургъан кечеги аяз джиликлеринге ётеди. Быллай шош, сабыр кечеде Зурумну юйюнде эм тынгысыз, къайгъылы танг атды.

Махсют кеч уянды. Башы аургъандан тентирей, кийиниб къобду. Тюнене огъуна къайтыб, Наныкъгъа арт джууабын берлиги эсине тюшюб, ашыгъыш бет-къол джууа тебрегенлей, Зурум танг атмай къобуб, хазырлагъан эт хычынын табагъа салды.

— Къайры ашыгъышса энди уа, Махсют?

— Ишиме. Кеч болуб къалгъанды... уятсанг а!..

— Бир къаты джукълаб тура эдинг да кёзюм къыймай къойгъан эдим. Энди уа аузланмасанг, иерик тюлме. Бюгечели сени амалтын кёз къысмай чыкъгъанма, — деб Зурум отун ышырды. Махсют сёзню джангыдан къозгъамаз ючюн, огъай демеди. Экиси да олтуруб, шхууурларын ашадыла.

— Бала, ма былай даурсуз, къайгъысыз, бурунча джашайыкъ, болсунму? — деб, анасы джалынчакъ кёзле бла джашына къарады.

— Бурун алай къайгъысызмы джашагъандыла?

— Огъай, алай айтханлыгъым тюлдю. Чырт да болмай эсенг, келин къайгъыны да сабыр этейик, ана-балача сёзсюз-даурсуз джашайыкъ. Джангыз сенден сора мени кимим барды? Кёз джарыгъым, дуния насыбым сенсе.

— Анам, быллай бир кесинги нек къыйнайса?.. Мени ёзге мадарым болмагъанын айтдым. Сен мени балангча кёре эсенг, тюзелирими сюе эсенг, меннге чырмау болма, — деб Махсют кетерге тебреди.

— Бала, сени къалгъанладан не затынг кемди? Сыфатынга, сюегингеми керекди, акъылынга, адамлыгъынгамы керекди?.. Кесинги былай нек сындыраса?.. Гокка хансча, джангыз балама сабийи бла биреуню тул къатынын къалай келтирейим?!.. Адамла башыбызны ёрге тутдурмазла. Ма былай кесингча джаш къызчыкъ келирге хазыр турады. Урунганчыгъыбызны къолларына тутдуруб къайтханымы айтханма сеннге. Кесинге игини къалай билмейсе?! Эт мен айтханны, анасына тынгылагъан айыбха саналмайды. Болсунму, бала?.. Алай эт, иги джаш кибик.

Махсют кийим такъгъычдан бёркюн алыб, башына къаблады

— Анам, мен айтырымы тюнене айтханма, анга къошар затым джокъду. Тереннге кириб, борч, къарч этме. Былай кесими тенглерими ашырырча бир зат болса... Къойгъа сёлешгенме, аракъыны къайгъысын да мен кесим этерме. Сен юйге, арбазгъа къара.

— Оу, сен къарау сокъур болгъун огъесе! Бузоулу ийнекча, тул къатыннга мен той, къуууанч этмесем!.. Мени айтханымы этмей, сен былайгъа аны келтирсенг, юйюнге джылау, къыйынлыкъ келтирирме, билиб къой, — деб Зурум аузуна, тилине келгенни къуя тургъанлай, джашы къолун да силкиб чыгъыб кетди.

Бууунунда сагъатына къараб, ишге кечикгенин эслегенинде, ашыгъыш атлаб конторгъа кирди. Бухгалтер Хамзат къагъытланы къаза тургъанлай, бир къолу бла кёзлюклерине тие, бери айланды:

— Алан, юй бирге замандача, сени бу ишге джюрюуюнг неди? Сау сагъатны кечигиб келесе! Сен былай боллукъ эсенг, ма бусагъат колхозну тамадасына барайыкъ. Джал ала билгенингча, ишге джюрюй да бил, — деди ол, джанына джетгенин таныта.

— Хамзат, инан, хыйсабым алай болду да...

— Сени хыйсабынгы сормайма мен! Заманында ишде бол дейме! Сен Сапарлагъа къош салыб турсанг, кечикмей не этериксе!..

— Мени къайда къош салгъанымда кишини иши джокъду, — деди Махсют, джанына джетиб.

— Тюз айтаса, Махсют, ишинги тындырсанг... Ала себебли кюн алмашдырмай кечиге эсенг а, не айтайыкъ?.. Сени бу хапарынгы билмей, бригадир этебиз деб айланадыла. Ма былай мен кёргенча кёрселе уа, сени

колхозну конторундан сюрюб къыстарыкъдыла. Сабан иш джетиб турады. Халкъ башын ёрге кёлтюрмей, джерге къадалгъан заманда сен неле эте айланаса?..

— Хамзат, бу джолдан сора кечиксем, хатер салмазсыз, — деб Махсют барыб, столну джанына олтуруб, къалын журналны ачыб, къагъытларын аудуруб тебреди. Ол бусагъатда аны нек ачханын да, не этгенин да билмейди. Наныкъгъа тюнене тюбеялмагъандан ары да бюгюн эртден бла тюбеб хапарын билдирирге керек эди. Наныкъ элге бедишлик болмаз ючюн кеси-кесине хата этерине Махсют толу инанымды. Кишиге сёлешмей, сагъатла айча узун кёрюнюб, кюнортагъа джетди. Чыгъыб бара тургъанлай, кесини юйю бла Сапарлагъа эки джол айырылгъаннга чыгъыб тохтады. Ол онг джанына баргъан джолну тебреди. Кетиб баргъанлай арбазны сибире тургъан Наныкъны кёрюб, бир кесек сабыр болду.

— Не этесе, Наныкъ?

— Да кёресе, джокъду хатам. Сабий аурукъсунуб джукъламай чыкъгъанды.

— Энди къалайды?

— Да эртденли къалкъыб турады. Ачыллыкъ болур. Сен нек созулдунг? Ишингде чырмаусузмуса?

— Джокъду хатам. Ишлейме.

— Энди айтханынгча, сен бригадир болсанг, башым кёкге джетгенча кёрлюк эдим.

Къарасанг, къайда аман да бирер деменгили джерде ишлейди. Сен а быдырын кёлтюрюб джюрюялмагъан Хамзатха джумушчуса. Адам башын бир кесек кёлтюрюрге керекди ансы бусагъатда бир къаумла теблеб кетерикдиле.

Махсют сёз къошмады. Наныкъны хар айтханы анга хыны, къаты кёрюнюб башлагъанды. Сёз къошса, теренге кетерикдиле.

— Махсют, сени менден джашыргъан затынг бармыды? Огъесе сен да менича джюрегингдегин ачыкъ айтамыса?

— Айтама. Нек соргъанлыгъынгды, Наныкъ?

— Ишекли болуб сорама. Сен менден кёб затланы джашыраса. Бу эки кюнню ичинде хапарынгы бир айтчы меннге, кел, кесинг да алайда сюелиб турма да, сын ташча, юйге кирейик, — деди Наныкъ. Махсют онгсунмай, аны ызындан тебреди.

Столну джанында экиси да шиндиклеге олтурдула. Бир-бирине алгъынча ышармай, къызармай, суукъ къарадыла. Сёзню неден башларгъа билмейдиле.

— Хорламны бюгюн комиссар шахаргъа чакъырыб, аскерге иеригин ажымсыз айтханды. Аскерлик школгъа барлыкъмыса деб соргъанды да, бу да унамагъанды. Институтну бошаб, таулада алтын, кюмюш излерикме деб турады.

Энди тенглерине хапарын айтыргъа кетгенди. Ингирде къайтырыкъды, — деди. Махсют анга асыры эс ийиб тынгыламады. Не джукъ сормады. Кесини къайгъысы барын да унутдургъанды.

— Махсют, не эсе да бюгюн шошса. Сорууума джууаб этмединг. Тюнене, бирси кюн сизни юйюгюзде болгъан оноуланы менден джашыраса. Билмейди дебми тураса?

— Нени билесе, айт!—деб Махсют онгсунмай сорду.

— Келин келтире айланнганыгъызны билеме!.. Тюнене анангы Мыртазлагъа келечиге ийгенинги билеме. Ол огъай эсенг, къаллай бир ачха, ненча кийимлик ийгени-

гизге дери меннге ачыкъ болгъанды. Болджал салыб, сёз таусуб, белги бериб турасыз...

Мен керек сагъатымда да уа омакъ сёлеше эдинг... Аллах, аллах, сенича джарыкъ, сенича чомарт болмаз эди... Энди уа мени сюймегенлерими табасы этмей юйюнге элт закон, джол бла дегенимде, ашыгъыб, Мыртазлагъа келечиле ийгенсе... Ананг келечиге баргъанды да? Ётюрюкмю айтама?

— Баргъанды.

— Болджал салыб, белги бергенди да?

— Бергенди, — деди Махсют.

— Сора энди не къалгъанды?.. Тоюгъуз. Анга да джетерсиз. Ашыкъмагъыз. Алай а ары дери турмай, ма бусагъатдан огъуна мени бла Советге барлыкъса. Андан комсомолну тамадасына барлыкъбыз. Колхозну председателине элтирикме. Аны бла къоярыкъ тюлме. Сюдге берликме. Мен джалан болмагъанымы биле болурса. 4 — 5 айдан джан къошуллукъду. Къалай мурат этесе?!.. Къутулур джигинг джокъду. Гокканы уа ал. Тоюнгу этсинле. Алай а тоюнг къанлы той болса, меннге айыб этме. Хар кимни да эталгъан аманлыгъы башына бош эсе, терслиги, ётюрюгю сингирилиб къала эсе, кёрюшейик! Сен кишен салыучу баш баулуладан тюлме мен, алайчыгъын эскер.

— Наныкъ, къалай къыйын адамса сен... Быллай бир кесинги нек инджитдинг?!.. Мен айтханнга бир тынгыла. Андан сора кимге сюйсенг да тарыгъа турурса.

— Мен сеннге асыры кёб тынгылагъанма. Ол тынгылау бла джетгенме мен ма бу кюннге, бу учузлукъгъа!..

— Огъай, бюгюн тынгыламасанг, боллукъ тюлдю. Керти да мени анам Мыртазлагъа келечи болуб бар-

гъанды. Сёз таусханы да, белги бергени да, болджал салгъаны да кертиди. Алай а барын да меннге сормай, мен билмей тургъанлай этгенди. Мен анам бла ачыкъ сёлешгенме.

— Сора андан не барды, иш тыныб бошагъандан сора?

— Огъай, Наныкъ, «Гокка иги къызды, ариуду, джашды, алай а меннге керек тюлдю. Мен аны аллыкъ тюлме! — деб билдиргенме. Энди сен кесинги отха атма. Къызны меннге келтирселе уа—къатына барлыкъ тюлме. Ол юйге кирсе, мен думп боллукъма», — дегенме.

— Ананг не айтды да?

— Анаммы? Да анам джашауну бизнича ангылаялмайды. Джаш къыз эсе, ариу эсе, келе эсе, алмай мадарынг джокъду дейди. Сюймейме дерге мени бетим джетмеди. Башха сёзле бла ангылатыргъа кюрешгенме, алай а ангыламайды...

—...Энди сени меннге оноуунг неди, аны бир айтчы тюзюн?

— Юй излейик. Элде бош юйлери болгъанла кёбдюле, табарыкъбыз.

— Ананг не айтыр, юйюнг тургъанлай, бир башха мекямгъа элтсенг, эл сёзюнгю этмезми?..

— Алан, сен ойнагъанмы этесе?!.. Мен анамы да, сени да, элни да кёлюне къалай джетейим?!.. Мени джюрегим да сизникилечады, ташдан ишленмегенди... Къайсы биригизге ариу айтыб турайым!.. Элни айтханы мени къулагъыма кирмейди. Мени башха мадарым джокъду. Сени бла джашауну бир этерге деб сёз бергенме. Мен бюгюн да ол акъылда турама. Биз бир юй болабыз. Анама да джалыныб, ангылатыб кюрешгенме.

Джюрегим къыйналады, разы этерге излей эдим. Алай а аны разы этеме деб, ёмюрлюк джашаууму къалай кёмейим... Башха юйде джашасакъ да, бара, кёре, джумушуна, кереклисине къарай турурбуз.

Наныкъны бетине нюрю келди. Ол ышарыб, саутлагъа узалды.

— Сёзге болуб, сени ишге барлыгъынгы унутуб турама, — деди.

— Огъай, Наныкъ, ашыгъышма. Чыртда кечигирге боллукъ тюлме.

Мен ач болуб келмегенме. Хапарымы айтыб, сени джюрегинги къыйнамаз ючюн къайтханма.

— Ий, бир зат сорайым, Махсют, Мыртазлары бла къалай боллукъсуз? Алагъа не айтырыкъсыз?

— Аны къайгъысын сёз таууса, болджал сала айланнганла этсинле. Мени Мыртазлада не ишим барды!.. Къыз да оюмсуз къыз болур ансы, джашны кесинден бир сёз эшитмей, хазыр болуб къалай къалды... Кеси аллына табылгъан къызны къачан да багъалатмайдыла. Ол кимге да хазыр болуб тургъанланы къылыкъларыды, — деб Махсют къызны сёккени Наныкъны джюрегине сары джауча джагъылды. Наныкъ эрлай къуймакъ этиб, эртденбладан къалгъан локъумла бла аллына салыб, кеси да къатына олтурду.

— Мени джюрегими тынчлыкълы этдинг. Энди къайры, кимни юйюне барлыкъ эсек да, Мыртазлагъа салгъан болджалынгдан алгъа болсун.

— Тохта, меннге ышанмаймыса?..

— Ышанама, Махсют, дагъыда алай болса сюеме. Мен айтханны эт. Алай табды.

Махсют анга сёз къошмай, дженгил аузланыб, ишине кетди.

* * *

Арадан ыйыкъ озду. Зурум бла джашыны хапары элге джайылгъанды. Эртден бла адамла бир-бирине тюбеселе, «Махсют Наныкъ бла не болуб турады?» «Мыртазны къызына болджал салгъандыла, аны келтиреди», — деб сёзню андан башлайдыла. Мыртазлагъа салынган болджалгъа юч кюн къалгъанды. Зурум барыргъа тартыныб, не хапарын билдирмейди, не белгиге бергенлерин ызына алмайды. Махсют а не аз да алагъа къатышыргъа излемейди. Мыртазлары къыз чыгъарыргъа хазырланадыла. Наныкъ да «Гокканы келтирирге башлагъанды» деб, Махсютню кысханды.

«Тамбла мени бу юйден къоратмасанг, сен ёлюмю басдырыргъа да келме. Сенсиз да джерге саллыкъдыла. Тамбладан сора келсенг а мени табарыкъ тюлсе», — деб ол къагъытчыкъ джазыб, Махсютню ишлеген джерине хоншу джашчыкъдан ийди. Махсют юй излерге джайылды. Школдан узакъ бармай, дранбаш юйчюк табыб сёлешди. «Юч айгъа капек да алмазма. Ол заманнга башха юй табмасагъыз, багъасына сёлеширбиз», — деб иеси ачыкъ болду. Ол стол, шиндик, орундукъ берди. Орунну уа Махсют юйюнден элтирге керекди. Кеси анасына кёрюнюрге къоркъуб, тенгин Абидинни ийди. Абидин юйге киргенинде, столну джанына олтуруб ашай тургъан эки къатынны кёрдю. Аланы бири Зурум, бири уа Мыртазны гитче эгечи. Джунчуб, къатларына баргъынчы, босагъа юсюнден саламлашды.

— Олтур, Абидин, киши адамча нек сюелгенсе? Кел, ма былайгъа, — деб, столну джанына шиндик салыб, орундукъну аякъ джанында олтурду.

— Айтырынг болуб тыймайыкъ, Абидин, бала!

— Огъай, огъай, Зурум. Мен кесим келгенме. Мени къайгъылы болмагъыз, —деди.

— Неда болсун, Зурум, бир-бири аягъыбызны марамайыкъ. Киши сёзге къарамайыкъ. Энди байрым кюнмю дединг? — деб Мыртазны эгечи стол джанындан къобду.

— Иш аллах айтса! Юч кюнчюк къалгъанды.

Мен кёб адам иерик тюлме. Сёз ангылагъанладан беш-алты джаш болса, озубду. Келчи, келинчикни отоууна бир къара. Энди мени сизден джашырыр затым джокъду, — деб Зурум джасаб тургъан юйюню эшигинден къатынны къаратды.

— Аллах, аллах! Не сёз барды. Бек таб джарашханды. Джарыкъ, таб юйчюк, — деб ол Зурумну къууандырыргъа изледи эсе да, огъесе керти кёлю болуб айтды эсе да махтады. Зурум аны ашыра, орамны къыйырына дери барыб къайтды. Аланы сёзлерине тынгылаб, оноуларын эшитиб тургъан Абидин, не джумуш бла келгенин айтыб къоялмай, кёб дыгалас этди.

— Бала, юч кюнден юйюме къууанч келеди. Махсют айтхан болур, келмей къалсанг, эшитмедим деме. Таб, сен кюеу джёнгер огъуна боллукъ болурса. Аны оноуун кесигиз эте турурсуз. Былай столгъа олтур да бу хазыр хантдан бир бисмилла этчи, бала. Билемисе, Абидин, къызчыкъ да адам алгъышда айтырча, бир сеирчикди, иши да былай тюзелиб къалгъанына бу джарлы ёксюзню джаратхан аллах кеси джазыкъсыннган болур дейме да аллахха шукур этеме, — деб Зурум тыгъылыб, кёзлеринде джыламукълары ойнадыла.

Абидиннге сёзню башларгъа къыйын болду. Ол те-

рен ахсыныб, бир уллу джарсыуу болгъанча, башын булгъай, столда хантлагъа узалды.

— Къонагъымы ким болгъанын билалдынгмы? Махсютню къайын аталыгъыны туугъан эгечиди. Башхалагъа ышанмай, кеси келиб оноуларын айтыб барады. Ма, болумлары болгъанла! Керти адамла деб аллайлагъа айтадыла! Сора аланы сюймей не этейим. «Хар исбиз да хаб-хазырды. Керекчигин да биргесине ийиб къояргъа, къолубуздан келликди», — дейди. Тоба, деменгили юй, сау къаллыкъла, ашхы адамла. Аллах, сен сюй деб, бир чийсил, учхара затчыкъларын табмайма. Ий, Абидин, сенден мен нени джашырлыкъма... Махсютню Сапарны уялмагъанындан сыдырыб бери айырыб къойгъаныма не айтдынг?.. Иги этдим да? Биреуню тул къатынын гыбышысы бла келтириб, Зурум юйюнде келинчик этиб къубултурукъду деб инаныб тургъандыла... Ий, аллай тели боламыды?.. Зурум бурну бла суу ичмегенин энтда билалмайдыла. Махсют аны джазыкъсыныб джюрюй тургъанды. Тамблагъа унутуб атын да сагъынмай къоярыкъды. Мен Махсютню къаллай джаш болгъанын ахыры биллик эсем, билиб бошагъан болурма. Табхан анасыны айтханын къулагъына аллыкъ тюлдю деб тургъанды мынга Сапарны къызы... Атанга голия дегин!.. Ий, Абидин, анга бир иги кюл, — деб Зурум бир-бири юсюне басындырыб сёлешди. Абидинни джунчугъаны алкъын кетмегенди. Тынгылаб тургъанлыкъгъа ол Зурумну айтханын да ангыламайды.

—Абидин, Махсютню кёрмедингми, къайда кечикди? Мени бла сёлешиб, чынты мени сынайма деб, Гокканы асыры онгсунмагъанча сёлешди да, ашхы керегин бериб ийген эдим. Ол юйге келирге аны ючюн тар-

тыныб тура болур. Айт да дженгил джетсин. Мен аны айтханларын унутуб да бошагъанма. Тенглери сёзмю джетдирген эдиле да, не эсе да бузулуб эди... — деди Зурум.

— Кёрдюм, Зурум. Мен андан айырылыб келеме. Сеннге айталмай турама ансы, мен джумушха келгенме, — деди Абидин, ёрге къобуб, сабыр ауаз бла. Аны кёзлери, «Кеч, мен терс тюлме, мадарсыз болуб келгенме», — дегенча, мыдах къарайдыла.

— Кимни джумушуна? Атангмы ийгенди?

— Огъай, Зурум. Атам да, мен да сабанчыбыз. Кийим джуудурургъа тюнене келгенме. Мени Махсют ийгенди — деди ол ёлюр-саусуз. Зурум кирпиклерин кёзюу къагъыб, къолларын белинден алыб, къайгъылы болду.

— Не джумушду ол? Кеси келсе уа?

— Келаллыкъ тюлдю, Зурум.

— Ах, мен хариб, не хатагъа къалгъан болур? Бюгече да бир хылымылы тюшле кёргенме, айт, бир къыйынлыкъ табхан эсе, мен не этерикме, — деб, бети, акъ учхунча, агъарды.

— Огъай, огъай, бир хатасы джокъду. Сау-эсенди. Къатын ала айланады. Мени да аны къайгъысы бла ийгенди.

— Ма, Абидин, биз да аны къайгъысын да айланнганыбызны кесинг кёрдюнг да? Унутуб турмайбыз. Быллай бир нек ашыгъады?! Эндиге дери иги чыдаб тургъанды!.. Ма, юч кюнчюгю къалгъанды, аны кесинг къулагъынг бла эшитдинг, — деб Зурум кесин джазыкъсындырыб сёлешди.

— Зурум, аны эшитдим. Алай а Махсют тамбла келтиреди, кеси да Гокканы сагъынмайды, Наныкъны келтире айланады.

— Алай деген неди?!.. Оу, мен хариб, кертими айтаса?!.. Джаным саулай мени джерге кёмергеми тебрегенди?!.. Оу, Сапарны къахмеси киргенден эсе, юйюме бен ёлюк да кирсин!.. Тохта, мени ол къадар сёзюмю къулагъына алмаймы къойду?!..

— Зурум, былайгъа келтирлик тюлдю. Сени джюрегинги къыйнамаз ючюн башха юйге элтеди.

— Ах, кимни юйюне? — деб Зурум, джюрек чанчхысы тутхан адамча, джыйырылыб сорду.

— Тюзюн билмейме. Ёзге излей къалгъанды, табарына ажымсызды, — деди.

Зурум къычырыкъ этиб, орундукъгъа олтурду. Абидин къатына барыб, билген усталыгъын салыб, аны кёлюн чапырыргъа изледи. Алай болгъаны ючюн Зурум сёз ангылаудан озгъанды.

— Энди меннге болур болгъанды... Менден бошагъанлай бошасын джанындан! Джангыз балам—дуния джарыгъым эшигими джабыб, отуму кёмюб къойду да!.. Ит ыйлыгъын кёргенден эсе, ёлюб къорагъан игиди. Ёлюм бедиш тюлдю. Къара кюн келиб къалды да мени джарлы юйюме!.. Ах, ёксюз юйдегими ким къаргъагъан болур эди!.. Сюймегенлерими табасы болуб къалдым да!

— Зурум, эгечим, этме былай кемсиз!..

— Абидин, ох деб солумай, эркиши, тиширыу ишни да эте, кечем-кюнюм тюйюлюб, энди джаш ёсдюрдюм, не хатам барды: саныма тынчлыкъ, джюрегиме рахатлыкъ келди. Батхан кюнюм джангыдан тийди деб тургъанлай, эл бедишлик болуб, батмакъгъа тюз сыртымдан тюшюб къалдым да!.. Айт, мен не къычырыкъ этейим?! — деб Зурум андан да бек оюлду.

Абидин келгенине сокъураныб, Махсютню аманатын

да айтмады. Энди былайдан дженгил чыгъыб, бу хапарны айтыб, Махсютню тыяр акъылгъа кирди.

— Абидин, бала, мен чёб чакълы бирге саналмагъан джеримде, хоншудан-тийреден ыйылкъмай, бетими кишиге кёргюзаллыкъ тюлме. Къалай этейим, къалай джашайым!... Энди мен не игиликни, не къуанчны сакъларыкъма!.. Мындан ары мен кимге керекме?!.. Башымы дуниядан тас этеим да кетеим!.. Не сагъыш эгсем да, ёзге мадар къалмагъанды. Быллай кюн юнде хаух юйледе, киши арбазда кёрюнюб, къабырда атасын энтда бир ёлтюрмесин да, ма, кесини туугъан юйю, келсин да кирсин. Мен эсем кёзюне къан чабдыргъан, энди къараб кёрюрге да табмаз. Ох дер. Тамбла келтирликди дединг шойду... Мен тамблагъа бузукъ болмазма. Не да болсун, схатымы, ашымы къызгъанмай берсин,— деб къара хотасы бла бетинде джыламукъларын сюртдю.

— Зурум, не бек къыйнадынг джюрегинги... Мен ма бусагъат барыб айтайым. Ол Наныкъны келтирген къой, атын сагъынмазча этейим. Сен сау джаша ансы, къызла ой, ой, ой!.. Къаллай бир да табыллыкъдыла,— деб, Зурумну джюрегин басыб, Махсютге терк джетерге изледи. Ол юйден ашыгъыш чыкъды. Бара тургъанлай, джолда тюбеген джашлагъа Махсютню сорду.

—Школну къатында Къамгъутну юйюн табханды, ючеулен болуб, джарашдыра турадыла. Бизни да чакъырады, бусагъат барыбыз, — деб ашыгъыш оздула. Абидин энди хар сагъатны, хар такъыйкъаны уллу магъанасы болгъанын таныб, джанын къолуна алгъанча, джетиб, джашла тюзетген юйню эшигин тартды: Ачылмады. Ол солуун кючден ала, джумдуругъу бла эшик къанганы дюнгюрдетди. Махсют таушун эшитиб:

— Ач ары, Абидинме! — деди.

Эшик ачылды. Акъ сюртюлген тёрткюл юйчюкню ичинде эки терезени къатында эки темир орундукъ. Бир къабыргъада бояуу сыдырыла тебреген тёгерек кюзгю, эшик артында кийим такъгыыч. Мангылайында къатыб тургъан суукъ терине дженги бла узала, Махсют кёзюне къараб:

— Алан, къалыб кетдинг да!.. Къайдады келтирген орнунг? — деб кёлтюртдю. Абидин, тилсиз, адамча, не айтыргъа билмей, симсиреди.

— Нек тыгылайса, бусагъат джашла келликдиле. Иш кёбдю. Орунну къалайгъа салдынг эсе да бери кийир.

— Махсют, къарнашым, ишле сен айтханча тюлдюле, билемисе сен аны? — деб барыб, орундукъ аягъына олтурду.

— Алан, адамны джюрегин джарырча, тели чамла эте тура кереме сен... Безирге заман болмагъанын билмеймисе!.. Абидин тартына-тартына Зурумну хапарын толусу бла айтады.

— Ол бюгече къайры болса да бериб кетерикди, не да кесине бир хата этерикди. Мен коъркъама. Орунну башны да унутуб, сеннге ашыгъыб келеме, — деди ол. Терен ахсыныб, дженглерин энишге ие, Махсют тенгине айланыб, былай айтды:

— Сен, Абидин, быллай амалсыз халгъа, быллай тарбыуннга тюшюб сынамагъанса да мени ангыларыкъ тюлсе. Къалгъанла бош тарыгъадыла, мен мадарымы таусуб бошадым. Хо, сен айтханча, анамы разы этер ючюн Гокканы алгъан огъунакъ этейим. Наныкъгъа уа не этейик?.. Ол башын суугъа атарыкъды, мен анга ажымсыз болгъанма.

Абидин, мен аны бла бир юй болуб джашагъанлы джыл озду. Алыргъа сёз берген эдим. Ол да инаннган эди. Сабийи болгъан ананы джашауун къалай юзейим?.. Аны юсюнде мен кесим терсме. Алыргъа тебрегенимде уа анамы айтханын кесинг эшитгенсе. Энди мен не этейим?.. Юрет. Мени джашау джолум джыбчыкъ ётмез къаягъа келиб тирелиб турады, эки джаным а тенгизди, теркди. Адамны джашауунда ызына джол джокъду. Не джашау, не ёлюм. Меннге джашаргъа джол таусулгъанын кесинг кёре тураса. Анамы къалдырама десем, Наныкъ къорайды. Наныкъны къутхарама десем, анам кесин ёлтюреди. Бу терсейген чотха бир къара!.. Сеннге бары да ачыкъ болду. Айт, бармыды экисини кёллерине джетерге мадар, нек тынгылайса?..

Абидин джууаб этмей, башын булгъады. Махсют эрлай къобуб, эски габрасын кийим такъгъычдан алды. Аны да юсюне къаблай, Абидинни аллына келиб:

— Алайсыз да эркишиси ёлюб, къыйынлыкъ сынагъан анамы къартлыгъында аджалсыз нек ёлтюреме!.. Терслиги болмагъан, меннге джюрегин берген, тиширыуну, къойнунда сабийин да ёксюз этиб,башын суугъа нек атдырама! Экиси да дуниядан мени ючюн кетебиз дей эселе, мен мурдар болургъа сюймейме. Мен сау къалсам а аланы бири къорарыкъды, Экисин да сау къоярча аллай бир мадар излерге керекди. Аллай мадар табылса, экиси да тынч болурла да къалырла. Мени себебли эки тиширыу, эки ана джер юсюнде бир-бирин кёрюб болмайдыла. Сёз ангыларгъа унамайдыла. Кесим сынагъынчы тиширыу джюрекден джумушакъ, тиширыудан огъурлу болмаз деб тура эдим... Кёрмей, сынамай, бир джангыз инсанны не махтама, не сёкме,— деб ол хурджунундан «казбек» папиросну чыгъарыб,

ууб, аузуна салды. Къабындырыб, тютюнюн тышына чыгъарыб да кюрешмей, джутуб чачая, Абидиннге къарады. Алай а быллай юй оноулагъа къатышхан огъай эсенг, айтыб эшитмеген Абидин къара тынгылауну бериб тургъан болмаса, сёз нёгерлик эталмады. Джазгъы кюн батаргъа къысылгъанды. Къонгурау къагъылгъан таууш чыкъды. Кюн ортадан ингирге окъугъан сабийле сумкаларын, кими бойнуна атыб, кими къолуна тутуб, юйлерине кетиб барадыла.

— Алан, Махсют, не боллукъ эсе да юйюнге барыб ананги разы эт,—деб, Абидин табхан оноуун айтды.

— Огъай демейме. Алай а эртденбла Наныкъны юйге келтирген атлы болмасам, джанына ышанмайма.

— Бир зат да болмаз, Махсют, сени къоркъутургъа айта турады, — деди Абидин.

— Осиятын къагъытха джазыб, айыбны да меннге салыб, башын суугъа ата тебрегенлей, эки кере да кесим кёрюб тыйгъанма, аны уа билеме, — деб Махсют дженгдирмеди.

Биринчи папиросун бошагъанлай, атыб, экинчини аузуна сала:

— Сау бол, алан, сени заманынгы алдым. Барыгъызны да мен къыйнайма, кечерсиз, — деб юйню киритин терезе тюбюнден алыб, Абидиннге къарагъанлай, ол да къобуб, юйден чыкъдыла. Махсют тюбюнден ачылыучу тёгерек киритни салыб, ачхычын берирге юйню иеси таба бурулду.

— Энди къайры тебреднг? — деди Абидин.

— Ачхынчы иесине берейим.

— Андан сора уа?

— Андан сорамы? Юйюме барайым.

— Иги этесе, Махсют. Тамбла тюбеширбиз.

— Ингирги оноу эртденнге джарамагъанын билесе, — деб, юйню джанына ташайды. Абидин айлана да ызына къарай, юйюне кетди.

Онджетинчи башы

Махсют юйге келмей къалгъанына къайгъыдан Зурум кёз къысмай, тангнга чыгъыб кетди. Апрель таусулады. Джол джанлары, буруу тюблери кёгергендиле. Шаптал, балий терекле чагъаргъа дуппурчукъла этгендиле. Башлада къар джазгъы кюнню къыздыргъанына тёзмей эрийди. Май байрамгъа ашыгъыб, элчиле гардош салыб бошайдыла. Эски дранбаш юйню арбазына кириб, Зурум тауш этди.

— Кел, юйдеме. Къайры кетерикме... Турама от къошунча, чёгюб, — дей, Анисат эшик аллына чыгъыб, Зурумну къолун тутуб, юйюне чакъырды.

— А къыз, Анисат, Махсют бюгече юйге келмей къалгъанды — деди Зурум, терен сагъышланыб.

— Алай къалыучанмы эди?

— Тоба, кечигиб келе тургъанды, сенден къалай джашырайым, ёзге тангнга дери уа къалмагъан эди.

— Къайгъы этме. Бусагъатдагъы джаш адамла бузулгъандыла. Ата, ана деб кеслерин асыры джарсытмайдыла. Тоба бет, намыс да кетиб барады. Заманында

келин алмадынг. Тагъылгъан болур кимге болса да. Сапарлагъа бир сабий чабдырмагъанмыса?

— Сора нек, а къыз?

— Некми дейсе?.. Эл билген хапарны менденми джашыраса?!. Сен да харам адам кёреме, Зурум, — дей, Анисат тебсини орундукъну аллына салыб, табхадан нартюх алды. Олтуруб аланы тизиб, бирге къошуб, дагъыда бёлюм-бёлюм этиб, экишер-ючюшер тизди. Сора къараб туруб:

— Зурум, ма бусагъатдан бир адам джетиб, сеннге къууандыдыр хапар айгады. Сюйюмчюсюн бермей къойма. Джашынг ёмюрлюкге юйюнгде къалмаса, мен экинчи ташха къарамазма. Ма кёремисе, быланы! — деб бир джоппучукъну кёрюгюзе: бу арбазынгда къуанч боллугъун айтыб турады, — деди Анисат.

— А къыз, тюз юсюне къарагъанча айтыб къойдунг. Мыртазны къызчыгъына сёз таусуб турабыз. Ма, болджалыбызгъа эки кюн къалгъанды. Ах, ол заманда сени башынгдан аягъынга дери дарий кийиндирмесем, бетиме тюкюрюрсе, — деб Зурум джарыды. Ол ышарыб ёрге къобду.

— А къыз, огума, сууума къарайым. Мен энтда болджалгъа эки кюн деб тургъанлыкъгъа, алагъа ол эки джылча кёрюне болур. Бюгюн огъуна келтириб къоярыкъ болурму?!.. Ах, аллай насыбны аллах берсин!.. — деб, кеси-кесин тыялмай, Анисатха да алгъышны къуя, чыгъыб, орамгъа джетгенлей, чабыб келген атлыны кёрдю. Атны бойну, ёшюню акъ кёмюкдю. Атлы Зурумланы арбазгъа айланды.

— Оу, ташха инанмагъанны аллах тас этсин!.. Ма Анисатны сюйюмчюге келген атлысы арбазыма келиб къалды да!.. Мыртазны къызын келтире эселе, сюйюм-

чюлюкге бир джугъуму аямай берейим, — деб ызындан гузаба атлады. Атлы юйде киритни кёрюб, бери айланнгъанлай, бир-бири бетине къарашдыла.

— Оу, къурман болайым мен сеннге! Мыртазин къызчыгъымды? — деб ышарыб, атлыны къатына джетди. Алий-Мурат шойса да? Кесинги да танымай турама...

Атлы атындан секириб тюшюб, бетинде терин бёркю бла сюрте:

— Огъай, Махсютдю! — деди, тылпыуун кючден ала. Зурум ангыламай, кёзюне джити къарады.

— Элни тёбен джанында чабакъчыла табхандыла... Зурум, белинги къатдыр. Къыйынлыкъны адам кеси излемейди. Ол аллахыу тагъаланы кесини ишиди. Бергенича алгъан да этеди, — деб ахсынды. Зурумну бети кетди.

— Алий-Мурат! Бу къыйынлыкъны джангыз балама кесим салдым, — деб, онгсуз болуб тентиреди. Алий-Мурат билегинден тутуб, арбазгъа кирдиле.

* * *

Майны аллында мылы джерни кюн джылытыб, ханс иги кёлтюрюлдю. Кёгет терекле къурмашча чыммакъ чакъгъандыла. 8-чи майда къазауатны тохтагъан хапары элге унутулмазлыкъ къуанч келтиреди.

Джашауда адамлагъа кёб къууаныр чурумла чыгъадыла. Алай болса да анала мындан уллу къууанч сынамагъандыла. Тюзлюк зорлукъну онглагъаны, къазауатны оту джукъланыб, ёлюм тохтагъаны, кюн дуниягъа биягъынлай тийгени джюреклеге сыйынмазча бир къууанч келтиредиле.

Аскерчи джашла ызларына къайтыб келедиле. Кюн сайын элге тёрт-беш фронтчу келеди. Сабий тюрсюнлери бла кетген джашчыкъла мазаллы эркишиле болуб, кекюреклери орденла бла медалладан толуб къайтадыла.

* * *

Хорлам Даумну тюкенине таймаздан джюрюйдю. Аскерден къайтхан джигит джашла тюкеннге киредиле деб къоркъады. Кирген тёрелери болса уа, ала кетгинчи андан чыкъмайды. Бу арт кюнледе аскерчи джашла келечиле ийгенлерин Даум кеси айтханды. Андан бери уа Хорламны тынчлыгъы, джукъусу да кетгенди. Энди ол аскерге ашырылгъынчы аны юйюне келтирирге излейди. Алай а тамада эгечинден—Наныкъдан къоркъады. Тенглерине ышанмай, Хорлам эгечи бла кеси сёлеширге таукел болду. Сапар кеси да болгъан кёзюуде бир ингирде Хорлам юйде къалды. Джашаучукъ бла ойнай тургъанын кёрюб:

— Хорлам, бюгюн юйде олтурууучу къалай болдунг? — деди Наныкъ.

— Сени бла сёзюм барды, урушурукъ тюл эсенг... огъесе биягъы сен алыныбмы тебрериксе? — деб джунчуб соргъанын Наныкъ таныб, ишекли болду.

— Билеме не айтырынгы... — деб, ол аны аузун тыяргъа мурат этди, алай а Хорлам кёлюндегин айтмай къоярыкъ тюлдю.

— Сизни разылыгъыгъызны излейме, ансы къалгъанлача, юйге алыб келирге мен да билликме.

— Хорлам, хайырсыз, аскерге бармай къалсам, ёллюкме дейсе, сора башынга джюкге бу къатын такъмакъны нек излейсе?.. Андан эсе къуллугъунгу тынды-

рыб, сау-эсен юйюнге джыйылыб, къууанчыбызны алай этсек иги тюлмюдю?..

— Иги къууан, мен аскерден къайтхынчы къоярыкъдыла!.. Бюгюн огъуна юйлерин келечиле теблеб турадыла, аны билемисе?..

— Тели джаш, ол сени керти сюе эсе, минг келечини да къулагъына аллыкъ тюлдю, сени он джылны да сакъларыкъды. Кимге да хазыр болуб тура эсе уа, барма къой... Сени бюгюн озуб тургъан джериг джокъду.

— Наныкъ, мен анга сагъыш этер ючюн къалмагъанма. Алайсыз боллукъ тюлдю.

— Атанг билемиди? Тамадангы джойдуруб ийгенни отджагъанга келтириб къалай олтуртурукъса? Аны кёзюне не айтыб къарарыкъса?

Хорлам ачыудан ёрге къобду.

— Сен Даумну орнунда болсанг, мен къайтарыб айтама, сеннге чабханнга тынгылабмы къоярыкъ эдинг?!.. — деди ачыуланыб Хорлам.

— Тынгыламаз эдим, ёзге джойдургъан да этмез эдим. Джойдурсам да аны юйюне «ёлтюребиз» деселе, да кирмез эдим. Тамада джашын дуниядан айыргъандан сора, атасына келин болуб келликди эки кёзюн джандырыб!.. Тоба, атам аны ёзге этмей, тюз бучхагъындан алыб атар. Керти да тынчды, не этсек да кёлтюрлюкдю деб тура болурла... Тынчны тебгени къыйынды, билсинле...

Хорлам эгечин сёз бла дженгмезлигин таныды. Ёзге тюшюндюрюр зат табмай, Зурумну эсине салды. Наныкъ суу къуйгъанча болуб, бетинде джаякъ тюклери къобдула.

— «Экеулен бир-бирин джаратыб, ёмюрлюк джашауларын бир эте тебредиле эселе, къалгъанла алагъа

бузукъ болмазгъа керекдиле» деб, сен кесинг ненча кере айтхан болурса бу арт эки-юч ыйыкъны ичинде?!.. Сёзге джетсегиз тюзюн айтыб, ишге джетсегиз, аякъ тиреб тохтау тиширыуланы адетигиз болур дейме?!.. Махсют кёблеге акъыл салгъан болур деб тура эдим... Атамы сёз къошмазлыгъын билеме. Сенсе мени джолуму кесген!.. — деб гурушхасын билдире, юйден джанлар къайгъылы болду.

— Тохта, биягъы сен эшикге мыллык атыбмы тебрегенсе?.. Сен кесинг айтырыкъ сёзлени сала турама мен сени эсинге.

— Мен аланы эшите безгенме. Ала меннге керек тюлдюле, — деб Хорлам, эгечини джумушай башлагъанын таныб таукел сёлешди.

— Тюз айтаса, адамланы юйлю джашауларына бузукъ эсем, бир кюнню да джашамайым, — деб айтыучанма. Алай а анабыз джокъду, атабыз бир къарангы къошчу. Менден сора сеннге бюгюнлюкде болушурукъ адам кёрмейме. Сёзюмю ангылаталсам деб аны ючюн кюрешеме.

— Къысхасы, унамай эсенг, аны айт да къой, — деб Хорлам чортуна урдурду.

— Асыры уллу кёллю джашса. Къарнашынг да сау келиб, бир-бири бетигизге къарасагъыз, кесинг уялырса... Мен бу ишни эт деб айталмайма. Алай а айыбын бюсюреуюн да кесинг бойнунга ала эсенг, огъай демейме. Атамы не айтырын а билмейме. Аны разы эт.

— Наныкъ, Зурумлагъа барама деб айланнган заманынгда сен таб атанг болгъанын да унутхан эдинг, — деб Хорлам энтда джюрек чанчдырыр сёз айтды.

— Хайырсыз, мен телилик этдим эсе, сен да мени эпиклергеми керексе!.. Мени ишим башха эди... Сен ке-

сингден тамаданы оноуун этме да башынгы оноуун эт. Кесими эшигими джабхан да, Махсют къыйынлыны дуниядан айыргъан да мен кесимме. Мени оюмсузлугъумду. Ол ишни башланнганында да, джукъланнганында да мени терслигим уллуду. Алай а энди этер мадар джокъду, — деб, ёкюннгенин Хорламгъа билдирмезге, сабийини къатына барыб, мурулдагъан кибик этиб, шиндикге олтурду.

— Мен бусагъат къайтайым, — деб, Хорлам чыгъыб кетди, Наныкъ атасына келин келе айланнган хапарны айтдырыб, адам ийди. Джуукъгъа, тенгге да билдирди. Кеси уа юйню джарашдырады. Хорлам кеч къайтды. Ол кюнледен эсе джарыкъды. Наныкъ аны Даумгъа тюбегенине ажымсыз болуб сёз къошмады.

* * *

Танг атханлай, Джашаучукъ тынгысыз болуб джылады. Хорлам эрлай кийиниб, хапарын Наныкъгъа айтды. Наныкъ орунда тургъанлай амалсыздан тынгылады.

— Хорлам, иш алайгъа джетген эсе, келинни юйге алыб кел. Мен тёзерге кюреширме, Къоркъма, — деб эшикге чыгъыб баргъан къарнашыны ызындан къычырды.

Кюнорта да болгъунчу Сапар къошдан тёрт къойну скрюб энди. Аланы да баучукъгъа уруб, атын арбазда ат илкичге такъды. Наныкъ соргъанында, ол къууаныб хапар айтды.

— Энди уа не хатабыз барды!.. Ханс тобукъданды, кюнле джылы болгъандыла. Малла къайтыб башлагъандыла. Сют бериулери бизни къууандырады. Бузоучукъла да айныйдыла. Азыгъыбыз да бусагъатда джетишеди, — деб Хорламны къайгъысына кёчдю.

— Атам, тюз, терс этген эсем да унамагъан эдим. Алай а кишини сёзюн да къулакъгъа акырча кёрюнмейди. Бу игиликге къутурмагъанды. Сёз къошсанг да, алыннган адамча, джан-джанын ашайды, — деди, алкъын атасыны не айтырын билмей.

— Ёзге уа не хапар? — деб Сапар ашыкъмай, чалургъан мыйыкъларын къолу бла сылай, ашыкъмай сорду.

— Атам, мен аны керегин берир ючюн къоймагъанма. Къарнашынгы нек тас болуб кетгенин къалай унутдунг? — дедим.

— Не айтды да?

— Тоба атам, сёзюмю ётдюралмадым.

— Наныкъ, быллай ишде кеси адамынгы терсейгенни кёре эсенг, сёз къошмай болмазса. Алай а атламы тюз эсе, джанын къыйнамазгъа керекди. Чомурну сен менден бек сюймейсе. Аллындан алыб къарайыкъ. Къызчыкъгъа джаным къурман болсун. Анга бюсюреу тыйыншлыды.

— Атам, табхан баланга алай къалай айтаса...

— Терс болсам, мени да кечмесинле. Артыкълыкъ, зорлукъ кечилирге керек тюлдюле. Меникиди деб, мен джашымы ариуларыкъ тюлме.

— Неди айтханынг, сен келининги джаратыб тураса, нее, атам? — деб ышарды Наныкъ.

— Бизге озубду. Сен къызны юсюнден талай затны тиздинг. Аны атасы ким себебли ачыгъанын нек унутаса!.. Сеннге къарнашынг багъалыча. алагъа да аталары багъалыды. Ала ол къыйынлыкъланы унутуб къойгъан болмазла, алай а дерт тутар умутлары болса,

джангыз къызларын берлик болмаз эдиле. Аманлыкъ унутулады деб джюрегинги къыйнама. Адамлыкъ, намыс, тенглик унутула тебреселе, алагъа къыйнал, аланы сакълар джанындан бол.

— Энди, атам, сен айтыудан, биз Хорламгъа сёз къошмазгъа керекбиз, алаймыды?

— Алайды. Джюреги алгъан бла джашау адамгъа тынч, джарыкъ кёрюнеди. Аны кюнюн мутхуз этерге керек тюлдю. Озгъан берчлени сагъыныб, сёз башласанг, араларын буздунг. Ол заманда мен айыбны сеннге саллыкъма, — деди Сапар. Наныкъ экинчи аны юсюнден соруу бла атасыны джюрегин къыйнамады. Энди келин келтирирге кеслерин хазырлагъандан башха зат къалмагъанды.

* * *

Хорлам бла Даумну тюкенде тюбешнулери адамлагъа белгили болгъаны себебли, энди ала ишге бара, джолда джолугъадыла...

Ма бюгюн да юйлеринден алгъаракъ чыгъыб, тар орамны башы сюремде экиси да баш энишге къараб селешедиле.

Тубан джаумчукъ ууакъ себелейди. Хорлам габырасын тешиб узатды, Даум алыргъа унамады.

Сёз урумларындан, Даум Хорламны аскерден къайтхынчы сакъларгъа излейди.

Хорлам а аны юйне келтирмей кетмезге деб кюрешеди.

— Сени бир къарагъан джеринг барды, ансы меннге таукел нек тюлсе? — деб, Хорлам джууаб эшитирге сюйдю.

— Меннге сёз къошарыкъ джангыз анамды да ол разылыкъ бергенди. Сени атангы ол къуру да махтайды, огъурлу, тынч адамды, къайгъыны, сёзню сюймейди деб турады.

Сен аны къой да аскерден къалыр мадарынг бармыды? Аны айт, — деди Даум.

— Къалай? Сора аскерден къалыргъа мени не сылтауум барды!.. Ол заманда да джашса деб алмагъан эдиле. Артда уа ауруб, партизанлагъа да къошулалмадым. Мени кибикле къазауатха да барыб, бизни ючюн джан бергенлерин кёрдюк да!.. Хы, ол сагъатда аурудум, кенгде бугъунуб турдум. Энди уа. Тюз къуллукъ этиб къайтыргъа да аурсунсаммы сюесе?..

— Огъай, мен аны ючюн айтмайма, артда барабара турур эдинг...

— Ол бош хапарды. Мен кесими тенглеримден онгсузма деб турмайма. Бир айны гилерге боллукъма, алай а сылтаууму айтыргъа уяллыкъма... Сагъышланыб:—Сора амалсыз болсам, не этерикме, айтырма да къоярма, — деб Хорлам таукелленнгенинде, Даум башын кёлтюрюб, Хорламдан эки кёзюн алмай ышарды.

— Андан сора уа иерсе да? — деб Хорлам сынагъанча сорду.

— Кесинги тыялмасанг, такъмазгъа сёз береме, — деб, кюлдю Даум. — Мени да ишимден юч кюннге исрикдиле.

— Огъай, Даум, алыу эсе, сен да бир айгъа башынга бошлукъ ал.

— Тюкен а? Эшиклерин бегитми дейсе!..

— Сени орнунга бир адам табыллыкъ болур!

— Артда чыкъмай къалса не этерме?

— Тюкенде ишинги аллай бир сюе эсенг, айдан

элтиб джарашдырыргъа мен да сёз береме, — деб Даумну кесине къагъыб джууаб этди.

— Хорлам, мен атангы атамча кёрлюкме. Наныкъны да, инан сен, эгечимча кёрлюк эдим, алай а, мен эшитгеннге кёре, ол мени аякъ орунлу этмез деб, анга сагъыш этеме. Мен таукел болуб бара эсем, адамларынг бла джашаялырма деб базыб барама. Алай а Чомур сау-эсен келсе, сизге тюшерикди. Сизни бла джашарыкъды. Мен къалай боллукъма?

— Даум, ол келгенликге бизде тюрленник зат джокъду. Мени къарнашыма къарагъанча къарарса.

— Ол мени сюрюб къыстамазмы?..

— Сени юйден къыстаргъа бир адамны эркинлиги боллукъ тюлдю.

— Хорлам, атанга да, эгечинге да бизни аладан башха джашагъаныбыз таб тюлмюдю?..

— Огъай, Даум. Таб, алай эсе да мен бюгюн ол зат бла атамы мыдах эталлыкъ тюлме. Аскерден къайтсам, ол оноуну да этербиз.

Даумну джюреги алай хош болмаса да сёз къошмады.

Ёзеннги тубан джерге бауурланыб, джангур ууакъ себелейди. Терек чапыракъла шуулдайдыла. Юй башланы дранларын, къанджалларын джуууб джангур суу тамыб агъады.

Экиси да бир-бирин къоюб кеталмай тургъанлай, орамны башындан Сапар ат бла келе тургъанын эследиле. Хорлам Даумну къолундан тутуб, юйню джанына бурулуб, ол озгъунчу турдула. Сора Даум сагъатын кёргюзгенинде, Хорлам аны тюкенни туурасына дери ашырыб къайтды.

* * *

Фатиманы джашы Ильяс Сибирде техникумгъа кетиб окъугъанлы ай озду. Иги кесек заманны андан хапар эшитмей тургъанлы къайгъы этиб, Фатима Гыджылагъа къысха-къысха джетиучю болгъанды. Ол тюшюнде да аны кёреди. Фатиманы мыдах этерге излемесе да Гыджы бусагъатда къызы къайгъылыды. Аны юсю, кереги, бернеси Гыджыны кече да джукълатмайдыла. Огъайы болмаса да адамла сорсала, Гыджы къызын Сапарны джашына берлигин айтыргъа тартынады.

Гыджы орта юйюнде олтуруб, акъ чилле джаулугъуна чачакъ тиге тургъанлай, биягъы Фатима келди.

— А къыз, Гыджы, чакъырыб не джумушунг бар эсе да меннге айтсагъыз а... Огъесе сизде, къарачайлылада, адет алаймыдыла?..

— Алай нек айтаса, Фатима, джаным. Сени да юйюнг, юйдегинг, къайсына джетишгин!.. Ильясдан хапар болмаз?..

— Огъай, тоба, эртдеден бери джокъду.

— А къыз, унутуб къалай къоялыр... Сени ол къыйынынгы унутса, тоба, аны аллах уруб, къара кёсеу этер...

— Огъай, Гыджы, ол мени унутурукъду деб, киши да айтмайды. Ауруй болурму?.. Бир хата болгъан эсе уа не этерме, — деб мен хаман сагъышланама да турама. Сабийле да бир бек тансыкъ болгъандыла.

— Кесинги къыйнама. Бир зат да болмаз. Аллах айтса, сау эсен джыйылыр юйюнге. А къыз, Фатима, ызындан адамы джокъламай къалдымы? — деб, Гыджы аккыл бола сорду.

— Огъай. Джарлычыкъны адамы болса, бир джерден атлары чыгъарыкъ болур эди. Аман джыл Ленинградда ёлюм аланы аяб къойгъан болурму? — деб мыдах джууаб этди.

— Фатима, заманынг боллукъ эсе, къол джаулукъланы къыйырларын бюгерми эдинг?.. Мешинанг тиге болур?

— Тигеди, бер. Мен аланы бюгюн да кече да кюрешсем битдирирме, — деб Фатима Гыджыны къатына барды. Гыджы гитче кюбюрчекчикни ачды. Ичинде акъ чилле джаулукъчукъланы санаб, джыйырмасын узатыб:

— Фатима, асыры кёб болурму? — деб сорду.

— Огъай, огъай. Тигерикме, — деди ол.

Олсагъатдан эшик кенгине ачылыб, Фатиманы гамада къызчыгъы, солуун кючден ала, кирди.

— Анам, письмо келгенди! Кёремисе муну?.. — деб къолунда ючкюл къагъытны ёрге тутду.

— Кимденди? — деб Фатима аллына учунду.

— Ильясдан! Бизни Ильясдан! — деди къызчыкъ. Гыджы да кюбюрчекни эгиб, сагъайыб ёрге къобду.

— Къайда, бир окъучу! Къайдан джазады? — деб Фатима бла Гыджы, бир-бири аузундан ала, ашыкъдырдыла. Къызчыкъ столну къатына келиб, джыртама деб къоркъа-къоркъа, письмону ачыб тюзетди. Кёк мерекеб бла черкес тилде ашыгъыш джазылгъан шагърей хат.

«Багъалы аначыгъым!

Быллай бирни джазмай тургъаным ючюн кеч. Ауруб беш айны джатханма. Сени къыйнамаз ючюн тынгылаб тургъанма. Энди хатам джокъду. Бу айны бешинде мени аскерге алгъандыла. Аскерден джазама. Сизни

кёргюнчю кетиб къалгъаныма къыйналама. Алай болса да мени джюрегим сиздеди. Тюшюм тюнюм да сизсиз.

Багъалы анам! Энди мен мазаллы аскерчи болгъанма. Не джашырыу, мени табхан башха къатын болгъанын билеме. Алай а джашау берген, дуния джарыкъгъа чыгъаргъан сенсе. Джуртубузну къара кюнлеринде сен мени аджалдан къутхарыб, кесинги кёкюрегинге, къысыб бала этгенсе. Сен сабий кюсемей эдинг. Аталары аскерде ёлген тёрт ёксюзюнг бар эди. Аланы не болумда ёсдюргенинги мен бек арну билеме... Къол сала билмеген таулу тиширыу, мени да, гитче эгешчигими да, ана таукъ боран кюн джюджеклерин къанат тюбюне джыйгъанча, бизни джюрек джылыуунга джыйгъан эдинг. Миллетибиз да башха эди, сен тилибизни да билмей эдинг. Алай болса да сен бизни бир юйюр этдинг. Бир-бири тилибизни ангыларча этдинг. Багъалы анам! Къарыуу таусулуб, къабырлагъа къошулургъа тебрегенлени сени джюрек джылыуунг тирилтди, джан салды, къанат бериб, джашаугъа учундурду. Ол ашхылыкъларынг ючюн сен бизге табхан анабыздан да багъалыса. Сени акъыллы, джумушакъ, сабыр сёзлеринг меннге ёмюрлюк нёгердиле, чыракъ болуб мени джолуму джарытханлай турадыла. Бизге джашау бергенинг ючюн, багъалы анам, сени аякъларынга баш урама!

Сени джашынг Ильяс».

Фатима къол джаулугъу бла кёзлерин сюрте:

— Къалайдан джазады, джарлы джан? — деди.

— Анам, санауладан сора башха адреси джокъду.

— Аны бла ызына къагъыт барлыкъмыды?

— Да адрес орнуна муну джазыб ийигиз деб, алай айтады къагъытда, — деди къызчыкъ.

— Сора барлыкъды. Джюрегинги къыйнама, Фатима, — деб Гыджы кёлюн басаргъа кюрешеди.

— Къызчыкъ, бюгюн огъуна джууаб къайтарыргъа керекди. Суратын нек иймегенди? Аны джазаргъа ушутурса, — деди Фатима.

— Менден да, барыбыздан да тансыкълыкъ салам айт, — деб къошду Гыджы.

Онсегизинчи башы

Эртден бла, элге кюн тие, Хорламны отоу эшиги къагъылды.

— Кюнорта болду да... энтда къобмагъанмыдыла была?.. — деб Наныкъ сахан табакъда келтирген хантын да алыб кетди.

Даум алгъын кийиниб, бетин, къолун джуугъунчу, Наныкъ эшитирча, эшикни кенгине кериб, джангыдан этди.

— Тур сен да! Энтда келликди, — деб Даум сибиртгини суу мылы этиб, юйюню тюбюн сыйпаб тебреди.

Ол бизге шхуур алыб келген болур эди... Аны энтда келтирме да кесинг ал да кел, — деб Хорлам башын джууургъан бла джабды.

Даум къатына барыб:

— Нечиксе, къобамыса? — деб джууургъанын ёрге тартханлай, Хорлам, илгеннгенча этиб, секириб джерге тюшдю. Эрлай юсюне кийимни къаблаб:

— Ол юйде маджал зат бар эсе, келтирчи, мен аузланырча болгъанма, — деб бетин джуар къайгъыгъа кирди. Эшикни ачылгъанын эшитиб, Наныкъ биягъы сахан табагъы бла кириб келиб, хантын стол юсюне салыб, экисине да сёз айтмай, ёретинлей бир талайны къараб турду. Аны эслегенинде, Даум дженгил къымылдаргъа кюрешеди. Ол орунланы джыйыб, юйню сибиреди.

— Келин, олтуругъуз. Хантымы джаратырыкъмысыз, билмейме. Эт хычын этеме дедим да кечикдим деб ашыгъыб келсем, юйюгюзню эшиги бекленив тура. Сора «алкъын къобар къайгъыда тюл кёреме»... деб къайтыб кетген эдим. Суууб огъуна къалгъан болур. Олтур, олтур, келин, юй къайгъылы болсагъыз, эшта кюнортагъа дери турмай къобарыкъ болур эдигиз, — деб башлагъанлай, Хорлам анга къынгыр къараб, башын булгъады.

— Сизге сёз къошуб болмайды... — деб, Наныкъ гузаба атлаб, юйден чыкъды. Даум сибиртгисин джергे атыб;

— Эртденбла сени ёрге къобаралмайма, эшите болурса эгечинги меннге къагъыб сёлешгенин, — деб джюреги къыйналгъанын билдирди. Хорлам джукъ айтмагъанында, Даум аны бла тохтаб къалмады:

— Бирсикюн да ганг джарыгъанлай, эшикни къакъгъан эди. Къобмагъаныкъда, сиреле туруб кетген эди. Эртде къобар ючюн заманында джатаргъа керекбиз.

— Даум, сен керексизге кесинги кёб къыйнайса. Айтды эсе аны ючюн сени ненг къорайды... Ол унутуб бошагъанды, сен а хаман сагъыныб тураса.

— Хорлам, ол сёзле сени кесинге айтылсала, ол за-

манда биллик эдинг. Аны джюреги тюз болса, бизни не заманда къобханыбызда, юйню къачан джыйгъаныбызда не иши барды!.. Юйю башха, — деб Даум къыйналыб сёлешди.

— Эшитмеген кибик эт да къой. Не айтырыгъы да ма ол эки-юч сёздюле. Ол андан тереннге кираллыкъ тюлдю. Аллай бирчик да этмесе, сора муну къайын къызлыгъы неди, — деб, Даумну имбашындан къагъыб. ышарды. Даум бу сёзлени накъырда бла керти болгъанларын айырмагъаны себебли тынгылады.

— Сен юйде тургъанлай да мен быллай сёзле эшитеме, сен аскерге кетген заманда уа къалай боллукъбуз?.. Мени сюрюб къыстарла... Сен сан этмейсе... Бу сагъышла мени таусуб барадыла. Атам да къошдан бир энмейди, — деди Даум.

— Атамдан тил тутаса сора сёзюнгю къалай ангылатырыкъса?

— Хорлам, ол сизнича тюлдю. Былай къараб кёргеннлей огъуна ол терсни таныб къояды. Келиним, къызым деб бирибизге да джан басмайды, терслигибизни кёзюбюзге айтады. Эсингдемиди, бизден бир сёз да эшитмей тургъанлай, Наныкъгъа мени аманат этгенн...

Сора мен аны атамча сюймей къалай этейим!.. — деб, Даум столну къатына барыб, ашаргъа Хорламны чакъырды.

Шхуурларын бошаб, экиси да сёлеше тургъанлай, Наныкъ кирди. Даум джунчуб ёрге къобду.

— Бошадыгъыз шойду да? — деб, Наныкъ сёз къозгъар муратда сорду.

— Бошадыкъ ма бусагъатчыкъда, — деди Даум.

—Къачан бошагъан эсегиз да столугъузну хаман Наныкъ джыйыб турлукъду деб кёлюнге келмесин. Ма

бусагъат чагагъа кетеме. Джангыз бирингден тюк чакълы болушлукъ болмай, бачхабызны чагасын да этдим. Колхоз бачхаланы чагалары да джетгенди. Къарныгызгъа сиз шхуууругъузну этиб ашаяллыкъ тюл эсеннз да ары бармай мадарым джокъду.

— Наныкъ, мен терсме, бюгюнден сора сени къыйнамазбыз, — деб, Даум гурушха ауаз бла джууаб этди.

— Барлыкъ эсенг, бизни къайгъыбызны къой да бар. Джашаучукъну уа элтемисе?—деди Хорлам.

— Сора элтмей кимге къоярыкъма!.. Келин бусагъат ишине кетерикди, юйде олтурургъа сеннге аллах ёмюр этмегенди... Аны биргеме элтгеними бюгюнмю кёресе!.. Сабий садха алдыралсам деб, бригадирге азмы джалындым... Орун джокъду, бир кесек тёз дейди да къояды, — деб сауутланы алыб, столну джан джаулукъ бла сыйпаб, юйден чыкъды. Олсагъатдан эшик аллындан ат аякъ тауушла келдиле. Хорлам эшикни ачыб:

— Ма, биягъы атам! — деди. Сапар атдан тюшдю. Хорлам атны айылларын бошлады, аузлугъун алды, ат илкичге тагъыб:

— Джокъду хатабыз, — деди.

— Аскерге алмай турамыдыла? Кетемен хапарынг бар эди да?

— Атам, энди гюрге кюн кетерикме. Къагъытым джанымдады, — деб Хорлам салкъын джууаб этгенни таныб, сынар ючюн атасы былай сорду:

— Айтсакъ, къоюб олтурмазламы? Сени кибик джашланы мен элде кёре турама...

— Атам, ала къалай сюйселе, алай этерле. Мени къагъытым хурджунумдады, — деди Хорлам ачыуланнгандан эсе сеирсиннгеннге ушагъан ауаз бла. Даум да, Наныкъ да чыгъыб къол тутдула.

— Келинчик, бетинг аманды, была джукъ къабдыра болмазламы?.. — деб Сапар къызы бла джашына къарады.

Даумну бети къызарыб, огъай деген магъанда башын булгъады. Наныкъ атасына къараб:

— Къайдам, мардалы шхуууур этилмейди,—деди.

— Да сора юй джумуш бла абзыратхансыз...

— Атам, барына да джетген кесимме. Сибиртгим къолумдан тюшмей, ингир болуб къалады. Ишге чыкъгъан кюнюмде, сабийге къарагъан чакълы бир болушлугъум болмайды — деди Наныкъ. Атасы сёз къошмады. Даумну сагъатха къарагъанын эслеб.

— Келинчик ишге ашыгъа болур, ненчада барады? — деб сорду.

— Заман джетиб турады. Бюгюннге дери уа башына бош эди. Бюгюнден башларыкъды ишлеб, — деб Наныкъ джууаб этди.

— Сора, келинчик, манга сен этер зат джокъду, бар. Кечигиб айыб алма. Элни иши къыйынды. Дженгил да, тели да, эсирген да келеди тюкенге. Сылтауунгу барына да ангылаталмазса. Бар. Мен кюнортагъъа дери элде боллукъма. Маллагъа туз ала чыгъарыкъма. Энтда тюбеширбиз, — деди.

Даум къубула-къубула чыгъыб, ишине кетди. Наныкъ атасыны аллына тебси бла кюнортагъа къойгъан хычынларындан салды.

— Атам, айраныбыз джокъду,—деб кружка бла суу узатды.

— Наныкъ, къалайсыз, джарашыб турамысыз? Келинчикни джаратамыса?—деб сорду. Хорлам сёз башланнганлай эшикге чыкъды.

— Да бусагъатда биз табхан айыбы джокъду. Мындан ары къалай боллукъ эсе да...

— Мен сеннге не айтхан эдим, эсинге тюшюрчю, ол эсли, тири къызчыкъды, атасы-анасы акъыллы адамладыла, аны юретир керекли къойгъан болмазла деген эдим да?.. Сен а эки аякъны тиреб кёрген эдинг, биз да дженгдирмедик ансы. Мен къуру да айтама, адамны халисин билгинчи сёзюн этиб тебреу — сени къылыгъынгды,—деб атасы сёлеше тургъанлай, кесин кючден чыдата тургъан Наныкъ сёзге къошулду.

— Атам, огъай, келинчигинг алай башын къоруулаялмазча онгсузчукъ тюлдю. Тириликден а тоба кенгдеди. Алай а сени хатеринг ючюн джукъ айтмайма. Юйюн да сибиреме, шхууурун да этеме, хазыр тебсиге да къыйналыб олтурады.

— Да иши джунчутхан болур. Тюкенни иши къыйынды.

— Бизге келгенли, атам, тюкеннге аягъы да тиймегенди.

— Хата джокъду, ол джаш адамды. Джашауу тюрленнгенди. Анасындан айырылыб, бир башха юйге тюшгени джунчутхан болур... Тюзелир. Хорлам бла уа аралары къалайды?.. Бир-бири сёзюн ангылаймыдыла?

— Атам, анга чыкъ джетдирмез ючюн, джашынг бизни барыбызны да джардан къуюб къоярыкъды. Не азчыкъ да Даумгъа чюйре сёз айтсанг, Хорлам эки кёзюн джандырыб тебрейди. Ол болуб, бизни бирибизни да къулакъгъа аллыкъ тюлдю.

— Артыкъ да иги. Бюгюн алай болмаса, ала юй болуб джашаб кеталлыкъ тюлдюле. Хорлам бираз кеси акъылын джаратхан адамды да чалыкъларыкъ болур деб къоркъуб тура эдим.

— Атам, айтдырмай къоймай эсенг, былай этерик

эсе, башыбызгъа миндириб къояргъа тебрегенди. Бизге келин болуб келген бийлик этергеми келеди?!. Биз андан итденми туугъанбыз?!. Бирибизни кёмдю, экинчибизни ууучуна джыйды, энди сен да мен да муну тёгерегине айланайыкъмы. Сен ёлмегин дейик да, джумушчулары болайыкъ да турайыкъ!..

— Наныкъ, сиз мен этген къоркъуулагъа тюшюб турасыз да! Олмуду мени ата хатерими кёргенинг! Бу джашны юсюнден да чырмалыб, энтда бир кере бедишлик болмайыкъ деб, ненча кере тилеген эдим!.. Барын да унутханса.

— Огъай, атам, унутулмазлыкъ затны унутмагъанма. Чомурну мен, ёлюб джерге киргинчи, унутуркъ тюлме Аны кёмгеннге да ол артыкълыкъны къайтармай аллах ёлтюрмесин мени...—деди даулашыр мурадта Наныкъ. Сапар ишни терсее тебрегенин билиб, башын булгъады.

— Наныкъ, мен иш этиб, сизден хапар билирге келгенме. Къалай да болсун юйде бир джарашмагъан зат барды, деб аллах джюрегиме салгъан эди да олтурубтуруб чыдялмай къалгъан эдим. Биз озгъан затланы энди унутуб бошаргъа керекбиз. Мындан ары, аллыбызда джашау къайгъысыз, даурсуз болурча этерге борчубузду. Аны Гыджы да ангылайды. Мен аны сынар ючюн ичкисиниб сёлешгенме. Хорлам бла бар-бирине тюбешгинчи экисине да тил этилир керекли къалмагъанды. Таб, аланы андан мындан къарантхала салыб, къоркъутур ючюн да къоймагъандыла «Сизни арагъызда къан дерт барды. Дерт а къурумайды,»—деб да кёргендиле.

— Атам, ётюрюкмюдю да ол?!. Тамада джашынг къайдады?!. Кимни ууу бла къорагъанын а кесинг ариу билесе, — деди Наныкъ, кесин тыялмай.

— Домалай, джарлыны юйдегиси уа аталарыны

атымла кетгенин билмеймиди!.. Ачыкъ айтсакъ, Чомур, сени хатанг джетмесе, Домалай бюгюн юйюнде, юйдегисинде турлукъ эди. Алай а не Гыджы, не бизни келинчигибиз, аузларын джарыб, бир сёз айтмайдыла!.. Гюнахлары кеслерини болсун, айта эселе да бизге эшитдирмейдиле. Джашауда не къыйсыкъны да, не кесек джангылычны да бир-бирине кечмеселе, кёлтюрмеселе бир-бири этин ашарча болгъанлай турлукъдула. Таб, джашлыкъдан, дженгилликден биреу бир терслик этди эсе, аны унутмай-къурутмай кюрешген анданмы онглуду?! «Сабыр тюбю сары алтын»—деб нек айтылгъанды?!. Дунияны башында адам инсанлагъа, къазауат, сенден уллу джарсыу, сенден уллу къыйынлыкъ джокъду. Къан дерт да эки юйдегини, эки тукъумну арасында тохтаусуз баргъан къазауатды. Былайда тоб, бомба атылмагъанлыкъгъа бир-бирине къолларындан келген аманлыкъны аямайдыла, бычакъ, шкок да, таш, къазыкъ да джюрюгендиле. Мен ангылаудан, дерт ангысызлыкъны баш шартыды. Бу юйню тамадасы мен эсем, меннге атам дерик эсенг, бу джарамагъан, къан бузгъан сёзлени унут, атларын да сагъынма. Келинчикни эгечингча кёр, къарнашынгы, Хорламны, сындырмазгъа излей эсенг, келиннге айры къарама. Таб, джарашалмай чачылгъан тёрелери болса да сен Даумну тюртме. Артда мен айтханнга тюшериксе,—деб Сапар къызына джюрегинде тюйюмчек болуб тургъан затын айтды. Наныкъ энди Сапарны аузуна чабмай бир башын булгъай, бир «хо» дей тынгылайды. Хорлам уллу кёллюлюк этмесин, деб, Сапар келинчигин аманат этди.

Ол кюн Сапар малчылагъа азыкъ, туарлагъа туз алыб мешина бла къошхаийди. Кюнортада Хорлам бла кёб сёлешиб, фермагъа кетди.

* * *

Кетерини ал кюнюнде биягъы Хорлам Даумну сёзге тыйыб, юйню, юйдегини аманат этеди. Алай а бу джол Даумну дженгалмайды.

— Сеннге не башхасы барды? Келген, джашар юйюнг бу шойду да? Былайда турсанг не боллукъду? Наныкъдан да энди тартынмайса. Атам къаллай бир къууанныкъды?.. Мен да юйге сагъыш этерик тюл эдим...— деб Хорлам теренден-теренге кириб баргъанлыкъгъа, Даум, башын булгъаб тургъан болмаса, бир да ийнлирге унамайды.

— Аны бир, эки да сагъынма. Сен атанга сагъыш этесе да мени джангызлай къалгъан анамы уа сагъынмайса. Сени атанг, эгечинг толу юйдеги боладыла. Атанг къошха кетсе, Наныкъ джашы бла къалады. Мени анам а ? Джюрегин чапырыргъа, ауругъан кюнюнде суу узатыргъа адамы бармыды?!. Сен тенг джан аурута эсенг, меникин нек сагъынмайса?..

— Даум, меникиле да, сеникиле да турлукъдула. Бизни излеб, асыры къыйналлыкъ тюлдюле, Алай а мени разы этерге излей эсенг, бу юйден чыкъма. «Эрсиз къатын элге сёз» деб эшитгенмисе!..

— Хорлам, сен сау болуб, ол сёзлени меннге киши айталлыкъ тюлдю. Аманнга игиге да джетишдиле, бир джарашыб, бир ёпкелеб, бир-бири сёзюне къарамадыла.

Не бек джанына тийсе да Хорлам эки кёзюн Даумдан алалмайды, ол къайры атласа да ызындан къараб турады. Аны аягъында акъ туфлилеринден башлаб, чайыр бетли огъары джанына дери, къара тёбен джанындан, башында чач тарагъына дери къарайды. Анга бары да бир-бирине джарашыб, былай болсун дегенча, таб кё-

рюнедиле. Хорлам аны башха кийимде кёрюрге излемейди Даумну хыны къан алгъаны да, ышаргъаны да анга къалгъанладан эсе огъурлу, сюйюмлюдюле. Хорлам аскерде олсуз кюнлерин кёзюне кёргюзтюб, чыдаялмай, ёрге къобуб, юйню ичинде ары бла бери барады.

— Сен юйде олтуруб, мени бла бир кесекни турсанг, чыдаялмай тебрейсе. Асыры дженгил эрикмегенмисе? — деб Хорламгъа керти ишеги да болмагъанлай, Даум селеширге сюйдю. Аны ангылаб, Хорлам да джууаб орнуна чам бла башын алыргъа изледи.

— Мени кёрмез ючюн ишинге сау сагъатны алгъа кетесе. Энди сени кёлюнге джетеме деб, сени къуандыра тургъанлыгъымды...

Бу сёзлени айтхан сагъатында Хорламны не тюрсюнюнде, не ауазында Даум ишекли болур зат танымай, сёзню къалайгъа айтханын ангыламай, сынаб къарайды.

— Кёлюм бла айтама. Тамблагъа дери бир чыда, мени бир ашыр,—деб Хорлам аны джюрегин къыйнагъанын оюннга санаб, сёлеше тургъанлай, Наныкъ кирди

— А къыз, келинчик кечикмегенмисе?.. Сагъатынга бир къарачы,—дегенлей, аны кёзлеринде джыламукълары ойнагъанын эслеб:—не болгъанды сеннге?.. Хорлам джюрегингими къыйнагъанды?.. —деб къашын-башын тюйюб, Хорламгъа къарады.—Атам не айтыб кетгенин унутханмыса?.. Биреуню ёксюзюн «сени ючюн ёлеме» деб, юйюнге келтириб, энди къылыгъынгы кёргюзюбмю тебрегенсе!.. Тоба, алгъынча тынгылаб къоярыкъды деб кёлюнге келмесин... Мен сенден тамадама. Ёзге кишиге джокъ эсе да сеннге барды эркинлигим. Орнунгу табдырлыкъма,—деб Наныкъ кёлю бла тебгенин танытгъанында, Хорлам разы болуб, аны урушханына сюйюб тынгылады.

— Ышарма сен, джаш! Мен сени ышартырма. Бу болуму бла бюгюн тюкенде къалай ишлерикди!.. «Сапарлары муну азабда тутадыла» демезлеми кёрселе?.. Келинчик, джаным, шо айт да бир къой, былай нек бузулгъанса?

— Джокъду бир затым да, — деб ол къолджаулугъу бла кёзлерин сыртдю.

— Стъай, тоба, сен кеси аллынга уа джыларыкъ тюлсе, аны уа билеме... Не этген эсе да, бу харам-тулукъдан чыкъгъанды къайгъы...

Тохта, Хорлам, атам бир келсин, нек ышараса — деди Наныкъ.

— Тамбла атам кюнортагъа келликди, мен а эртденбла кетерикме, — деди Хорлам.

— Сора ашыртырыкъ тюлмюсе бизге кесинги?—деб, Даум сеирсиниб сорду.

— Мен кишини да къыйнаргъа сюймейме. Алайсыз да атам бизге къыйналыр ючюн къалмагъанды. Арадан ай да кетмегенлей, энтда бир джоюлургъамы керекди!..

— Тенглерингден ыйлыкъмаймыса?!. Той-оюн этиб ашырсакъ, къарнынгмы аурурукъду?!—деди.

Даум башына кёк дарий джаулугъун тартыб, чыгъыб тебрегенлей:

— А къыз, келинчик, аллай чачны джайгъыда джаулукъ бла къалай джабаса?!. Сеникича, таракъ кирмеген джохар чачха ёмюрюмде термилеме,—деди Наныкъ.

— Оу, къундуз къанатча, аллай къара эшмелерим болсала, неден да сюер эдим...

— Сен да меннгеми сукъланаса!.. Чачынг къалай болса да башны кюнден сакъларгъа керекди Кимни да билмейме, ёзге мен кюнге чыдаялмайма, — дей, джаулугъу бла чыгъыб эшикни этди.

Даумну джюреги къыйналыб ишине кетгенине Хорлам къайгылы болду. Алай а Наныкъ кириб къалмаса, ол чам этгенин Даумгъа сездирлик болур эди. Энди Наныкъны керти иннетин билирге излейди.

— Наныкъ, кертда дегеннге, ариу айтыб, муну юсюбюзге миндириб къойма. Атам айтхан болса, мынга чыкъ джетдирлик тюлдю. Энди сеннге да бу бир аламат кёрюннгенди, джангыдан адам болуб къалмады эсе!.. Келгенмиди—башын джарашдырсын да джашасын,—деди ол, кеси-кесин хыны-хуну этиб.

Наныкъ сагъышланды. Сора орундукъ аягъына олтуруб:

— Хорлам, мен да аллында сенича эдим. Таб, къолумдан келсе, аны алгъанынг ючюн сеннге бир къыйынлыкъ салыб къояргъа артыма барлыкъ тюл эдим. Атам алайчыгъын эслеб, бир джолда сёлешгенли уа кесими терслигими ангылагъанма. Джашарыкъ сиз эсегиз, сизбир-биринге айыб табмай эсегиз, бизни не ишибиз барды, Ёлгенле энди берими къайтырыкъдыла!.. Саула да аланы халын тартаргъамы керекдиле! «Саула—джашауну не къадар таб, иги этер ючюн кюрешейик»—дейди Тюздю ол!.. Сынасанг, сорсанг, кемлик кимде да табылыргъа боллукъду.

— Наныкъ, сен кесингде табамыса аллай джукъ?— деб, Хорлам ышарыб, эгечине къарады.

— Аны нек соргъанлыгъынгды?— деди Наныкъ.

— Сен мени соруума джуаб эт.

— Менде, сенде да табыллыкъдыла телиликле. Алай а аланы башхалада кёб табаргъа ёчбюз.

Ма келинчикни, юсюнде эте тургъаныбызны керемисе!.. Мен да къыйнар ючюн къалмагъанма, энди, таб, сен да илинниб тебрегенсе. Огъай, Хорлам, энди мен аны

джанында боллукъма. Анабыз эртде ауушуб, атамы юйю чачылды, аскерде бизники ёлюб, мени юйюм чачылды. Чомур терсейди. Энди сени юйюнгю биз барыбыз да сакъларыкъбыз.

Наныкъны бу сёзлерине Хорлам анасындан джангы туугъанча болду.

Ол ёрге къобуб, кёзю-башы да джарыб:

— Наныкъ, эгечим, бери киргенинг къалай иги болду —деди.

— Нек айтханлыгъынгды аны, Хорлам?

— Энди аскерге къайгъысыз кетерикме.

— Къалай «къайгъысыз»? Аны къалай ангыларгъа боллукъду?—деди Наныкъ.

— Къалай сюйсенг алай ангыла,—деди къарнашы.

Онтогъузунчу башы

Тубан джаум ууакъ себелеб, джерге ашыкъмай сингеди. Сабанла, кёгетле иги битгендиле. Кюнбатхан джанындан ургъан желчик ингир бла эртденде адамлагъа джылы кийиндиреди. Быйыл Германияны джайы чууакъ кюнлени аз кёргенди. Берлиннге джуукъда чегет талада лагерь тургъанлы иги кесек болады.

Аскерчиле кюнорта азыкъгъа келгенлей, старшина, сары шинли саубитген джаш, Петров:

— Батырланы Хорлам Сапарны джашы! Былай джет, терк бол!—деб, буйрукъ этгенден эсе чамы дженгени таныла, кюлюмсюреб къычырды. Аскерчилеге шагърей болуб бошагъан Хорлам белин тюзетиб, этеклерин

энишге тарта, башында пилоткасын тюз кийиб, чабыб джетиб, къолун кёлтюрюб черс бере:

— Старшина джолдаш! Сиз чакъыргъан аскерчи Батырланы Хорлам келди—деб чурукларыны табанларын бир-бирине къагъыб, тауш этдирди.

Бет-къол джуа тургъан джашла Хорламны нек чакъыргъанларын билирге сюйюб къарадыла. Старшина письмону барына да кёргюзе, ёрге тутуб:

— Чанчыл! Алайсыз бериллик тюлдю. Тиширыу джазады!—деди.

Беллерине дери тешиниб, башларын-юслерин джуа тургъан тёрт-беш джаш чабыб джетдиле. Сызгъырыб, харс уруб тебредиле. Тебсерге асыры уллу чемерлиги болмагъан Хорлам, ары-бири бурулуб, бир-эки аякъ бюгюб:

— Сау болугъуз, сизни андан кёб къыйнаргъа сюймейме ансы, мен бир къызсам, кюнорта азыкъсыз кетериксиз!—деди.

— Ай, аны уа билге эдим мен..—деди джашланы бири, мешинада бёчкени сюммегинден къуюла тургъан сугъа ашыгъыб бара. Хорлам письмосун, къолундан ким эсе алыб къачарыкъча, къаты къысханлай, башы кюйген нарат терекни ташасына джанлады. Хатындан Даум джазгъанын таныб, ашыгъыб ачды.

«Багъалы Хорлам! Сен сорлукъла тынч, рахатдыла. Кесинги огъай эсенг, сен джазгъан къагъытланы да кемсиз ашыгъыб сакълайбыз. Сен кетген джангыз джыл меннге сау ёмюрча кёрюндю. Билмейме бу болумда энтда эки джылны къалай кечиннникме. Узакъдаса, къоркъуулу джердесе, сеннге къайгъы этгенден ичимде джаным джокъду. Кесинги сакъла. Сен сабийден хапар сораса. Тюз кесинги бурнунгдан тюшюб къалгъанды. Кесинг-

ча ышаргъанлай турады. Ол огъай эсенг, онг ууртчугъунда сеникича чунгурчугъу танылады. Атам биягъышлай малдады. Наныкъ джангы къуралгъан яслиде ишлейди. Джашаучукъ уллучукъ болгъанды. Ол билмеген джокъду. Бизге сагъыш этме. Наныкъ меннге бир къыйсыкъ сёзню эшитдирмегенди. Къууанчым, сагъышым болса да анга айтмай чыдаялмайма. Сени разы этер ючюн мен сени юйюнгде къалгъан эдим. Энди уа Наныкъны къоюб кеталлыкъ тюлме. Анама айда бир барыб, джумушун этиб къайтама. Ол а бизге таймаздан келиб, хапарыбызны билгенлей турады...»

Къагъытны хар тизгини Хорламны джюреги бичгенчады. Ол къысыкъ джазылгъан тёрт бетни окъуб бошагъанлай, къагъытдан кёзлерин алалмай, экинчи да башлады.

— Хорлам, къагъытха кесинги хорлатыб къойдунг да! Къайдаса? Бери кел, азыгъынг суууду!—деб къычырдыла тенглери. Къагъытны джан хурджунуна сугъуб, Хорлам узун-узун атлай келди. Къатангы зугулбет, кенг мангылайлы джаш аллына чыгъыб:

— Алан, таша къагъыт джюрютмей эсенг, кимденди? Не хапар Къарачайдан?—деди.

— Алхаз, къагъыт кесими юйюмден келгенди. Тынчлыкъдан сора башха хапар джазмайды.

— Алай болса да кимди джазгъан?—деб Алхаз чучхуб сорду.

— Даумдан келгенди. Джашым барды! Алгъышларгъа боллукъса!—деб, къууанчын джашыралмай, кюлюмсюреди.

— Кертими айтаса?..Тут бери къолунгу! Сеннгеми ушайды, огъес анасынамы ушайды? Анасын таныгъан да этменгенлей сорама,—деди Алхаз, Хорлам бочхасын чы-

гъарыб, ичинде джылтыраукъ къагъытчыкъгъа чырмалыб тургъан гитче суратчыкъны алды.

— Ма анасы Ушагъаны уа меннгеди деб джазады.

Суратчыкъны къолуна алыб, къараб тургъанлай Алхаз:

—Ангыладым. «Меннге ушайды» дебми джазады?— деди.

— Огъай, Алхаз, меннге ушайды дейди,—деб сёзню къатышдыргъанын ангылаб, Хорлам айыртыргъа изледи.

— Тейри, анасына ушаса, иги кёре эдим. Алан, таза мёлекди да бу! Къанатла керекдиле ансы,—деди Алхаз. —Къайда ишлейди. Огъесе кюнкёрмезледенмиди?

— Тюкенчиди.

— Быллай тиширыуун адам халкъгъа кёргюнчге тюкеннге саламыды!.. Сени огъесе!—деб суратчыкъны кесине узатды.

Кюнорта джанларгъа старшина эки мешина бла бир аскерчи джашны оюлгъан кёпюрню ишлетирге элтди. Наратлы чегетни къыйыры бла баргъан уллу джол таушсуз шош суугъа элтиб тиреди. Талай адам кёпрюрню оюлгъан агъачларын мешиналагъа джюклеб, къайры эсе да къоратыргъа хазырлаб тургъанларын кёрдюле. Аскерчиле старшинаны буйругъу бла мешиналарындан секириб тюшдюле. Ишлей тургъанланы немча тилде, орус тилде сёлешген даурлары эшитилди.

— Алан, быланы ичинде орусча сёлешгенле да бар кёреме,—деб Алхаз Хорламгъа къарады. Ишлей тургъанланы бири башында онган къара фуражкасын кёзлерине тартыб берлакъ атлаб, сынаб джити къарады.

— Къайдансыз?—деб къарачайча соргъанында, Алхаз къатына барыб, къолун узатды:

— Биз къарачайлылабыз,—деди. Хорлам шагърей ауазгъа сенрсиниб, сёлешген адамны къатына келиб къарагъанлай, Чомур болгъанын таныды.

— Чомур шойса да?!. Огъесе менми джангылама?— деб къучакълар мурат бла аллына силкинди.

— Тюз таныгъанса,—деб, Чомур, ауазы аз чыгъа, къоллары узатды. Экиси да къучакълашдыла. Чомурну кёзлерин сюрте тургъанын кёрюб:

— Алан, мен таныялмадым. Бу кимди?—деб Алхаз Хорламгъа сорду. Джюреги къозгъалыб сёлешалмай тургъан Хорлам:

— Къарнашымды — деди.

— Туугъан къарнашынг, нее?..

— Тамадамды. Биз а муну ёлгенлеге къошуб тура эдик!..—деди Хорлам, эки кёзюн къарнашындан алмай. Чомурну юсюнде сары гетен кёнчеги, мешина джау тамгъалары бла, дженгсиз кёксюлдюм кёлеги. Ол гитче къарнашына тюбеб къалгъанына къуууанганча кёрюнмейди. Таб, бираз мыдахланды. Кёб затла эсине тюше болур эдиле, ол сагъышланыб, эриниб сёлешеди.

— Атам, Наныкъ саумудула?

— Саудула, Чомур. Джокъду хаталары. Меннге джазгъанлай турадыла. Атам малчыды. Наныкъ да колхозда ишлейди. Эри ёлюб, сабийчиги бла къалгъанды. Сен къайдан чыкъдынг? Саулугъунг къалайды? Мында не этесе? — деб. Хорлам басындырыб сорду.

Чомур Алхазны къатында джуаб этерге тартынды. Аны эслеб, Хорлам къарнашыны билегинден тутуб, алайдан бир джанына чыгъарыб:

— Сен биллай тур. Мен бусагъат джетейим,—деб чабыб, старшинадан эркинлик алыб къайтды.—Къалайса? Айт хапар! Биз сенден умут юзюб бошагъан эдик.

Чомур сескекли болуб, джан-джанына къарай:

— Ма ол уллу мешинаны кёремисе?—деди.

— Къангалары болгъан? Ол артдагъынамы айтаса?

— Хо. Ол мешинаны джюрютеме, — деди Чомур.

— Былайгъа къалай тюшдюнг? Мешина джюрюте да билмей шой эдинг да?

— Хорлам, хапарым узунду. Аны сеннге кереклиси джокъду.

— Менденми джашыраса?!.

Сенден джашырмайма. Алай а сен билсенг, нёгерлеринг сезерле. Ол заманда уа мен тюшюучю къабханыма тюшереме.

— Нек тюшесе?.. Бир зат да боллукъ тюлдю.

— Мен тюрмеден къалай чыкъгъанымы билмеймисе?!. Мени совет закон башыма бош этмегенди. Экинчи, немчаланы заманларында саут джюрютгенме. Ючюнчю, немчала бла къралдан къачыб кетгенме. Домалайны адамлары уа меннге къанлылыкъ этерикдиле.

— Этерик тюлдюле. Аланы мен бойнума алама,—деди Хорлам. Сора Даумну хапарын билдирмезге сюйюб, ардан тереннге кирмеди.

— Аланы мен билеме. Сен ариулукъларын этме. Гыджы мени кёзюме къараб, ол къыйын кюнледе огъуна неича кере даулашханды... Энди уа аякълары тутхан заманды. Не айтсала — ол боллукъду.

— Чомур, мен сени къарнашынгма, тюзюн бир айт, сени къолунгдан адам ачыгъанмыды?—деб Хорлам эртдеден огъуна билирге гермилиб тургъан соруууп сорду. Чомур баш энишге къараб, ашыкъмай:

— Сен къаллай адамгъа айтаса? Мен къолумда саутум бла айланнганма. Бир джерде да атмагъанма десем, инанма. Алай а мен кесим билиб, бир тюз адамны

ачытмагъанма. Меннге чабханлагъа уа башымы къорурючюн атхан да болурма,—деди Чомур.

— Тюз адамлагъа хыянатынг болмагъан эсе бизникиле бла уруш этмеген эсенг, ызынга къайтыргъа керексе.

— Болмазлыкъ затны айтаса сен...

Мен белгиден ётгенлей, къолларына тюшерикме. Тюрмеге сугъарыкъдыла. Мен да анда чиририкме.

Быланы менден да иги биле тургъанлайынга, кел деб къалай айтаса?! Биз къарнашла эсек, биз бир-бирибизни сюе эсек, бу сёзню тохтатайыкъ. Бир-бирибизни кёрмегенбиз, билмейбиз, болсунму?

— Огъай, Чомур. Сени къоркъар айыбынг джокъду. Тюз адамлагъа, совет аскерчилеге къыйынлыкъ джетдирген эсенг, ол заманда сени башынгы сыламазла. Хатанг да болмагъанлай, къоркъгъандан, кеси-кесинги кёлеккенгден джанлаб айланаса. Мен сени былайда къоярыкъ тюлме. Сюйсенг, аскерден эркинлик алыб, Къарачайгъа, туугъан элинге, юйюбюзге элтиб келейим, огъай дей эсенг, мен да эки джылдан къайтырыкъма. Былай кёрюше, бир-бирибизден хапар биле турайыкъ да, бошагъанлай, бирге кетербиз да къалырбыз, — деди Хорлам. Чомур башын булгъаб:

— Огъай. Ол болмазлыкъ затды. Сен меннге керти да игилик излей эсенг, мени кёргенинги бир инсаннга айтма, таб, юйюбюзге да джазма. Нёгеринг да джаймасын, тиле. Мында джаным саулай дуния джарыкъда джашаргъа къой. Бусагъатда мен башыма андан уллу игилик билмейме,—деди.

— Чомур, сенича Германияда болуб, таб, немчалагъа къуллукъ этиб тургъанла эллерине, джерлерине къайтхандыла, терсликлерин ангылаб, тюз урунуб тебрегенлериде, бизни къыралыбыз аланы кечгенди.

Бусагъатда ызларына къайтмай тургъанла не бир уллу аманлыкъчыладыла, неда былай сенича бирер къызбайдыла. Къайтыргъа керексе. Сеннге джукъ айтсала, сени орнунга мен башымы салырма,—деди Хорлам.

Чомур бир да джумушар оноу этмей, башын булгъаб:

— Джетген кюн сеннге соруб къыйналмазла. Къой, энди мени бла кюрешме. Меннге Къобанны сууундан ичирмезге сылтау табарла.

— Чомур, джангызлай тура болурса?—деб, Хорлам тамадасына джунчуй-джунчуй сорду.

— Сора, къалай мурат эте эдинг?!. Келгенимча джангызлай турама. Сенден къалай джашырайым, немчала бла къачыб бара тургъанлай, эки джаныбызны танк аскерле алгъанларында, биз да башыбызны алдыкъ да бирер джары джанладыкъ.

— Танк аскерле дегенинг?

— Совет аскерлеге айта турама. Саутубузну, сабабызны да суугъа быргъадыкъ.

Башыбыз кечиннген джерде айлана турдукъ. Мен бу мешинагъа джарашханлы иги кесек заман кетди.

Кавказдан келген нёгерлерим бардыла. Ючюбюз да бир къартны юйюндебиз. Былайдан эки сагъатлыкъ джолду,—деди Чомур ашыгъыб, бууунунда сагъатына къарай. Хорлам да заманы болмагъаны себебли сёзню тохтатыргъа изледи. Хорлам Чомурну адресин алды. Кесиникин да бериб, мадар болгъан заманда тюбеше турургъа оноулашдыла. Хорлам Чомурну юсюнден юйге джукъ джазмазгъа сёз берди. Эки туугъан къарнаш бир-бири бла ачыкъ сёлеширге кюрешгенликге, алгъынча бир-бирине илешиб, джукъ айталмадыла. Экиси да къол тутушуб, айырыла тебрегенлей:

— Хорлам, нёгеринге мени хапарымы айтма. Ол ме-

ни, танымайды. Шагърейимди де да къой. Адресими да берме,—деди Чомур.

Старшинаны душурну башындан бери къараб, къол булгъатъанын кёргенлей, Хорлам бурулуб, ызына къарамай, чабыб кетди.

* * *

Аскерчиле салкъын кюн кёпюрню бетджанларын ишлейдиле. Балтаны томурау керкген, джоннган таушлары бла бирге джашланы кюлгенлери, чамлары эшитиледи.

— Хорлам, бир сагъатда ненча такъыйкъа болады?— деб старшина Петров ачыуланыргъа хазыр ауазы бла сорду.

— Нек соргъанлыгъынгды? — деди Хорлам, ангыламай.

— Мен сеннге эркинлик бир сагъатха берген эдим, сен а ини кесекни мычыдынг. Сагъатны заманны билир ючюн джюрютедиле, аны унутма,—деген болмаса, башха айыб салмады. Хорлам джашланы биринден балтаны алыб мазаллы нарат томурауну белинден юзерге кюреше тургъанлай, терлеб, кёлеги сыртына джабышыб тургъан Алхаз къатына келди. Хапар билирге излеб:

— Ол джаш керти да сени къарнашынгмыды, ушаб турасыз?—деб сорду.

— Сора нек болады къарнашым?.. Танышымды. Къарачайлыла бары да ушашдыла бир-бирлерине,—деб Хорлам бюсюреусюз джуаб этди.

— Мында немча къызгъа тагъылгъанды да башын алыб кеталмай турады,—деб, Хорлам ётюрюкню айтханына кеси-кесинден тартынды.

— Немча къызгъамы тагъылгъанды?.. Джашау сейирди... Быллай кюнле келирле деб кимни акъылында бар эди... Тоба, тоба... Сеир хапар айтдынг?..

Алан, не тиширыу кёллю джашды!.. Айтыуунгдан, ариу къызны табханында, юйюн, Ата джуртун да унутханды... Эркиши тюл кёре эдим!..

— Алхаз, аллай бирчик да джангылмай не этсин джаш адам,—деб Хорлам къарнашына ыйлыкъгъандан айыбын джуудурургъа кюрешди.

— Алан, сёзюбюзге къараталлыкъ эсек, айтайыкъ да кёрейик.

Хорлам анга тынгылаб, сёзню тереннге нерге излемей.

— Кёрюрбюз,—деб ишине узалды. Ингир алагъа аскерчиле бедженлени битдириб, мешиналары бла ызларына айландыла.

* * *

Къарнашланы тыш кралда бирнчи кере тюбешиулери экисине да къайгъы салыб, джукъуларын алды.

Хорлам алгъынДаумгъа тансыкъ болуб, кесине кечинмеклик табмай эди. Энди уа Чомур къайтса, не боллугъуна къайгъы этеди. Кече арасында татлы джукълаб тургъанлай, илгениб уянса, экинчи кёз къысалмай орунда ары бла бери айлана, тангын атдырады. Аны бети кесек заманны ичине тюрлениб, аман болгъанын тенглери эслеб айтадыла. Алай а аны чурумун ол бирине да сездирмейди. Атасына къагъыт джазгъан заманда Чомурну саулугъун билдиргенин уллу терслик этгеннге санаб, кесин айыблады.

Чомургъа тюбешиб айырылса, кёб затла эсине тюшюб, «аны нек сормадым». «анга уа не айтырыкъды экен»—деб

артдан къыйналады. Кеси мурат этгенча тюбеширге джол аз чыгъады. Бир кесин иймей къойгъанлары болады, бир барыб, къарнашын юйде табмай къайтады. Чомур а Хорламгъа келмейди, не къагъыт ийимейди. Ол юйюню саулугъун, эсенлигин билгенден озуб, башха зат излемейди. Таб, Хорламны келир кюнюн билсе, кёбюсюне башын алыб джанлайды.

Къачда, ыйыйх кюнлени биринде, Хорлам джюзюмле бла кертмеледен гетен хызенин толтуруб, къарнашына кетди. Кюнортагъа къайтыр муратда Хорлам ашыгъыш джетиб, мешинадан тюшгенлей, орамны энишге айланды. Къошунбаш ёре юйлени ичинде чачылыб, кырпычлары къуюлуб, терезелери уалыб, буруулары оюлуб тургъанланы да кёрдю. Кёгет терекле саргъалгъандыла. Анда, мында ырджылада джангыз ийнек, эчки джубана тургъанна тюртюледи. Джукъа кийининген сабийле оюлгъан юйлени тёгереклеринде агъач шкоклары бла бир-бирлерин къуууб ойнайдыла. Хорлам келиб, арбазгъа киргенлей, юйню онг джанында кёгет тереклени тюбюнде олтуруб тургъан къарачач джаш бла сары чачлы себгилбет къызны эследи. Къатларына джуукълашханында, къарнашын таныды. Чомур бери айланыб, Хорламны кёргенлей, ёрге къобуб, къызгъа не эсе да айтды. Къыз бери кёз джетдире, чачын артына ата, тереклени ичи бла ташайыб кетди. Чомур, алгъа атлаб, къарнашыны къолундан тутуб, юйге тартды. Хорлам эшик хауада олтурургъа сюйгенин билдирди.

— Юйде киши джокъду. Нёгерлерим шахаргъа кетгендиле. Юйню иеси уа тюкендеди, сен уялыр киши джокъду, юйге кир,—деб къысса да Хорлам унамады.

Экиси да терек тюбюнде узун таянчакъ шиндикге олтурдула. Хорлам саугъасын узатыб:

— Быланы бир кёрчю, бусагъатда тюкенден алыб келеме,—деди. Чомур хызенни башын ачыб, джюзюм джоппуну алыб, бирем-бирем аузуна ата:

— Кёбюнг къалгъанмыды, къачан кетесе?—деди.

— Чынг алгъын юйюбюзден хапар айтайым. Тюнене къагъыт алдым. Бары да тынч, эсендиле. Атам «маллагъа эркин бичен этгенди, баулары бите кетгенди. Башын джаба турады»,—деб къууаныб джазады. Наныкъ да ишлейди. Джашаучукъ салам айтдырады.

— Тохта, мени хапарымы билдирибми къойгъанса?—деб Чомур сескеклениб, эки кёзюн джандырды. Хорлам къарнашына къараб джуаб этмей, бир талайны турду, сора:

— Кесинг ёсген юйден, атангдан, эгечингден быллай бир нек къоркъдунг? — деди.

— Ала билселе, эл да билликди...

— Билсин. Эл сеннге не этерикди?.. Сенича кёбле бардыла. Кеч, эртде болса да биллик болурла... Барсанг, хапарынгы айтырыкъ тюлмюсе?

— Мен бармазлыгъымы айтханма. Совет Союзда мени юлюшюм не асмакъды, не Сибирди.

— Аланы сылтаугъа айтаса... Сени бир джунчугъан, аругъан кюнюнгде мында кимге керексе?..

— Мен энди къайда да кишнге керек тюлме.

Мени джокъгъа санагъыз.

— Чомур, алан, сен кёлсюз болуб къалгъан кёреме!.. «Мени джокъгъа санагъыз» дейсе. Сен кесинг санатаса ансы, кимге айыб этесе?!.

Юйюнг, элинг, адамларынг бардыла. Кеси кесингден къоркъуб айланма да, тебре. Экибиз да бирге кетейик, болсунму?..

— Къалай эсе да джюрегим унамайды. Мен былайда башы бла барама, неда мында джашауну джаратама демейме. Ачыкъ айтсам,—бир тыгъырыкъ табылмай терек тюбледе, юй чалдышлада кёб кере къалгъанма. Сау кюнню ичинде тилиме джукъ тиймей, ётмекден къарным тоярча бир кюн болурму,—деб, кёб кере айтханма. Бир джангыз къарачай сёз эшитмегенме. Бир къарачай хант ашасам, ёлсем да ёлдюм демезем деб, кёб кере айтханма.

— Да алай эсе не сакълайса?.. Юйюбюзге салыб барайыкъ Атамы къалай къуууннытъын билесе?.. Наныкъ да анасындан джангы туугъанча боллукду.

Чомур джуаб этмеди. Алай болса да Хорлам аны былайда къоюб кетмезге ант этгенди.

Хорлам къарнашыны алкъын юйдегиленмегенине ажымсыз болгъанында уа андан да бек къадалды.

— Сен мени орнумда болсанг, къалай этерик эдинг? — деб Чомур ангарыла тебрегенча сорду.

— Менми! Мени былайда къол аязларында тутсала да, кесиме бир къала ишлеб берселе да, хар айда он минг сом джал буюрсала да мында мен бир кюнню да туралмаз эдим.

— Сора ичине келиб джашаб тураса да?

— Мен къралыма къуллукъ этеме, борчуму тындырама. Ол къайры ийсе, мен ары барлыкъма.

— Неди башхасы?

— Башхасы уа уллуду. Сен къралынгдан, халкъынгдан къачыб, ёлмей-къалмай, итни сыйы бла, аманны кеминде джашайса, кёлюнг джер бла тенг болуб, адамладан джанлаб айланаса. Мен былайда Ата джуртуму

сакълайма, Мен буюкъмай джюрюйме. Мени кёлюм кёк бла тенгди. Минг тенгим барды, джуртум барды...

— Хорлам, аллай къургъакъ сёзлени эшите безгенбиз.

— Сора аладан къутулубму болуб тураса былай, ийне джутхан итча!.. Неди былайда сени джашауунг? Эртденден ингирге дери айлансанг, саламынгы аллыкъ бир адам тюбемейди. «Элинден чыкъгъан эшекни бёрю ашар»— дейдиле.

— Хорлам, мындагъыла адам тюлдюле дебми тураса? Джанынгдан юлюш этерча аллай адамлагъа да тюбейме. Алай а тышындан келгенлени алай багъалатмайдыла..

— Бара-барса, тюзеллик болур, ансы бусагъатда мында чот бек къатышыбды. Былайда джау бла шохну айырыб танымакълыкъ къыйынды.

Хорламны бу сёзлерине Чомур сагъайыб, ушатмай тынгылады.

— Мындагъыла сизге бары да джау кёрюне болурла,—деди ол.

— Къолларына саут алыб, бизни джерибизге киргенле, аланы бизге юсдюргенле джауларыбыздыла. Къалгъаанлагъа бизни сёзюбюз джокъду. Бизге тушманлыкъ этгеннге биз джауубуз дейбиз. Аллайладан эсе тюз иннеглли хатасыз адамлары кёб болгъанын да билебиз, — деди Хорлам.

— Быланы бир къауму сизни джашауугъузну, сизни законларыгъызны тюзсюнмейдиле. Ачыкъ айтыргъа, таб, толу адамгъа санамагъанла да бардыла.

— Сора аны ючюнмю келгенсе бери?!. Ол «игиликлери» ючюнмю аякъ тиреб тураса!.. джеринги ташлаб!.. Сени кибиклеге иги этедиле. Акъыл салыргъа керекди сизге! Аллайла кёбдюле деб а тюз айтмайса. Биз, аскерчиле,

аланы кёб джерде кёребиз. Бизни излеб келиб, бюсюреу этиб, разылыкъларын айтханла да аз тюлдюле. Ала саугъачыкъла алыб да келедиле. Фашистле мындагъылагъа да уллу заукъ этдирмегендиле. «Герман халкъны дуниягъа джаныуарча эрши кёргюзген гитлерчиледен бизни къутхардыгъыз»,—деб, ненча адам алгъыш эте болур...

— Россияда адамлары ёлген немча юйдегиле уа?— деб, Чомур даулашыргъа хазыр болуб тургъанын билдирмей чыдаялмады.

— Аланы «алгъышлары» бизге керек тюлдю. «Оюмсуз атлагъан аджалсыз ёледи». Россияда аталарыны башымы бар эди?! Бизде уа ненча миллион къырылгъанды? Сен аны билемисе? Аланы адамлары Гитлерге алгъыш этедиле дебмитураса?! Уллу Россияда бу къазауатда адамы къорамагъан юй аз табыллыкъды. Ол ачыу, джюрек джара терк бителирми?! Сора сен келиб, аланы ичлеринде къонуш табыб тураса. Джылан уя чачылгъанлыкъгъа ууу къуруб бошамагъанды. Мындан ары джашаулары тюрленирча хапар айтадыла. Бёрюню азау тишелерин алгъанбыз, аузуна кергич салгъанбыз.. Алай а энтда кесин бошлаб къойсала, айпырыкъды, тин кирликди. азаула битеркдиле. Германияны халкъы мындан ары рахат джашаргъа излеб, энди оноууна бираз сагъыш этеди, къралны кесини да джазыуларын мурдарлагъа ышаныб бермез, — деди Хорлам. Алай болса да джаныына къоркъгъандан Чомур «хо» деб айтмады. Аны алгъынча чарлаялмагъанын, сагъышлана тебрегенин Хорлам таныды. Ол къарнашыны юсюню аманлыгъына, сазбетлигине, къарт къан алгъанына сынаб къарайды. Джашауу, джюрек тынчлыгъы болмагъанын таныб бошагъанды. Хорламны заманы джетди. Ол аскер къуллугъун тындырыб, юйге кетерге теорегенди.

* * *

— Алхаз, сен тамбла чыгъамыса джолгъа? Мен къагъытларымы джаращдырыб бошадым. Эртденнги поезд бла кетеме,—деди Хорлам.

— Алан, былай къызыб нек къалдынг? Мени суратларымы бирси кюннге битдирликдиле, андан сора кетербиз,—деб Алхаз бочхасында къагъытларын кёргюздю.

— Адресинги къой да кет. Ызынгдан джиберир. Аны ючюн былайда бир кюнюбюзню нек ашырабыз,—деди Хорлам, кесин дженгдирмей.

Алхаз асыры онгсунмаса да, андан айырылмаз ючюн, огъай, демеди. Экиси да, чемоданларына юйге алгъан саугъаларын джыйыб, хазырланадыла.

— Алхаз, ол кюн мен тюбеген къара шинли, шофер джаш мени тамада къарнашымды, сенден джашыргъаным ючюн кеч. Мында энтда бир кесек ишлерге мураты бар эди да мен къоймай тебретгенме. Сенден тилерим, Даумуну хапарын аны къатында чырт сагъынма.

— Нек сора, Хорлам?

— Алан, Чомур мени тамада къарнашымды. Ол тургъанлай мени юйдегили болгъанымы билсе, бир да бек къыйналлыкъды.

— Сора юйге барса уа къалай этериксе да?

— Да анда билгени ючюн хата джокъду. Джолда къыйналмай барсын...

— Сен тартына эсенг, Хорлам, мен айтыб, сюйюмчюлюк алайым? Не алай атылыб къалса да бир «кёкбоюн» аллыкъ болур!..

— Огъай, Алхаз, ол хапарны Чомургъа мында билдирирге боллукъ тюлбюз, ангылаб къой,—деди Хорлам,

джанына джетиб. Алхаз аны тюрленнгенин танынгъанында, экинчи ол сёзню сагъынмады.

Олсагъатдан Хорлам къарнашын хазырларгъа кетди. Сау юч сагъатны кюрешиб, аманнга-игиге джетиб, Чомурну алландырды.

— Бюгече экибизни атыбыз бла да атама телеграмма берейим,—деди Хорлам.

Чомур аны да унамады. Хорлам кете тебрегенинде:

— Хаб-хазыр болуб туругъуз, мен хабджюгюмю алыб сизге барырма,—деб Чомур ышандырды. Ызына къайтханлай, Хорлам юйге кесини аты бла хапар берди. Танг атханлай, Хорлам чыдаялмай, нёгерин да алыб, къарнашына кетди. Ол кийине тургъанлай, эшигин къакъды. Чомур гузаба къобуб эшикни ачды. Экиси да чемоданларын эшик юсюнде къоюб, юйге кирдиле. Хорлам тёгерегине сынаб къараб, юч эски шиндик бла столдан сора юйде адам кёз илинир зат эслемеди.

— Нёгерлеринг къайдадыла? Ненча келсем да юйде болмайдыла,—деб сорду Хорлам.

— Орус джашны сол буту джокъду. Мында кесини миллетинден бир тиширыуну табханды да анга кёчгенди. Чеченли уа—ишден бошагъанлай, хайыр этерге вокзалгъа джюрюйдю, джюк ташыйды, — деди Чомур.

— Алан, юйюн джокъламаймыды? Огъесе былайдан башын алалмаймы турады?—деб Алхаз сылтаун билирге сюйдю.

— Юйюнде къатаны, сабийлери да болгъан хапар айтады, алай а не эсе да асыры ашыкъмайды. Тейри, тансыкълаб а сёлешеди, гюнахы кесини болсун.

— Чомур, бу «кёкшалбарла» Кавказгъа кирген заманлада кесин терилтиб, ишлерине къатышхан болурму?

Аллай заты болуб турады ансы, аны мында такъсанг да тыялмаз эдинг, нее?—деди Алхаз.

— Тейри, экиси да былайын джаратыб а турмайдыла. Быланы сёкгенден сора ишлери джокъду.

— Алан, Чомур, мен сени биринчи кёргенлей огъунакъ Хорламгъа ушатхан эдим. Керти къарнашы болгъаныны уа тюнене билгенме,—деб тебрегенлей, Чомур ушатмай, сёзню унутдурургъа узлеб:

— Бизникиле мында кёбдюле. Джолгъа чыкъсам, къуру да кёреме: бир джаяу барырла, бир мешинала бла ошарла...—деди.

— Чомур, мында бизге ачыулула кёбдюле. Зорлукъну тыйгъан да кючдю. Мен айтхан болса, былайгъа кючню энтда салдырлыкъ эдим.

— Тейри, Алхаз, мында, бизге илешгенле да бар, кёзюнде огъу болса, таб, уруб къоярча, къарагъанла да тюбейдиле.. Алай, болса да биз алагъа асыры эс бёлюб, аны ючюн кесибизни къыйнамайбыз. Иш табылса ач къалмазча, хакъыбыз къолубузгъа тюшсе, бизге андан сора джукъ керек болмай эди.

Алхаз бу сёзлени иги ангыламай, башын кёлтюрюб:

— Къалай дединг, мен иги айыралмадым?—деди. Хорлам къарнашыны сёлешгенин ушатмай, кёзю-башы бла билдирирге изледи, алай а, не келсин, ангылаталмады.

— Алхаз, къарнысыз ач болмаса, юсюбюз джаланнгач болмаса, бизге ёзге не керекди!..—деди. Алхаз ёрге къобду. Эки къолун белибауна сугъуб:

— Тюз айтмайса. Бусагъат заманда къарындан сора башха къайгъылы болмагъанга толу адамды деб, мен айталлыкъ тюлме. Сизни алаймы юретедиле? Бузулуб къалгъан кёреме! Сора турлукъсуз да сиз «таулу джашлабыз» деб махтанныкъсыз!.. Меннге айтдынг эсе да бу

сёзюню башхалагъа эшитдирме,—деди Алхаз, асыры ачыу тийгенден юйде кесине орун табмай, ары-бери бара.—Сора биз сау тёрт джылны нек къан тёкгенбиз? Къарынланы кеблер ючюнмю!.. Огъай, аны бла мени киши дженгаллыкъ тюлдю. Биз джашау ючюн, туугъан джерибиз ючюн къан тёгюб, миллионла бла ашхы адамлары-быздан айырылгъанбыз.

— Алхаз, адамланы башлары башхача, джашаугъа къараулары да башхады. Сени билиминг бар эсе, кесинге база эсенг, къарнынгы табсанг да, юсюнгю джабсанг да орун айырыргъа, къалгъанлагъа оноу этерге излеб тебреркисе. Мен а бир къарангы адамма, кесими къарыуум къарным бла юсюме джете эсе, къууаныб къоярыкъма. Мен ангылагъаннга кёре, адам инсанла, не таб, не тюз болса да, биреуню оноуундан эсе кеслериникин джаратадыла. «Кеси джыгъылгъан джыламаз» деб дамы эшитмегенсиз?.. Мени джюрегиме не джарашханы сен мени кесимден иги биле болурмуса? Сен кёл ашаб сыйлагъандан эсе, кесими сайлаб алгъан хантым иги джарашырыкъды меннге. Сёз ючюн, сен эм татлы хантды деб меннге балны берликсе. Балны ашасам, мени кёлюм булгъанады. Бал меннге джарашмайды. Сен балны сюесе, аша, сеннге киши сёз къошмасын. Мен тузланнган шибижини сюеме, кимни дауу барды-..

— Чомур, сен айтыудан адамны джашауу—къарнындады! Джангыласа. Къалгъан затны къояйыкъ, бизни табыб есдюрген аталаны, аналаны разы этерге керекбизми? Бизни школда окъутуб, билим, акъыл берген устазланы юретгенлерин унутуу бетмиди? Кёкюрегин бизге ачыб, къарыуун аямай ёсдюрген, бизни джокъдан бар этген Джуртубузну джетген кюн атыб къоюу адамлыкъмыды? — деб къызыугъа кириб соргъанлай, Хорлам са-

гъатына дженгил огъуна кёз джетдириб, сёзню андан тереннге иймез мурат бла:

— Аланла, кеч этиб къойдукъ да, тебречигиз, — деб ёрге къобду. Алхаз джан хурджунундан чагъыр шишаны чыгъаргъанында. Чомурну тюй-юлюб тургъан къашлары кенгериб, орунларына бардыла. Ол терезе тюбюнде банкачыкъны алыб, джюлгючюню сакъалы бла ачыб, столгъа салды. Хорлам ётмегини къыйырындан бир туурагъанны кесиб, ууакълады. Ючюсю да столну тёгерегине олтурдула. Айтыр, даулашыр затла болсала да хар бири юлшюн даурсуз джутуб, эринлерин сюртдюле.

— Алан, Чомур, сен шибижини сюеме деб керти айта кёре эдим, отду да бу!..—деб Алхаз банкагъа джюлгючюню учу бла джыйырыла-джыйырыла узалды.

Мычымай, джашла, юйден чыгъыб, вокзалгъа баргъан мешинагъа миндиле.

— Чомур, сени хабджюгюнг джокъду эди, бу джангыз чемодандан сора джукъ кёрюнмейди?—деди биягъы Алхаз.

— Джокъду. Орун-баш да юйню кесиники эди. Бери кийимлерими джыйгъанма,—деб Чомур онгсунмай, чемоданын кёргюздю.

— Сора, джоймай, ачха джыйыб тургъан болурса!..

— Къайдан джыярыкъ эдим!.. Мени фабригим, заводум, энчи мешинам, энчи юйюммю барды?!. Эртденден ингирге дери ма ол сиз кёрген мешинаны сюрюб айлансам, бергенлерин къарным бла юсюме, кече къалгъан орнума кючден-бутдан джетдире эдим. Мында джашау тышындан къарагъанча тюлдю, — деди, терен ахсыныб.

Мешина мычымай вокзалгъа джетди. Джашла бир сагъатдан Москвагъа баргъан поездге миндиле.

* * *

Эки къарнаш элге келгенли талай кюн болса да сёзлери элни аузундады. «Даум къоюллукъду», «Чомур юйден кетерикди», «Эки къарнаш Даум амалтын бир-бирине къанлы боллукъдула»,—деб хапар кенгден-кенге джайылады. Чомур атасындан къоркъмаса, Даум бла сёлеширик тюл эди. Ол кёлюндегин Хорламгъа джашырмай айтады.

Бир кюн Хорлам колхозну тамадасына барыб, Чомурну мешинагъа джарашдырыргъа сёлешди. Ол юйге къайтханында Даум тарыкъды:

— Хорлам, сени, атангы хатери ючюн мен Чомур бла сёлешгенме. Алай а хаман илниб, сёз къозгъаб турады. Хар этген затыма бир сылтау табады. Хонушгъа-тийреге сёзюбюз баям болмасын деб, несина да тёзерге кюрешеме, кёб затын басдыра барама.

Хорлам сагъышланыб:

— Къайгъырмаз. Ол къыйынлыкъ чегиб келгенди. Джюреги сыннганды, адамлагъа ышанмайды. Не этерик эсенг да, бир кесек тёз. Таб, сизникледен да къоркъады,— деди.

— Нек къоркъады? Кесим алай джашайым, Чомур мени ёлтюрюб къойса да халкъдан ыйлыкъмай, мени анам сюдге-джолгъа бериб кюреширик тюлдю. Ол алай дерт тутуучуладан тюлдю.

— Даум, мен сени бир джерде да мыдах этерик тюлме. Чомурну ишге джарашдырдым. Колхозну мешинасын джюрютюрюкдю. Бир кесек турсакъ, не ол юйдегиленир да бир джанына чыгъар, не биз юй табарбыз да джанларбыз. Тилейме, чыда энтда,—деб джалынды Хорлам.

— Ах, ол къатын алыб, юйдегиленсе, бизден насыблы болмаз эди. Мен андан къоркъгъан этеме, меннге бир

тюрлю къарайды,—деб Даум сезе тебреген затын Хорламгъа айтыб башлады, дагъыда кесин эскериб, тохтады.

Чомурну кёрселе да хапар сормай, саламлашмай, озуб кетгенле кёбдюле Ол огъай эсенг, бир кюн хоншулары бир-бирине къараб:

— Бу къан къусарыкъны бизге кёз ауруугъа къайдан алыб келдиле!.. —деб сёлешгенлерин Даум кеси эшитди. Алай а аны Хорламгъа билдиралмайды.

Мычымай Наныкъны эрге кетемен хапары Чомурну бир кесекге унутдурду. Баш кюн Сапар къошдан эниб, эки джашы да тургъанлай, Наныкъны чакъыртды.

— Къызым, сен ол ичкичи Шахымны атын сагъынсанг, меннге бала тюлсе,—деб, сынагъанча кёзлерине джити къарады.—Эки къатынны къойгъанды. Ючюнчю бла хапары да элге баямды. Энди ала да сенден осалла болубму къоюлдула!.. Сен а аладан акъыллы, ариу болуб, джашар мурат бламы тебрегенсе?!. Биз саулукъдан, сени бир джангыз затдан мыдах этерик тюлбюз. Юйдеги къурайма дей эсенг а, таб кесингча бирни... Ким огъай дейди. Аллыгъызгъа къарамай джюрюгенигиз себебли абыныр керекли къалмагъансыз. Энди эслеб атлагъыз деиме,—деб джюреги къыйналыб сёлеше тургъанлай, Наныкъ усун тутдуруб, юйден чыкъды.

— Аллах болушуб, юйге кючден джыйылгъансыз. Джашау тенгизди, аны къалайы сай, къалайы къорукъуулу болгъанын билген къыйынды. Эслегиз. Джашауда бары да, сиз ушатханча, сизни джюрегигиз излегенча, сизге табыча болуб барлыкъ тюлдю. Тёзе, чыдай билигиз. Кеслеринден сора къайгъылары болмагъан, кеслеринден сора кишини джаратмагъан, махтанчакъла, уллу кёллюле кеч, эртде болса да абынмай къалмайдыла. Ачыкъ джаулары джокъ эсе да аланы сюйген да болмайды. Хайыры-

гъызны уа кишиден къызгъанмагъыз. Сизге кёзлеу сууун инирген, тау хауасын солутхан, джарыкъ кюнюн тийдирген, сизни адам этиб, дуниягъа къошхан туугъан Джеригизни табхан анагъызча сюйюгюз. Ол сизни джашауугъузду, насыбыгъызды,—деди аталары. Ол къошха ашыгъыб, ёрге къобханында, джашлары сагъышланыб ашырдыла...

* * *

Бир кюн элни кыйырында гузаба кетиб баргъанлай, Чомур, кимни эсе а сакълаб тургъан Даумну эслеб, мешинасын тохтатды.

— Не сакълайса былайда, Даум?

— Тенгим къыйынды деб эшитгенме да кёрюб къайтайым деб чыкъгъанма, мешина сакълайма.

— Узакъдамыды?

— Огъай. Тёбен къабакъдады. Бирге окъугъан эдик. Ах, бир джукъ болуб къалады деб къоркъама, — деди Даум.

— Мин сора бери. Мен да ары барама,—деб джити къарагъанында, Даум ангарыла тургъанлай минди. Мешина букъулатыб, кёз туурадан ташайды.

Б А Ш Л А Р Ы

ПРОЛОГ 3
Биринчи башы 12
Экинчи башы 25
Ючюнчю башы . . . 34
Тёртюнчю башы . . 43
Бешинчи башы . . . 56
Алтынчы башы . . . 70
Джетинчи башы . . . 85
Сегизинчи башы . . . 94
Тогъузунчу башы . . . 102
Онунчу башы 110
Онбиринчи башы . . . 121
Онекинчи башы . . . 132
Онючюнчю башы . . . 144
Онтёртюнчю башы . . 156
Онбешинчи башы . . . 171
Оналтынчы башы . . 195
Онджетинчи башы . . 220
Онсегизинчи башы . . 234
Онтогъузунчу башы . . 246

ОСМАН АХИЯЕВИЧ
ХУБИЕВ

МЕСТЬ

Повесть

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник В. И. Бекетов
Худ. редактор М. П. Бертник
Тех. редактор Г. М. Хомякова
Корректор М. Ю. Кубекова

Сдано в набор 27-XI-1970 г.
Подписано в печать 15-VII-1971 г.
Формат 70x108 1/32. Физ. п. л. 8,5.
Усл. п. л. 11,9. Уч-изд. л. 10,68
ВУ 82608. Цена 41 коп.

Ставропольское книжное
издательство, Карачаево-
Черкесское отделение,
Черкесск, Ленина, 38.

Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск, Первомайская 47.

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУЛА!

Бу китабны ич магъанасыны, джарашдырылгъаныны юсюнден кёлюгюзге келгенни бизге ма бу адрес бла билдирирыгизни излейбиз

Черкесск Шахар, Ленин орам № 38,
Карачай-Черкес китаб басма.

41 коп.

Черкесск
1971